

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: A *jön* ige szituációs jelentésváltozásai

Jakab István: Az értelmező és az értelmezett szó-szerkezeti viszonya

Banó István: Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei

Orosz Béla: A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében

D. Mátyai Mária: Egy reformkori nyelvművelőről

Farkas László: Juhász Ferenc „kivesszözött” magánhangzói

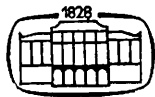
Kőhíti Zsolt: Az Alföld Stúdió újabb antológiája

Büky László: A *fekete* szó Füst Milán lírájában

Barla Gyula: A stílusan és a stíluselemzés a középiskolában

Zongor Ferenc: A zárt *ë* és az olvasástanítás

A. Jászó Anna: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELÉLŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepesy Gyula:</i> A <i>jön</i> ige szituációs jelentésváltozásai	1
<i>Jakab István:</i> Az értelemező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya	9
<i>Banó István:</i> Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei	19
<i>Orosz Béla:</i> A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében	31
<i>D. Mátyai Mária:</i> Egy reformkori nyelvművelőről	40

Íróink nyelve

<i>Farkas László:</i> Juhász Ferenc „kivesszözt” magánhangzói	48
<i>Kőháti Zsolt:</i> Az Alföld Stúdió újabb antológiája	51
<i>Büky László:</i> A <i>fekete</i> szó Füst Milán lírájában	56

Nyelv és iskola

<i>Barla Gyula:</i> A stílusan és a stíluselemzés a középiskolában	64
<i>Zongor Ferenc:</i> A zárt <i>ë</i> és az olvasástanítás	74
<i>A. Jászó Anna:</i> Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért	76

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Benkő László:</i> A magyar írói szótárak tanulságai	85
--	----

Nyelvjárásaink

<i>Fülöp Lajos:</i> A születés, házasság és halál szókinése Gyöngyöspatán	95
---	----

(* * * * *)
Imre Samu
(1 9 1 7 - 1 9 9 0)

MAGYAR NYELVÖR

101. ÉVFOLYAM

1977. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

A *jön* ige szituációs jelentésváltozásai

I. Jó néhány évvel ezelőtt — 1969-ben — tanulmányt írtam a *jön*—*megy*, *hoz*—*visz* igék használatáról (Nyr. 93: 423), kidomborítva a nyelvhelyességi szempontokat. Erre a tanulmányra azért volt szükség, mert a *jön*—*megy* és *hoz*—*visz* igepárokra vonatkozó, merő fikción alapuló nyelvhelyességi szabály lehetetlenné tette a tudományos kutatást. Pedig már régebben szerettem volna föltárni a mozgást jelentő igék, köztük a *jön* és *megy* ige szituációs és funkcionális sajátosságait a magyarban és a rokon nyelvekben is. Először azonban a nyelvhelyességi szabály támasztotta akadályt kellett az útból eltávolítani. Tanulmányomban igyekeztem megmutatni (i. h. 436), hogy a *jön* használatát a beszédbeli szituáció, a beszélő hangulata, lelkiállapota, elképzelése határozza meg. Arra kértem a nyelvészeket, hogy folytassák kutatásaimat, és bíztam abban, hogy közös erőfeszítéssel jobban tisztázhatjuk — Szarvas Gábor szavaival élve: „tisztába hozhatjuk” — ezt a régóta vajdó kérdést. Felhívásom, akárcsak annak idején Szarvas Gáboré, eredménytelen maradt: senki sem szólt hozzá alkotó módon, kutató szándékkal megállapításaimhoz.

Ehhez a negatívumhoz további negatívumként csatlakozott az a körülmény, hogy egyes nyelvhelyességi könyvek, figyelmen kívül hagyva, sőt egyenesen kárhóztatva tanulmányomat — pontosabban: magának a tudományos kutatásnak pusztá tényét egy elmarasztalt nyelvi jelenséggel kapcsolatban — változatlanul a régi nyelvhasználati utasítást közölték követendő szabályként. A „fogódzónak” ajánlott szabály így hangzik: „Aki, ami az éppen beszélő vagy író felé közeledik, az *jön*, aki, ami távolodik tőle, az *megy*” (Ferenczy Géza: Anyanyelvi örjárat. 231). Ugyanezt még jobban szimplifikálva más kézikönyvek így foglalják össze: „Ha mondatunkba az *ide* határozószó illik bele, akkor a *jön*, *hoz* igét kell választanunk, ha pedig az *oda* határozószóval vág egybe a mondat, akkor a *megy*, *visz* a jó”. Ami ezzel a szabállyal ellentétbe kerül, az a nyelvvédők ítélkezése szerint „németes pestiességek” számít.

Könnyűszerrel ki lehet mutatni ennek a szabályozásnak, elsősorban az „*ide*—*oda*” receptnek a használhatatlanságát. Például: „Csak *ide* megyek a szomszédba”; „A szekrény *ide jön*, a tükör *oda jön*”. Maga az ÉrtSz. is közöl hasonló példát a *jön* címszónál: „Ez az asztal *oda jön* a másik mellé” (681). A szótár egy önálló *odajön* címszót is közöl számos példával.

De a másik javasolt nyelvhelyességi kulcs — a beszélőhöz való közeledés, ill. a beszélőtől való távolodás — sem állja meg a helyét a nyelvi valóság fényében. Vajon ki, mi távolodik a beszélőtől, ha valaki ilyen kijelentést tesz: „Hazafelé rendszerint a mozi előtt *megyek* el.” És vajon ki, mi közeledik a beszélőhöz, ha ezt mondom: „Most *jövök* az értekezletről”.

Hátra van még a „németes pestiesség” kérdésének tisztázása. A *hoz* igével kapcsolatban — mint már az előző cikkemben is kimutattam — nem beszélhetünk germanizmusról, hiszen nem lehet németesség az a nyelvi jelenség, amely nem található meg a német nyelvben. Ez — úgy gondolom — tagadhatatlan nyelvészeti axióma. Mivel a németben nincs *hoz-vissz* igepár, ennél fogva én a *hozok (hozom)* állítólagos németességének mint teljesen képtelen állításnak a cáfolatával tovább nem is foglalkozom. Vizsgáljuk meg ezek után egyedül a *jön* ige használatát ebből a szempontból. Nézzük meg — rövid áttekintésben — hogyan vallanak erről a finnugor nyelvek, mit bizonyít a magyar népnyelv, köznyelv és irodalmi nyelv. Vizsgáljuk meg végül a magyar nyelvben előforduló főbb szituációs jelentésváltozásokat.

Finn-ész. — A finn nyelv a hallgatóhoz való közeledést, tehát a beszélő helyétől való távolodást mindig a *jön (tulla[tule-])* igével fejezi ki. Például: „*Tulet-ko?*” „*Tulen; heti tulen*” = „*Jössz?*” „*Jövök; mindjárt jövök*”. Ugyanez áll az észti nyelvre is: „*Ma tulen kohe*” = „*Rögtön jövök*”. Hasonló a helyzet a többi rokon nyelvben is.

Vogul 'jönni': *jinkwe*. — „*Än jurtem jün?*” „*At jium*” = '*Jössze velem?*' 'Nem *jövök*' (Munkácsi: VogNyvj. 121); „*Uwskwe, tih jjen!*”; „*Us nang paltu juwum*” = 'Néncském, *gyere* idel!'; 'Mindjárt *jövök* hozzád' (Kálmán Béla: NyK. 70: 143)¹. — Osztyák: *jit*. — „*Jirel igi pela lawel: Ma pa jilem*” = 'Az öreg apjához [így] szól: Én is *jövök*' (Pápay J.: ÉOsztyaNyelvt. 162). — Zürjén: 'lokni'. — „*Nilid batyte kutasz csukszalni: Batye, lok nyin!*”; „*Kod-ke szili suwasz: Lokta, nile, lokta*” = 'A leány az apját kezdi hívni: Apám, *gyere* már!'; 'Valaki mondja neki: *Jövök, leányom, jövök*' (Fokos: Fgr. Fü. 19. sz. 138) — Votják: *liktini*: „*agyamied ton-dorä liktoz*” = 'embered el fog *jönni* hozzád' (Munkácsi: VotjNépk. 24). — Cseremisiz: *tolas*: „*Kugecsés tolam*” 'Húsvétkor *eljövök*' (Beke: Cser. nyelvt. 202); „*Ende tökenä tolena*” = 'Aztán hazafelé *jövünk*' (Bereczki Gábor, NyK. 73: 35). — Mordvin: 'szajemsz': „*Mon tyanijok szajan*” = „*Mindjárt jövök*” (Russzko-moksanszkij szlovar 531, 1951). — Lapp: 'pohtet': „*Munna puatam tallak*” = 'Azonnal *jövök*' (Halász I.: Ug. Fü. 8. sz., 122); „*Csiera, csiera, vurtiesztittie, kusszeka manne puatáb*” = 'Kedveseim, kedveseim, várakozatok, míg *odajövök*' (Halász: Ug. Fü. 9. sz. 48).

Már az első idevonatkozó cikkemben említettem, hogy a magyar nyelvterület különböző részein tapasztaltam a *jön* igenek alapjelentéstől eltérő használatát: *rögtön, mindjárt, azonnal jövök* stb. Ez természetesen azt jelenti, hogy a pestiességről szóló kijelentés nem egyéb fikciónál. Állításom hitele érdekében ezért az alábbiakban csak nyomtatásban megjelent, tehát némi tekintéllyel fölruházott forrásokból idézek.

A népnyelvre vonatkozólag a mostanában tanuimányozott legújabb népköltési gyűjteményekből sorolok föl a sok közül néhány példát: „*Ott van egy leány, annak meg fogod mondani, hogy nem háromman fogunk gyünni vacsorára, hanem négyen*” (ÚjNépk. 16: 60); „*Asz mondta a király, hogy elvárlak ám, fiam . . . Azt mondja, hogy gyüvök*” (108); „*Hónap este neked*

¹ A nem latin betűvel író fgr. nyelvekből vett példákat magyar fonetikával írtam át (megtartva a *w-t* és az *ä-t*), annál is inkább, mert a tudományos jellegű fonetikus átírás nem egységes, és cikkemben nem hangtani témáról van szó.

is lesz kísérod, mer el fogok *jönni*” (ÚjNépk. 18: 74); „Minek gyüttök értertem? Van Szadán is olyan ember, aki tud hozzá. Én nem is *gyövvök*” (164); stb.

Az irodalmi nyelvből értékes adatokat szolgáltat Károli bibliafordítása. A „Mennyei jelenésekről” való könyv szerint a feltámadott Jézus ezt üzeni a mennyből a thiatirabeli gyülekezetnek: „Hanem ami nálatok vagyon, azt tartsátok meg addig, míg *eljövök*” (2, 25). A sárdisi gyülekezetnek szóló üzenetben ez áll: „Imé *eljövök* hamar” (3, 11). Később ezt üzeni az egész emberiségnek: „Imé *eljövök* hamar” (22, 7). Ezt az ígéretét még kétszer megismétli: „És ímé hamar *eljövök*” (22, 12); „Bizony hamar *eljövök*” (22, 20).

További irodalmi példák: „Jól tudom, hogy velem . . . barátkozni semmi okod, de nem is azért *jövök*” (Berzsenyi: Levél Kazinczyhoz, 1820. dec. 13); Lina: „Csak menjenek előre, tüstént *jövök*” (Kisfaludy Károly: Csalódások. 3); Katica: „Megálljatok, *jövök*, már itt vagyok” (Vörösmarty: A fátyol titkai. 2); „*Jövök* mingyárt” – feleltem vissza (Tamási Áron: Ábel a rengetegben. 132); „Gábor, férjem, gyere, fogadd a legátus urat. *Jövök* én is, rögtön *jövök*”, (Móricz Zsigmond: Az atyafiság); „Nyúljatok, lengjete, Intsetek, szóljatok’ Lássam, hogy vártatok, Oly megverten *jövök*” (Illyés Gyula: Szülőföldem); „Így hallok a hegyet, ahogy *eljövök* lábánál” (Illyés Gyula: Megered az eső); Talán azt nézi (lelkem bús reménye!), melyikkel ékesítse föl magát, ha *megjövök* majd én, a völegénye” (Babits Mihály: Hegeso sírja).

Szándékosan hagytam utoljára Arany Jánost, mert az ő apró morzsájából sütöttek a nyelvemvelők a magyar nyelv számára egy ehetetlen kenyéret. Arany bizonyára meg is feledkezett időközben arról a bizonyos cikkekéről, amely a lavinát megindította, hiszen ő maga is nemegyszer használta a *jön* igét „szabálytalan” jelentésben. A legszembetűnőbb módon abban a versikében, amelyben kimentí magát egy akadémiai ülésről:

Sár van, hó van, köd, fergeg.
A szegény tag bús és beteg;
Nem *jöhetek*. —
Végezzetek. (Akadémiai papírszeletek).

Az idézett példák világosan mutatják, hogy valamennyi finnugor nyelv használja a *jön* igét a hallgatóhoz való közeledés — tehát a beszélő helyétől való távolodás — jelzésére. Megtaláljuk ezt a nyelvhasználatot az idézett (és itt nem idézett) példák tanúsága szerint a magyar köznyelvben és népvilágban is az egész magyar nyelvterületen. Megtaláljuk az irodalmi nyelvben, ott és abban a korban, ahol és amikor szó se lehet pestiességről. Megtaláljuk olyan íróknál, akiket semmiképpen se minősíthetünk „pesti” írónak. Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a *jön* ige használatát nem az „*ide-oda*” recept, sem a „*b e s z é l ő h ő z v a l ó k ö z e l e d é s*” szabálya határozza meg. „Hát akkor mi határozza meg?” — kérdezhetik egyesek. Megpróbálok válaszolni erre a kérdésre.

Minden igének van egy többé-kevésbé meghatározható alapjelentése. Ez a jelentés szerepel az első helyen a szótárakban. Mindnyájunkban él egy meglehetősen élesen kirajzolódó képzet csaknem minden ige alapjelentéséről. Rendszerint azonnal le is tudjuk fordítani az elszigetelten jelentkező igéket az általunk ismert idegen nyelvekre. Csak akkor lepődünk meg, amikor bizonyos szituációkban, összefüggésekben egészen más igét kell használnunk az idegen nyelvben, mint az anyanyelvben. De ugyanez áll fordítva is. Ez annak a következménye, hogy a különféle szituációkban, ál-

landó kapcsolatokban, esetleg a szemlélettől, a képzelettől függően bizonyos mértékben módosul, nem egyszer lényegesen megváltozik némely ige alapjelentése. Az *áll* ige alapjelentése például a mozdulatlan s á g jelzése: *áll a malom*. De viszont: *áll a bál* = javában folyik. A túlságosan eltérő jelentés folytán a két változat önálló igévé fejlődhet, elszakadhat egymástól. Az *ér*, *odaér* ige etimológiailag azonos az *érik*, *megérik* igével. Azonos eredetű a *valamivé válik* és az *elválik valamitől* ige is.

Ugyanez történt a *jön* igével is, amelynek alapjelentése a beszélő (írásban az író személy) helyéhez való közeledés. A *jön* ige ugyanúgy módosul, változik különféle szituációkban, összefüggésekben, funkciókban a szemlélettől, a képzelettől függően. Az alábbiakban bemutatom a *jön* igének főbb szituációs, funkcionális és egyéb változásait.

1. Ha a beszélő egy bizonyos távolság megtétele után célhoz jut, vagy annak közvetlen közelébe ér, a *jön* igével jelzi, hogy honnan indult el. Például: „Hazuról *jövök*”; „A kiállításról *jövök*”. Kitűnő példa erre az ismert karácsonyi ének egyik sora: „Mennyből *jövök* most hozzátok.” Ha a beszélő még nem fejezte be útját, nem állt meg, hanem mozgásban van, s halad a cél felé, akkor a *jövök* (*jövünk*) a kiinduló pont közlésén kívül a hallgatóhoz való közeledés jelzését is tartalmazza. Semmiképpen nem jelzi azonban sem az egyik, sem a másik esetben a beszélőhöz vagy a beszélő tartózkodási helyéhez való közeledést. Ha a *jön* ige funkcióját mesterségesen a beszélőhöz való közeledés jelzésére korlátoznánk — mint ahogy a nyelvvédők teszik — akkor a magyarban voltaképpen sohasem, vagy csak igen ritkán használhatnánk a *jön* igét első személyben. Márpedig elég gyakran használjuk, mint a fenti példák is mutatják.

2. A *jön* és *megy* ige alternatív használatának — ugyanabban az összefüggésben — gyakran igen fontos funkciója van. Például: „Holnap műsoros előadás lesz a klubban. Te is *eljössz*?” Ez azt jelenti, hogy a kérdező is ott lesz. „Te is *elmész*?” Ez azt jelenti, hogy a kérdező nem lesz ott. Ez a funkció számos szituációban előfordulhat. Más példák: „Nem *jöttök* (*mentek*) vasárnap Szolnokra?”; „Nincs kedvetek *eljönni* (*elmenni*) Egerbe?”; Béla azt mondta, hogy ő is *jön* (*megy*) holnap Visegrádra.” A közeledés vagy távolodás jelzése ilyen esetben teljesen háttérbe szorul. Az alternatív használat arra derít fényt, hogy a beszélő is elmegy-e oda, ahova a hallgató vagy más szóban forgó személy is elmegy, illetve esetleg el fog menni.

3. Csakis a *jön* igét használhatjuk együtt menés, együtt haladás esetén, ha a „főszereplő” első személy, s ki akarjuk fejezni, hogy a főszereplőn (főszereplőkön) kívül vele (velük) együtt esetleg valaki más is elmegy valamilyen megjelölt helyre. Például: „Vasárnap Kecskemétre *megyünk* autóval, ha kedvetek van, ti is velünk *jöhettek*”; „A jövő héten Győrbe *megyek*. Nem *jössz* velem? Onnan tovább *megyünk* Komáromba. Oda is *eljöhetsz*.” Itt sem közeledik senki a beszélőhöz. Ebben a szituációban a magyar nyelvhasználat szerint a beszélő a saját mozgására a *megy* igét, a vele együtt menő (vagy csak esetleg együtt menő) személy-

nek ugyanolyan irányú mozgására pedig a *jön* igét alkalmazza. Az együtt menő személy viszont általában a saját mozgását is *menésnek* fogja föl és rendszerint így nyilatkozik: „*Megyek* v. nem *megyek*”. Hogy az együttmenés nem minden nyelvben kombinálódik kötelezően a *jön* igével, ezt igazolja többek között a vogul nyelv, amely ilyen mondatokat is ismer: „*Näi minein am-jätəm?*” ’Nem jössz-e (tkp. *mész-e*) velem?’

4. Többnyire a *jön* igét használjuk, ha jelezni akarjuk, hogy valaki *vendégként*, *barátként* vagy hasonló minőségben *megy* valakihez. Például: „Ma nem *megyünk* hozzá, mert *vendégei jönnek*.” Ha történetesen mi magunk *megyünk* ilyen minőségben, akkor már messziről, bizonyos távolságból szoktuk kiáltani (esetleg kezünket lengetve) az ajtóban, kapuban vagy ablakban tartózkodó háziaknak: „*Vendégek jönnek!*”; „*Jönnek a vendégek!*” Vagy: „*Ne féljeteK, jóbarátok jönnek!*” Vagy: „*Ne lőjeteK, békés szándékkal jövünk!*” Stb.

5. Számos szituációban használják a magyarban a *jön* igét a hallgatóhoz való közeledésre. Megpróbálok leírni néhány fontosabb szituációt:

a) Az udvarban (kertben, hallban) vagyok, hozzátartozóm a konyhában foglalatoskodik. „Gyere ebédelni!” — hallatszik az invitálás a konyhából. Hirtelen eszembe jut, hogy még meg akartam venni egy folyóiratot a közeli újságárusnál. Visszakiáltok: „Elszaladok újságért a sarokra, *mindjárt jövök*.” A *mindjárt jövök* ebben a szituációban sokkal pontosabb információt tartalmaz, mint a *mindjárt megyek*, amely azt jelentené, hogy azonnal indulok — újságot venni.

b) A hallgatótól távolodó mozgásban vagyok és jelezni óhajtom, hogy a távolodás csak egészen rövid ideig tart, mert hamarosan visszafordulok, tehát kis idő múlva ismét közeledni fogok hozzá, akkor megint csak ez a természetes szólás: „*Rögtön jövök!*” Konkrét példa: Álldogálok a ház előtt az utcán. Hozzátartozóm az ablakban könyököl. Elindulok a szomszédos háztömb felé. Közben visszanezdek, látom a kérdő arcot, mire magyarázatképpen visszaszólok: „*Mindjárt jövök!*”

c) Ha a beszélő távozás közben, vagy távozni készülöben a *megyek* szót már kiejtette, akkor az ellenkező irányú mozgást, vagyis a visszatérést már nem jelezheti a *megyek* igével, hanem csakis a *jövök* igével. Irma (távozóban): „Anyu, *megyek* a Rózsikához, azonnal *jövök*.” — Ugyanez az eset áll fenn, ha a helyben maradó partner használja a *megyek* igét. „Pista, hova *mész?* — Bélához, *mindjárt jövök*.”

d) A *jön* igét használjuk mintegy az *udvariasság* megnyilvánulása-ként, ha látogatóba *megyünk* és az ajtóban a kopogtatás mellett szóval is engedélyt kérünk a belépésre: „Szabad *bejönni?*” vagy: „*Bejöhetek?*”

e) A fenti esetekben a szituáció nem is engedi meg a *megy* ige használatát a *jön* helyett. Ilyenkor a *jön* ige használata kötelező, akárcsak a finnben. A magyarban vagylagosan akkor használhatjuk a *jön* és a *megy* igét a hallgatóhoz való közeledésre, ha a szituáció egyiket sem helyezi kényszerűen előtérbe. Mégis inkább a *jön* igét szoktuk használni, ha nyomatékosan értésére óhajtjuk adni a hallgatónak — esetleg megnyugtatóskép-

pen, bátorításképpen — a közeledés intenzitását, gyorsaságát. Ilyen esetekben szoktuk mondani: „Rögtön (mindjárt, azonnal, tüstént) jövök!”; „Jövök már!”; „Jövök, jövök, már ott is vagyok!” stb. A nyelvvédők főleg az efféle nyelvhasználat ellen berzenkednek. Pedig a nyelvi tények tanúsága szerint valamennyi finnugor nyelv, számos altaji nyelv, de a magyar köznyelv, népnyelv és irodalmi nyelv is az egész magyar nyelvterületen alkalmazza ezt a szóhasználatot.

6. Kifejezheti a *jön* ige azt is, hogy a történet, elbeszélés valamelyik, esetleg több szereplője (személy vagy tárgy) valakihez, valahová közeledik. Például: „Intett kezével, hogy távozzanak; Nem távoztak. Mindig közelebb *jöttek* hozzája” (Petőfi: Salgó); „De mind a ketten *eljövénk* hiven” (Petőfi: Tündéralom); „És addig járának . . . hogy végre majomországba *jövének*” (Heltai Gáspár: Száz fabula, 50); „Ne *jöjjön* éltedre felhő” (Arany: Névnepre) stb.

Kifejezheti továbbá a folyamatos haladást vagy az útbaleső tereptárgy mellett való elhaladást. Például: „*Jövének* ott, szép este vót . . . *Jöttünk* szépen, ballagtunk a Miklós tanyának” (ÚjNépk. 18, 85); „Hát ahogy *gyövének* a bekecsi templom mellett” (uo. 91) stb.

Mindkét alcsoportban igen fontos szerepet játszik a szemlélet, az átképzés, amely a maga teremtette szituációhoz alkalmazza a nyelvhasználatot. Két érdekes példával szeretném illusztrálni ezt a szituációteremtést.

a) Egy ismert finn színdarabban (Tervapää: Niskavuori asszonyok) az utolsó felvonás végén az anya ezekkel a keserű szavakkal búcsúzik távozó fiától: „*Älä tule* haudallenikaan . . . *Mutta tule* sentään” ’Ne *gyere* el a síromhoz se . . . De *gyere* el mégis’. Az anya az ősi családi házban mondja ezt. A jeleket bevetíti azt a jövőbeli állapotot, amikor majd mint halott fog feküdni a sírban. Voltaképpen már csak akkor, a sírban szólhatna úgy, ahogy a fentiekben szövegezt.

b) Hasonló, de egészen más típusú képzeleti szituációt teremt Petőfi a „Szeptember végén” című versben: „Ha eldobod egykor az özvegyi fátlyolt, Fejfámra sötét lobogóul akaszd, S én *feljövök* érte a síri világból . . .”. Petőfi versében nem arról van szó, hogy valaki „*eljön-e*” a sírjához, amikor ő majd ott lenn fekszik, hanem arról, hogy ő fog a sírból az élők világába „*előlmenni*”. Mivel azonban a vers írásakor még ő is az élők világában tartózkodott, tehát csakis a *jön* igét használhatta. A szemlélet és a képzelet a beszédben mindenható!

7. Igen gyakran a *jön* igével fejezzük ki a szembenét. Például „*Szembejötték* egymással”; „Kivel *szemközt jöttek*, azt kardjukra hányták” (Petőfi: János vitéz, VI). Mondhatjuk így is: „*Szembementek* egymással.” Ezt a kettősséget az osztjában is megtaláljuk: „Lawitelta i-jezsált *jiszgen*” ’Lovastul *szembejötték* egymással’; „Jogosz-kerleszgen, i-jezsált *manlengen*” ’Visszafordultak, *szemközt mennek* egymással’ (Pápay József: Osztják nyelv-tanulmányok, 117–8).

8. A *jön* igével szoktuk kifejezni a gyülekezést: *összejönni* valahol. Ez a nyelvszokás annyira állandósult, hogy ilyen esetben mindig *összejövetelről* (nem *összemenetelről*) beszélünk, pedig a *jön* ige itt sem a beszélőhöz

való közeledést jelenti. Ezt a nyelvszokást minden bizonynal az idők folyamán állandósuló képzeleti szituáció szentesítette. A népryelvben a *megy* igét is használják ebben a szituációban. Például: „Aztán mikó fiatal embör vótam, összemöntünk. Ez szokás vót itt a tanya-vidéken, hogy összemögyünk... vasárnap este. Még télidőbe... is összemönyünk borozgatni, beszélgetni” (ÚjNépk. 17, 589).

9. Sajátságosan alakult a nyelvhasználat az utánamenés esetében. Ebben a szituációban is tért hódított a *jön* ige és az utánamenést gyakran a *jön* igével fejezték ki. Például: „Elől *megyen* vala... az oroszlánfi... és *utána jődögél* vala az emberke” (Heltai Gáspár: Száz fabula. 76); „Csongor a leányalak *után jó* (Vörösmarty: Csongor és Tünde. 5.). Ez a nyelvhasználat nem vált általánossá. Ma már inkább csak az első személyben fordul elő: „Eridj előre, majd *jövök utánad*.” Az *utánad megyek* ugyanis többnyire azt a jelentésárnyalatot vette föl, hogy 'állhatatosan követlek'. Például: „Bárhová *mész, én utánad megyek*”; „A világ végire is *utánad megyek*”.

Általánossá vált azonban a *jön* igének az a funkciója, hogy a soron következőzést jelzi, holott ilyenkor kétségtelenül a beszélő helyétől való távolodásról van szó. Néhány példával jól lehet szemléltetni az *utána menés-jövés* és a *szoron következőzés* közti átmenetet: „Lamberg szívében kés, Latour nyakán Kötél, s *utánok* több is *jó* talán” (Petőfi: Akasztatok föl...); „Nagy sor *jövend utánad* szép hugom” (Madách: Az ember tragédiája. 2.). Az első példában a *jön* ige nem konkrét jelentésben áll, de a soron következőzés jelentését sem érezzük ki tisztán belőle. Inkább azt akarja mondani, hogy másokat is érhet még hasonló sors. A másik példa viszont a soron következőzésnek valóságos prototípusa: azt jelzi, hogy hosszú láncolat alakul majd ki, s ebben a láncolatban egyik a másik után halad a sorban. Innen már csak egy lépés az efféle kijelentés: „Tanár úr kérem, a Pécsi *után* én *jövök* (magasugrásnál)” „Nincs semmi vita: a bácsi *után* a kislány *jön*, aztán maga, én negyediknek *jövök*” (sorbaállásnál). Stb.

10. A „*gyerünk*”. A magyarban a *jön* ige kiegészítésképpen a felszólító mód egyes és többes számú második személyében mindinkább a *gyere* és a *gyertek* nyomult előtérbe a *jöjj, jöjjetek* helyett. Ezekhez csatlakozott harmadiknak a többes szám első személyben a *gyerünk*, amely azonban már a beszélő helyétől való távolodást jelenti. Például: „Hát *jer* velem, fiacskám, *Jer* hozzám, én anyád leszek, Gondos, szelíd anyád... *jerünk*” (Petőfi: Az apostol. VII); „Hát ahogy állunk a pallásajtóná... — No — aszongya — most *gyerünk* fő! — No, *gyerünk* — mondom” (ÚjNépk. 17. 584). Ez a nyelvhasználat is meggyőzően bizonyítja, hogy az élő nyelvet nem lehet kiötölt szabályok kalodájába szorítani.

11. Állandó kifejezések, fordulatok, szókapcsolatok is meglepő gyakran helyezkednek szembe a beszélőhöz való közeledés szabályával. Az ÉrtSz. garmadával említ ilyeneket: Jól v. rosszul *jön* vmi vkinek; Dühbe, indulatba, méregbe, tűzbe *jön*; Most én *jövök*; Álom *jön* a szemére; Nehézség *jöjjön* a kezére; Inni kell, ha rád *jön* a sorja; Nyomára *jön*; stb. Hiányzik azonban néhány közhasználatú kifejezés: „Eggyel (ötten) *jövök*” = annyival tartozom; „Ezzel még *jövök*”; „Remélem, még jókor *jön* a javaslatom...”

Ide tartoznak a *jön* és *megy* igének bizonyos igekötős alakjai, amelyek voltaképpen a zonos irányt jeleznek, de valamilyen állandósult kifejezésben szerepelnek: *belejön*—*belemegy*: *belejött* a tanulásba — *belement* az alkuba; *rájön*—*rámegy*: *rájött* a bolondóra — *ráment* a vagyona; *kijött* a formából (sportoló) — *kiment* a formából (kalap); *helyre jött* az egészsége — *helyre ment* a keze. Itt említem meg, hogy a *megjön* igének nincs is *megmegy* alakja, tehát csak így beszélhetünk (telefonban): „Icuka, rakjatok helyre mindent. Ha *megjövök*, szeretnék egy kicsit lepihenni.”

II. Egészen bizonyos, hogy lenne még mondanivaló a *jön* igével kapcsolatban az alapjelentéstől eltérő jelentésváltozásokról, de úgy gondolom, hogy a legfontosabb szituációkat bemutattam. Nem hallgathatom el azonban, hogy az ÉrtSz. *jön* címszavának anyagát munka közben állandóan figyelemmel kísérve számos hiányosságot tapasztaltam. Ezeket négy pontban foglalhatom össze:

1. A szituációk nincsenek pontosan kidomborítva, pedig ez igen fontos követelmény. Vizsgálódásom során nemegyszer megfigyeltem, hogy néha még a szövegkörnyezet sem elegendő a pontos szituáció földerítéséhez. Többször előfordult, hogy kénytelen voltam mellőzni egy-egy példát — bármily csábítóan is látszott — mert nem tudtam tisztázni minden lényeges körülményt: hol mondta, a hallgatóhoz viszonyítva milyen helyzetben (mozgás közben, távozóban, álló helyzetben stb.) a beszélő v. író személy a számomra legfontosabbnak látszó szavakat. Az ÉrtSz. elszigetelten közölt, szövegkörnyezetet nélkülöző példái ebből a szempontból igen sok esetben cserben hagyják a kutatót. Fokozza a bizonytalanságot, hogy többnyire a beszélő személye (1. személy, 2. személy, 3. személy) sincs megadva, holott ez is döntő szerepet játszhat a nyelvhasználatban.

2. Pontatlanok a definíciók és ennek folytán nincsenek összhangban a szemléltetésre szánt példákkal. A címszó írója — ez figyelmes tanulmányozás esetén világosan kitűnik — egyesegyedül az alapjelentést és az idevonatkozó nyelvhelyességi szabályt tartotta szem előtt, márpedig egészen bizonyos, hogy az alapjelentéstől eltérő változatok számban és súlyban is elérik — ha ugyan túl nem szárnyalják — az alapjelentésnek megfelelő változatokat.

3. Ha mindezeket tekintetbe vesszük, akkor azt is rögtön megállapíthatjuk, hogy a címszó anyaga meglehetősen hiányos, és nincs áttekinthetően rendezve. Szinte teljesen hiányoznak a szótárból azok a szituációk — egy rossz helyre sorolt nyelvhelyességi regulától eltekintve — amelyeket a 4., 5., 9. pontban tárgyaltam. Hiányoznak közhasználatú állandó kifejezések is. Például: „Ezzel még *jövök*” = Ezt még el kell majd mondanom v. meg kell tennem; „Egygel (hárommal) *jövök*” = Annnyival tartozom; „Remélem, még jókor *jön* a javaslatom”, stb.

4. Az elmondottakból következik, hogy a címszó anyaga a szemmel láthatólag erősen respektált nyelvhelyességi szabállyal sincs összhangban. A címszó szerkesztője gondosan ügyel arra, hogy tudo-

másunkra hozza a szabályt. Még a példák közé is beleszövi: „Ami az író vagy beszélő felé közeledik, az *jő*, ami távozik tőle, az *megy*”. Ha ez a szabály igaz lenne, akkor a szótárban közölt példák javarészét meg kellett volna csillagozni, mert ellentmondának ennek a szabálynak. A címszói ezt nem tette, természetesen nem is tehetta, akkor viszont a használhatatlan szabályt is mellőzni kellett volna egy tudományos igényű szótárból.

Az említett fogyatékoságok erősen csökkentik a *jön* címszó anyagának értékét. Ez tárgyilagossággal akar lenni, és azt a célt szolgálja, hogy ha bármikor is alkalom nyílna rá, pótolni lehessen azokat.

Szepesy Gyula

Az értelmező és az értelmezett szószerkezeti viszonya

1. Nem könnyű megfejtetni az értelmező mibenlétét, és kijelölni helyét a szószerkezeti tagok között. Néhány szerző ma is mellérendelőnek minősíti az értelmező és az értelmezett viszonyát — többek között Szabó Dénes és Deme László is —, de általánosabb az a felfogás — Károly Sándornak Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban című műve még megerősítette ezt —, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek. Általában ezt fogadják el irányadóbb nyelvtanaink is, noha akadémiai nyelvtanunkban mindkét felfogás helyet kapott: Tompa Józsefnek a szószerkezeteket és Károly Sándornak az értelmezőket tárgyaló fejezetei mint az értelmezett alárendelt tagját mutatják be az értelmezőt (MMNyR. 2: 65—93 és 295—313), Deme Lászlónak a szórendről írott fejezetében pedig ezt olvashatjuk: „Csak a minőség- és mennyiségjelző helye kötött: ez mindig a jelzett szó előtt áll, illetőleg azon testesebb rész előtt, amelynek magva a jelzett szó. (. . .) A minőség- és mennyiségjelző ezt a helyet nem hagyhatja el. Ha hátravetve értelmező jelzővé válik, akkor szórendi szempontból nem jelző többé, hanem a jelzett szóval azonos minőségű megismélt mondatrész. . .” (i. m. 2: 483). Talán hangsúlyoznom sem igen kell, hogy Demének ezt a véleményét azért idéztem, mert ellentmondásban van a már említett két másik szerzőével, noha ezt az ellentmondást egy megszorító kifejezés: a „szórendi szempontból” tompítani igyekszik.

Nem céлом, hogy részletesen ismertessem itt az értelmezővel kapcsolatos nézeteket, csupán a ma általánosnak mondható felfogás „gyengéire” szeretnék rámutatni; azokra a funkcionális és a velük összefüggő rendszertani ellentmondásokra, amelyekbe minduntalan beleütközünk az értelmezőnek az értelmezett alárendelt tagjaként való kezelése miatt, és felhívnom a figyelmet néhány olyan tényre, amely azt bizonyítja, hogy az értelmező nem alá-, hanem mellérendelt tagja az értelmezettnek, nemcsak „szórendi szempontból”, hanem funkcionálisan is.

2. Az értelmezőt az értelmezett alárendelt szerkezettagjának minősítő felfogás szerint a „jelzői szerepű” értelmezőnek két jól elkülöníthető típusa van: az egyik típusban két főnév kerül egymással értelmezetti—értelmezői viszonyba, s az értelmezőnek azonosító szerepe van az értelmezettel való kapcsolatában (*Péter, a barátom*); a másik típusban melléknév, számnév, illetve szintén főnév kerül mint-értelmező egy főnévi értelmezettel szószerkezeti kap-

csolatba, s ezek az értelmezettnek — általában szófajuktól függően — a minőségét, mennyiségét fejezik ki, vagy a birtokosát nevezik meg, s — a jelzőéhez hasonló módon — megszorító szerepük is van a főrendelt taggal — ez esetben az értelmezettel — való kapcsolatukban (*ruha, tarka; alma, három; a toll, a Jánosné*). Hangsúlyozzák e szerzők, hogy az értelmező tulajdonképpen „hátravetett jelző”, s mint ilyen alakítani szempontból megegyezik a jelzett szóval, felveszi annak alaki kitevőit: többesjelét, viszonyragját, esetleg birtokjelét és névutóját is (pl. *házak, emeletesek; asztal, barnát; Péteré, a barátomé; a szekrény alatt, a fiókos alatt*). Meg szokták még említeni a két tag közötti beszédszünetet, sőt azt is, hogy mindkét tag külön hangsúlyt kap. Vagyis: amit az értelmezőről és az értelmezetről elmondanak, az nagyjából már önmagában is éppen nem az alárendelő (különösen nem a jelzős), hanem a mellérendelő szerkezetet alkotó tagokra jellemző.

Ez az ellentmondás azonban nem az egyetlen. Ezért lássuk a továbbiakat!

A legszembetűnőbbek a rendszertani ellentmondások.

Minden szerző kénytelen elismerni, hogy az értelmező és az értelmezett közé kötőszót is tehetünk. Az azonosító értelmező elé az *azaz, vagyis* stb., a megszorító elé a *mégpedig* stb. kötőszókat. Ezt a tényt akadémiai nyelvtanunk is rögzíti. Utal olykor arra is, hogy különösen az azonosító értelmezők közel állnak a mellérendeléshez, a kötőszós értelmezőkről, meg egyenesen elismeri, hogy „a kötőszó még lazábbá teszi az értelmező és az értelmezett összekapcsolási módját; jobban közelíti a többtagú (halmozott) mondatrészekéhez” (MMNyR. 2: 305). A kötőszós értelmezővel alkotott értelmezős szerkezetet „az értelmezős szerkezettel meg a magyarázó utótagú szerkezettel rokon” típusként mellérendelő kötőszós azonosításnak nevezi (i. m. 2: 326). Elismeri tehát a két szerkezet közötti rokonságot, különösen a kötőszós értelmezők esetében, de azért fenntartja azt a véleményét, hogy az értelmező az értelmezettnek alárendelt szerkezettagja (a kérdés részletesebb kifejtését lásd később, a 4. pontban). Furcsa rendszertani ellentmondást szül ez a vélemény, mert az *azaz, vagyis, mégpedig, és pedig* kötőszók, ha mondatokat kapcsolnak, a kifejtő magyarázó, tehát mellérendelő tagmondatok kötőszavai, az egyszerű mondatban pedig alárendelő kötőszói szerepben találkoznak velük. Nehezen érthető, miért lehet az azonosítás mellérendelő viszony a tagmondatok esetében, s miért kell alárendelő viszonynak lennie a szó szerkezetek esetében; továbbá miért csak okadó magyarázó viszonyt hajlandók egyesek elismerni a magyarázó szerkezettagok esetében (s azt is éppen az alárendelő *mert* kötőszóval), s miért ne lehetne kifejtő magyarázó viszonyról is beszélni.

S még egyet: a határozói értelmezőt nyelvtanaink általában nem minősítik az értelmezett alárendelt tagjának, de mellérendelésről sem igen beszélnek velük kapcsolatban. Elismerik, hogy ezek is értelmezők, sőt azt is, hogy kapcsolódhatnak az értelmezetthez az *azaz, vagyis* (azonosító) és a *mégpedig* (megszorító) típusú kötőszókkal is (*délben, azaz tizenkettőkor; az asztalon, mégpedig a lámpa mellett*), de — nyilván, mivel alakítani tekintetben nem mindig egyeztethetők — egy közös taghoz (rendszerint az igei állítmányhoz) tartozónak tekintik őket, anélkül azonban, hogy határozottan mellérendelő tagoknak minősítsék.

Ezeket a rendszertani ellentmondásokat általában funkcionális okokra hivatkozva nem számolják fel a szerzők. Nem gondolnak arra, hogy ha a rend-

szer ellentmondásos, az okot talán nem is magában a rendszerben, hanem a funkcionális vizsgálat végrehajtásának módjában kellene keresni. Nagyon könnyen kimutatható azonban, hogy az értelmező mibenlétének vizsgálatával kapcsolatban nemcsak rendszertani, hanem funkcionális ellentmondások is találhatóak szép számmal, s nyilván ezek szülik a rendszertaniakat is.

3. Az értelmező problémakörét vizsgálók az azonosító értelmezőt (*Mátyás, a király*) még talán hajlandók lennének az értelmezett mellérendelt tagjának minősíteni, még inkább megtennék ezt a határozói értelmezők esetében, ha nem látszanék nekik megoldhatatlan problémának a „jelzői értelmező” másik típusa, a megszorító fajta a maga három alfajával (*csizmát, pirosat; ruhát, hármát; a tollat, a Jósokát*). Ebben a típusban az értelmezőt minden kétséget kizáróan az értelmezett determinánsának fogják fel, hiszen: 1. gazdagítja annak jelentéstartalmát, és szűkíti jelentéskörét; 2. felveszi alakitani kitevőit; 3. megtartja eredeti szófaját (pl. a *pirosat*: melléknév, a *hármát*: számnév), mert jelentéstani tekintetben az értelmezethez, tehát szabályosan egy főnévi értékű szóhoz tartozik; 4. mint „hátravetett jelző” ennek révén kapcsolódik be a mondat szerkezetébe. Kétségtelen, furcsa helyzetet teremtettek volna, ha elismerik, hogy — mondjuk — az azonosító értelmező az értelmezettjének mellérendelt tagja, de ezt a fajtát továbbra is az értelmezett determinánsának tekintik. Talán Károly Sándor ment el a legmesszebbre, amikor megállapította, hogy az azonosító értelmező és értelmezettje közti viszony „közel áll” a mellérendeléshez, de csak „fogalmi viszony” szempontjából tekinthető mellérendelésnek, „mondatfunkció” szempontjából ez is alárendelés (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 20). Lehet, hogy tévedek, de a megszorító típus egyértelműen alárendelésnek tetsző mivoltában látom az okát ennek a szigorú következtetésnek.

De vajon csakugyan alárendelő (determináló) tag-e a megszorító típusú értelmező? Igaz-e, ami annak látszik: az, amit a fentebbi négy pontban felsoroltunk róla?

Károly Sándor rátapint a lényegre, amikor — mintegy mellékesen — megállapítja: „A minőségjelzői értelmezőre eredetileg ráértették a jelzett szó jelentését is: a *Veszek neki, csizmát, pirosat* (népd.) mondatban a *pirosat* melléknévi értelmező a *piros csizmát* közönséges jelzős kifejezéssel lehetett egyértékű, az egész mondat pedig ezzel: *Veszek neki csizmát, piros csizmát*. A *pirosat* melléknévi értelmezőnek tehát főnévi értéke lehetett. Mivel azonban itt a ráértésnek szabályszerű, egy bizonyos szerkezet-típushoz kötött módja alakult ki, a melléknévi értelmezőt ma mégsem fogjuk fel olyan értelemben alkalmi főnévnek, mind például a sajátos azonosító értelmezőknél tárgyalt *Kálmuska, a kisebbik* típusú szerkezet értelmezőjét” (MMNyR. 2: 297).

Szerintem pontosan egy és ugyanazon értelemben foghatjuk fel mindkettőt alkalmi főnévnek. S a probléma megoldásának éppen ebben van a nyitja. A *kisebbik* valóban azonosító értelmezője a *Kálmuska* tagnak, de nem ezért főnév, hanem azért, mert a *kisebbik* gyerek jelzős szerkezet redukciója folytán lett azzá (Kálmuska, a kisebbik [gyerek]). A *Vettem neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* tagja is azért főnév, mert a *piros csizmát* szerkezetből redukálódott azzá, s mint ilyen a *csizmát* taggal együtt mellérendelő szerkezetet alkotó tárgyként szerepel a mondatban.

Nézzük meg, min alapszik ez az állításom!

a) Mindenekelőtt a jelzős szerkezetek redukciójának törvényén.

Abban talán senki sem kételkedik, hogy pl. a *Vettem neki pirosat; Kapott tőlem hármat* mondatokban a *pirosat* és a *hármat* tárgyként szerepel. (A birtokos jelzőinek nevezett értelmezővel külön foglalkozunk majd.) Ezt a tényt jó ideig éppen az említett tagok alkalmi főnévi szerepével magyaráztuk. Nemrégiben rámutattam egy addig figyelmen kívül hagyott nyelvi törvényre, amely a jelenségre a maga összefüggéseiben fényt derít; ezt a törvényt így fogalmaztam meg: „Ha a jelzős szószerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet -é birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját” (Nyr. 96: 45; részletesebben lásd ott). Véleményem szerint tehát azért lett a *kisebbik* alkalmi főnév, mert a *gyerek* főnév volt a fölérendelt tagja, nem pedig azért, mert a *Kálmuska* mellett mint sajátos azonosító értelmező szerepel. S a *Vettem neki csizmát, pirosat* mondatban a *pirosat* minden látszat ellenére sem az értelmezett szerepét betöltő *csizmát* tag hátravetett jelzője, hanem a *piros csizmát* jelzős szerkezetből a fölérendelt tag elhagyása (ezt itt talán nem kell külön megokolnunk), s ezzel a szerkezet redukciója folytán tárggyá „előlépett” tag, s mint ilyen eleve nem lehet melléknév, hanem csak főnév. (Ezt a továbbiak során bizonyítani is fogjuk.) Mintegy kiegészítésül megjegyezzük még, hogy az értelmezőnek az a fajtája, amelyben az értelmezett szót is újra megismételjük — sőt egy új jeggyel bővített formában ismétéljük meg —, nemcsak a magyarban nem ismeretlen jelenség, hanem a szamojéd énekekben is előfordul (vö. Berrár: Magyar történeti mondattan 125).

b) Most pedig kíséreljük meg annak a bizonyítását, hogy a *Vettem neki csizmát, pirosat* mondat *pirosat* mondatrésze szófaji tekintetben nem melléknév, illetve a *Kapott tőlem ruhát, hármat* mondat *hármat* mondatrésze nem számnév, hanem mindkettő főnév; továbbá annak a bizonyítását is, hogy ezeknek a mondatrészeknek alakítani kitevői nem az értelmezettéihez alkalmazkodnak, hanem a jelzős szerkezetből elhagyott fölérendelt tagihoz.

A példának felhozott két mondatban a látszat valóban nem zárja ki azt, amit mi itt cáfolni akarunk, jóllehet a redukciós törvény érvényességét sem ingatja meg. De nemcsak olyan mondatokat szerkesztünk, amelyekben névelőtlen szó áll az értelmezett mondatrész szerepében, hanem olyanokat is, amelyekben logikailag határozott fogalmú szavak töltik be ezt a funkciót. Nézzük meg a példát ebben a változatában: *Megvettem neki a csizmát, a pirosat; Megkapta tőlem a ruhát, mind a hármat*. Sőt ilyen mondatokkal is találkozunk: *Megvettem neki a csizmát, azt a nagyon szép pirosat*. Vajon ezekben a mondatokban is melléknévnek, illetve számnévnek minősítjük az értelmezőket? Még akadémiai nyelvtanunk is elismeri, hogy a névelő főnévvel vagy főnévi értékben vett másfajta szóval alkot névelős szerkezetet. Vagy talán ki kell egészítenünk az értelmezőre vonatkozó régi szabályt azzal, hogy az értelmező az értelmezettnek a névelőjét is átveszi, s ennek ellenére megtartja eredeti szófaját? Aligha, sőt névelő nélkül is főnév a főnév, még ha melléknévből vagy számnévből főnevesedett is (ugyanolyan főnév, mint az *egy* határozatlan névelős).

De itt a következő példa is, amely egy kicsit nyelvitanításunk pontatlanságáról is vall. Nyelvitanaink ugyanis megemlítik, hogy az értelmező átve-

heti az értelmezett mondatrészként álló szó névutóját is, magáról a névutóról meg azt írják, hogy ez egy *n é v s z ó* ragtalan vagy ragos alakját követő szó. Ezek szerint a névutó állhat melléknév és számnév után is, tehát a melléknévi és számnévi értelmező is átveheti az értelmezett névutóját, vagyis: a két állítás között nincs ellentmondás. Ellentmondás nincs ugyan köztük, de a második állítás nem pontos, így az első is megszorítást kíván. Mert nézük csak a példákat: *A pénz begurult a szekrény alá, a fiókos alá; A pénz szekrény alá gurult, fiókos alá; A lányok mellett ült, a négy mellett; Lány mellett ült, kettő mellett.* Vannak köztük névelős és névelőtlen szóval alkotott névutós szerkezetek. Azt hiszem, elég a névelős szóval alkotott névutós szerkezetekre egyetlen pillantást vetni, hogy belássuk: főnévi szerepű ezekben a mondatokban minden névutós szó, akár van előtte névelő, akár nincs. A redukció törvénye alól tehát ezek sem kivételek: *A fiókos [szekrény] alá > a fiókos alá; (egy) fiókos [szekrény] alá > (egy) fiókos alá; a négy [lány] mellett > a négy mellett; két [lány] mellett > kettő mellett.* Sőt ha megfigyeljük azokat a mondatokat, amelyekben az értelmezői helyzetben álló határozót a volt mennyiségjelző fejezi ki mint már főnévi értelmű és értékű szó, akkor azt is látnunk kell, hogy pl. az értelmezői helyzetű *a négy mellett* számbeli egyeztetés tekintetében éppen nem az *a lányok* taghoz alkalmazkodik, hanem az elmaradt egyes számú *lány* alaptaghoz: *a négy [lány] mellett*, vagyis a redukciós elmélet helyességét, érvényességét bizonyítja. A *kettő mellett* névutós szerkezetben meg a *kettő* alak előfordulása (a *két* mennyiségjelzői használatú számnévi alak helyett) bizonyítja, hogy a szó nem számnévi, hanem főnévi használatú, tehát ez esetben már határozó, vagyis számnévi értelmezője nem lehet a *lány* tagnak. Nem hamarkodjunk el talán a dolgot, ha a névutókkal kapcsolatban már itt kimondjuk: csak főnév, illetve főnévi értékű szó után állhat névutó.

Természetesen a redukcióval kapcsolatos magyarázat nemcsak a névelős, illetve a névutós szóval alkotott jelzős szerkezetek esetében alkalmazható — ezek csak a bizonyítás szempontjából voltak most nekünk fontosabbak —, hanem olyan jelzős szerkezetek esetében is, amelyekben a fölérendelt tag ragos (bármilyen ragot visel is) vagy ragtalan: (*A lánnyal ment moziba, a szöke [lánnyal] > a szökével; (A barátját hozta magával, a kis [barátját] > a kicsit (a kicsi alak használata is az értelmezői tag főnévi jellegét bizonyítja); (A húga érkezett meg, a barna [húga] > a barna stb.*

A redukciós elmélettel még az olyan szerkezetek mibenlétét is magyarázhatjuk, amelyekét a hagyományos felfogással nehezen tudnánk megmagyarázni. Pl. ebben a mondatban: *Eladta a lovait, a szürkéket* — az *a szürkéket* tag is értelmező, de amint látjuk, csak a tárgyrag tekintetében igazodik az értelmezetthez, annak személyragja már hiányzik róla. Ez is azt bizonyítja, hogy az értelmező nem az értelmezett, hanem az értelmezős szerkezet elmaradt fölérendelt tagjának alaki kitevőit veszi fel, vagyis: (*Eladta a lovait, a szürke [lovakat] > a szürkéket.* De ez a változat is magyarázható elméletünkkel: *Eladta a lovait, a szürkéit = Eladta a lovait, a szürke [lovakat] > a szürkéit.*

c) Sőt az is természetes, hogy a redukció törvényével nemcsak a melléknévből és számnévből főnevesült értelmezők mibenlétét magyarázhatjuk (csak azért szorítottunk eddig ezekre, mert a szófajváltás bizonyítása is célunk volt), hanem a ma még általában birtokos jelzőieknek tekintett értelmezőket is: *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét = Kölsönkértem a tollat, a Péter [tollát] > a Péterét.* Ezekre is érvényesnek tartom tehát azt a törvényt,

amellyel pl. a *Kölcsönkértem a Péterét* mondatban az *a Péterét* mondatrész tárgyi vagy az *Azét kérte kölcsön, aki mellette ült* összetett mondatban az *azét* névmási utalószó tárgyi mellékmondatra utaló szerepét magyarázom: a birtokos jelzős szerkezet alaptagjának az elhagyása esetén a volt alárendelt (birtokos jelzői) tag alkalmilag átveszi az alaptag jelentését is (vagyis az egész szerkezet jelentését magába sűríti), átveszi továbbá alaki kitevőit, mégpedig úgy, hogy a birtokszó birtokos személyragja helyett a birtokost kifejező szó rendszerint *-é* birtokjelet kap (ha ez névszó, nem pedig birtokos névmás) — ennek segítségével válik a birtokost és egyben a birtokot jelölő szóvá —, s ehhez veszi fel a birtokszó esetleges viszonyragját, és átveszi a mondatrészi szerepét is (vö. Nyr. i. h.).

Sántít tehát az a magyarázat, amely pl. a *Kölcsönkértem a tollat, a Péterét* mondat *a Péterét* részét birtokos jelzői értelmezőnek minősíti, hiszen a redukció során jelentéstapadás megy végbe, s az *a Péterét* jelentése ez esetben csak ez lehet: 'a Péter tollát'. Az *a Péterét* (vagy akár csak a névelő nélküli *Péterét* alak is) már nemcsak a birtokost nevezi meg, mint egyesek állítják, hanem az odaértett birtokot is kifejezi, arra is utal. S hadd tegyek itt fel egy kérdést: hogyan kerülhetett volna az *-é* birtokjel az értelmezői helyzetű szóhoz, ha ez a szó egy olyan értelmezettnek a birtokos jelzője volna, amelyben sem *-é* birtokjel, sem birtokos személyrag nem szerepel, mint pl. a vizsgált *tollat* szóalakban? Az a magyarázat, hogy mi „megtoldjuk” ezzel a szót, elfogadhatatlan. A birtokjelnek megvan a maga funkciója: a birtokot kapcsolja a birtokoshoz, de csak a birtokos jelzős szerkezet redukciója esetén. Vagyis az *-é* birtokjel a birtokos jelzős szerkezet összevonására szolgáló jelünk. Csak ott fordulhat tehát elő *-é* birtokjeles szó, ahol előbb már volt vagy lehetett volna, illetve ahol lehetne egy birtokos jelzős szerkezet is. S éppen ez a tény bizonyítja a legjobban, hogy a birtokot kifejtő értelmező (*a Péteré*) esetében egy birtokos jelzős szerkezet (*a Péter tolla*) redukációjáról van szó.

d) A jelentésvizsgálat kétségtelenül azt a feltevést erősíti a kutatóban, hogy az értelmezői tag az értelmezettnek alárendeltje, mert a jelzőhöz hasonló módon gazdagítja annak jelentéstartalmát és szűkíti le jelentéskörét.

Ennek a jelenségnek a vizsgálatakor szintén a teljes értelmezős szerkezetből kell kiindulnunk: *csizmát, piros csizmát; ruhát, három ruhát; a tollat, a Péter tollát*. A teljes jelzős szerkezet (*piros csizmát, három ruhát, a Péter tollát*) tulajdonképpen kifejtő magyarázó viszonyt alkot az előtte álló tárgyi taggal, vagyis az a szerepe (ami a mondatok esetében a kifejtő magyarázó tagmondatoké), hogy bővebben kifejtse, megmagyarázza, vagy ha úgy tesszük: értelmezze az előző tag tartalmát. Ez szó szerkezeti szinten és ebben az esetben úgy megy végbe, hogy jelzővel bővítve ismétlődik meg a közlésben ugyanaz a főnévi tag. Szabó Dénes ezt a szerkezetfajtát nyomatékosan kifejtő magyarázó szerkezetnek nevezi (A mai magyar nyelv 283). S mivel a kifejtés olyan jelzős szerkezettel történik, amelynek alaptagja a z o n o s az értelmezett (vagy kifejtendő) taggal, a jelzős szerkezet tulajdonképpen a jelzőkére emlékeztető módon hat az értelmezett tagra. A különbség mégis abban van, hogy ez a hatás n e m k ö z v e t l e n , h a n e m k ö z v e t e t t . A jelző a s a j á t a l a p t a g j á r a , ez esetben az utána álló főnévi tagra hat közvetlenül, így az egész jelzős szerkezet is csak közvetve hathat az értelmezett főnévre: ez pedig éppen mellérendelt mivoltukat bizonyítja. A redukálódott értelmezői alak meg ugyanazt a jelentést sűríti magába, amely az egész

jelzős szerkezetnek a sajátja (ezt a legkétségbevonhatatlanabban az -é birtokjeles értelmező bizonyítja, amely nem csupán a birtokost nevezi meg, hanem a birtokot is kifejezi, ha meg nem nevezi is). Ha az egész jelzős szerkezet esetében is érezzük a jelző jelentéstartalom-gazdagító, illetve jelentéskör-leszűkítő hatását az értelmezettre vonatkozólag — hiszen tulajdonképpen ezért értelmezzük —, hogyne éreznénk akkor, amikor a jelzős szerkezet redukciója folytán az alaptag már nincs jelen, csak a vele azonos mellérendelt (értelmezett) tag! Noha nem vitathatjuk el a redukálódott alak főnévi, illetve az elhagyott alaptagtól származó jelentésárnyalatát sem, talán ez esetben a melléknévi, számnévi és birtokost kifejező (tehát az alárendelt tagtól származó) jelentésárnyalat erősebb, mint a teljes jelzős szerkezet jelenléte esetén. (Nyilván ezért „engedékenyek” e tekintetben egyesek még azok közül is, akik egyébként mellérendelésnek minősítik az értelmezős szerkezetet, amikor ezt állítják: mondattani és szófajtani szempontból mellérendelés az értelmezős szerkezet, jelentéstani szempontból azonban alárendelés.) Csakhogy a mellérendelő szószerkezeti viszony nem változott a redukció során sem, csupán az értelmezői helyzetű jelzős szerkezetben állt be változás: vagyis a redukálódott alak ugyanúgy nem közvetlen determinánsa az értelmezettnek, mint ahogy a teljes jelzős szerkezet sem volt az, tehát szószerkezeti szempontból nem lehet az értelmezett alárendelő tagjának tekinteni. Mindezek az értelmezős szerkezetnek azokra a „kivételes” eseteire is vonatkoznak, amelyekben az értelmezőt szünet (az írásban vessző) sem választja el az értelmezettől (*Ruhát pirosat vett; Búza sok termelt; a tollat a Péterét kérte kölcsön*).

4. Az ún. azonosító értelmező szószerkezeti hovatartozásának megítélésében általában engedékenyebbek a kutatók és nyelvtanírók, mint az előbbi pontban tárgyalt típusában. Rokonságot mutat a mellérendelő szerkezettel — ismerik el —, sőt az ilyen értelmezők kötőszós változatait *kötőszós azonosításnak* nevezik. Károly Sándor azt írja már idézett művében, hogy „az azonosságot kifejező értelmező fogalmi viszony szempontjából mellérendelés, mondatfunkció szempontjából alárendelés” (20). Miután „megtámogatta” a hagyományos (az értelmezőt alárendelésnek minősítő) felfogást, szükségesnek érzi, hogy rámutasson: az értelmező azonosító típusának a közvetett viszonyt kifejező szószerkezethez is köze van, mert „az értelmezős szerkezet kapcsolt tagja is ugyanolyan viszonyba lép egy harmadik taggal, mint az értelmezős szerkezet kapcsoló tagja: látta Mátyást, a királyt = látta Mátyást + látta a királyt . . .” (i. m. 22). Tehát az értelmezőnek és az értelmezettnek az egy közös taghoz való kapcsolódását elismeri a szerző, de közben kitart a mellett az álláspontja mellett, hogy a *Mátyást* és a *királyt* szerkezettagok között közvetlen viszony van. Vagyis elismeri, hogy az azonosító szerkezetek halmozott mondatrészek, tehát mellérendelő szerkezettagok, ugyanakkor azonban az értelmezői tagot az értelmezett jelzőjének, tehát alárendelt tagjának is tartja (ezért ír „kapcsolt” és „kapcsoló” tagokról). Megvallom, nem tudok ezzel a kettős felfogással mit kezdeni, de talán megértem a szerzőnek ezt az álláspontját, ha tovább olvasom a fejtegetését: „Ha a szerkezeti tagoknak egymáshoz való viszonyát nézzük, határozottan a közvetlen viszonyt kifejező többi szerkezetek közé kell iktatnunk őket (kiemelés tőlem -- J. I.). Ha a szerkezet tagjainak egy harmadik, kívül álló taghoz való viszonyát nézzük, azaz ha már nemcsak mint szószerkezetet, hanem mint szószerkezetcsoportot nézzük, akkor meg-

állapítható a közvetett viszonyú szerkezetekkel való rokonság” (i. h.). A szerzőt tehát egyrészt az készítette erre az álláspontra, hogy magát az azonosítást is determinációnak (alárendelésnek) fogta fel (vö. i. m. 20); de bizonyára az is befolyásolta, hogy az előző pontban tárgyalt három értelmezőfajtát hátravetett jelzőnek, tehát minden kétséget kizáróan az értelmezett alárendelő szerkezettagjának tartotta. Mi ezt az utóbbi kérdést már — legalábbis itt — lezártuk: bebizonyítottuk, hogy ez a felfogás sokkal több ellentmondást vet fel, mint amennyit a mienk ellen fel lehet hozni. Ami pedig az azonosítás alárendelő jellegét illeti, arra a következő a válaszom: 1. az azonosítás a mondatok esetében mellérendelés, miért lenne alárendelés a szószerkezetek esetében? 2. a mellérendelő szerkezetek között nemcsak kapcsolatosak, kizáró ellentétesek és választók vannak, hanem megszorító ellentétesek, következtetők és okadó magyarázók is, amelyekben a két mellérendelt tag egymáshoz való viszonya szintén nem kölcsönös jellegű, ugyanúgy, mint az azonosítás esetében; miért zárnánk hát ki az azonosítást? 3. milyen alapon sorolnánk az azonosító tagot az alárendelő szerkezettagok közé, amikor ezek az alárendelésnek még néha azt a — szintén kétségbevonható — próbáját sem állják ki, hogy „visszatehessük” őket kijelölő jelzői helyzetükbe? Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy az a király, Mátyás -féle szerkezetből még alkothatnánk Mátyás király szerkezetet, mert itt az értelmezőnek nem annyira azonosító, mint inkább — persze közvetett — megszorító jelentése van az értelmezettel való kapcsolatában, hiszen a személynév a tágabb jelentéskörű király szó értelmét pontosabbá teszi; de a Mátyás, a király -féle szerkezetből — ha nem lehetetlen is — már nehezebben képzelhető el az a király Mátyás szerkezet megalkotása, a Jancsi, a barátom szerkezetből meg nem is alkothatunk a barátom Jancsi típusú jelzős szerkezetet.

Tudom, hogy amit a következőkben elmondok, nem érv, de ide kívánkozok. Magyar szakos egyetemi hallgatóim nagy része — noha mindnyájan megtagadta, hogy az értelmező alárendelő szerkezettagja az értelmezettnek — néhány hónap múlva ugyanúgy mellérendelőnek minősítette a két tagot, mint az előadások és a gyakorlatok előtt. Ebben a mondatban: *Egy dologról nem szabad megfélekezni, a férjnek a feleség iránti ellenszenvéről — a dologról és az ellenszenvéről tagokat a megfélekezni igenévi alanyhoz tartozónak minősítették mint mellérendelőket.* Azon kívül, hogy megértenei sohasem tudták igazán a hagyományos felfogást, nem kis része van ebben annak a ténynek is, hogy a mondatok esetében a magyarázók a mellérendelők közé tartoznak, s ez a mondat is olyan két nagyobb egységből áll, amelyek közül az első vitathatatlanul mondat értékű, de talán nem kerülünk messze az igazságtól, ha megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a második egység — a szerkezetes értelmező — szintén felfogható olyan hiányos mondatnak, amelybe az első mondat alanya és állítmánya odaérthető. S ha ilyenek fogjuk fel, vajon nem magyarázóknak, tehát mellérendelőnek minősítjük-e? Sőt nem is az azonosító magyarázók, hanem inkább a magyarázók megszorítva kifejtő fajtájához sorolhatnánk, hiszen nem az azaz, hanem a mégpedig kötőszó illik közéjük. Ez a példa is azt mutatja, hogy az azonosítóknak tartott értelmezők nem mindig azonosítást fejeznek ki, hanem néha megszorítva fejtik ki pontosabban az értelmezett fogalmát. Elsősorban azokban az esetekben tapasztalható ez, amelyekben az általánosabb, tágabb jelentéskörű fogalmat egy konkrétábbal, szűkebb jelentéskörűvel értelmezzük, mint, pl. ebben: „*Egy madár suhant el mellettünk, (mégpedig) egy bagoly.*” Az értelmező meg-

szorító hatása — ezt ismét hangsúlyozom — ebben az esetben is k ö z v e t e t t, n e m p e d i g k ö z v e t l e n, mint pl. a *bagoly madár* esetében a jelzőé.

5. Az ún. határozói értelmező sem más tulajdonképpen, mint a hagyományosan azonosítónak nevezett és jelzőinek tartott értelmező; az eltérés köztük csak annyi, amennyi a határozói és a többi szerkezettag között: vagyis csupán arról van szó, hogy a határozónak *több kifejezési formája van*, mint a többi mondatrésznek, pl. az alanynak, állítmánynak, tárgyának. (Jelzői értelmezőről egyébként nem is beszélhetünk, mert a jelző kötött szerkezettag, így nem kerülhet értelmezői helyzetbe; tehát az értelmezői helyzetű jelzőnek vélt tagok nem jelzők, hanem az értelmezettel azonos szerepű, velük mellérendelést alkotó tagok — állapította meg Deme László is akadémiai nyelvtanunkban [MMNyR. 2: 483].

Ha tehát a határozói értelmező alaki tekintetben nem mindig egyezik az értelmezettel, az teljesen érthető, hiszen a határozót nemcsak ragos névszóval s a névszón is nem csupán egyfajta raggal fejezhetjük ki (mint pl. a tárgyat), hanem többfajta raggal, sőt több módon (határozószóval határozói igenévvel, névutós névszóval stb.). Érthető és megmagyarázható hát, ha pl. a *fent*, a *dombon* szerkezetben egy határozószó és egy határozói viszonyragos névszó, vagy pl. a *gyorsan*, *futva* szerkezetben egy határozóragos névszó és egy határozói igenév kerül egymással értelmezős szerkezetbe. Vagy talán a tárgyi értelmezők között nem találkozzunk olyan alakulatokkal, amelyekben ragtalan tárgy ragossal alkot hasonló szerkezetet (pl. „Kérem a *kalapom*, a *zöldet*”; A „*húst mind megette*”)?

Természetesnek vehetjük tehát azt is, hogy a határozói értelmező és az értelmezettje egymással mellérendelő viszonyban van, s így egy közös fölérendelt taghoz tartoznak alárendelt tagokként. Ezt a tényt általában mások sem igen vitatják, jóllehet nem is igen hangsúlyozzák annak ellenére sem, hogy a szóban forgó értelmezőket az azonosító (*azaz, vagyis*) és a megszorító (*mégpedig*) kötőszókkal való kapcsolódásuk miatt magyarázó, halmozott mondatrészeknek tartják (vö. MMNyR. 2: 169).

6. És mi lesz az értelmezői mellékmondat? — kérdezhetnénk ezek után joggal. Az értelmezői mellékmondat olyan mellékmondat, amely az értelmezői helyzetű utalószót k ö z v e t l e n ü l (alárendelt módon) fejt ki — vagyis az utalószóéna megfelelő szerepű mondatrészt mondat alakjában fejezi ki — az értelmezett főnévi tagot pedig az utalószó segítségével, vele szoros egységben k ö z v e t v e értelmezi. Mondatrészi értéke tehát megegyezik az értelmezői helyzetű utalószóéval, sőt az utalószó értelmezett tagjáéval is. De nézzük meg mindezt egy példán! *Kihívtam a szerelőt, azt, akit ajánlottak*. Ebben az *a szerelőt* és az *azt*: mellérendelő szerkezetet alkotó tárgy, ugyanúgy, mint ebben a mondatban: *Kihívtam a szerelőt, az ajánlottat*. Mivel azonban az *azt* önmagában nem értelmezi kellőképpen a főmondat *a szerelőt* tagját, ezt az utalószói tárgyat mellékmondatl — természetesen tárgyi mellékmondatl — fejezzük ki (ugyanúgy, mint azokban az alárendelő összetett mondatokban, amelyeknek főmondatában az *azt* nem áll értelmezői helyzetben egy vele mellérendelő szószerkeztet alkotó értelmezettel, hanem csak önmaga tölti be a tárgy szerepét, illetve a tárgyi mellékmondatra utal). A mellékmondat tehát k ö z v e t l e n ü l fejezi ki az *azt* utalószói tárgyat, viszont az *azt, akit ajánlottak* egység k ö z v e t v e értelmezi az *a szerelőt*

tárgyat. A rendszerben tehát nincs ellentmondás ebben az esetben sem a szó szerkezetet alkotó értelmezőhöz képest.

Természetesen ha az utalószó az a szerelőt tag előtt áll (*Azt a szerelőt hívtam ki, akit ajánlottak*), akkor a mellékmondatot — az utalószó kijelölő jelzői helyzete alapján — kijelölő jelzőinek minősítjük. Ha meg nincs utalószó a főmondatban (*Kihívtam a szerelőt, akit ajánlottak*), akkor elsősorban szintén kijelölő jelzőinek ajánlatos minősíteni a mellékmondatot (olyannak, amelynek a főmondatából hiányzik az utalószó). Nem zárható ugyan ki az a lehetőség sem, hogy olyan tárgynak fogjuk fel, amelynek az utalószava értelmezői helyzetű lehetne. Megjegyezzük azonban, hogy ezek már átmeneti típusok. Ha ugyanis nincs jelen az értelmezői helyzetű utalószó, akkor nincs mihez közvetlenül kapcsolni a mellékmondatot; márpedig a főnévi értelmezettel elsősorban az utalószó alkot mellérendelő szerkezetet, a mellékmondat csak az utalószónak alárendelt kiegészítőjeként lép a főnévi értelmezettel mellérendelő viszonyba. A főnévi értelmezett és a mellékmondat között tehát közvetlen alárendelő viszony nem lehet, hiszen a mellékmondat nem a főnévi tárgyat fejezi ki, hanem azt a tárgyat, amelyet a főmondatban az *azt* utalószó helyettesít, s amely — az utalószóval együtt és annak révén — csak értelmezheti a főnévi tárgyat. Ezért jobb, ha az utalószó nélküli mondatokat jelzőiknek, nem pedig értelmezőiknek fogjuk fel.

Ha az értelmezett tag pl. névmás vagy más olyan szó, amely elé nem tehetünk utalószót, de utána igen, akkor a mellékmondatot az értelmezettnek megfelelő mondatrészi értékűnek tartjuk abban az esetben is, ha nincs jelen az utalószó; pl. a *Velük menj moziba* (azokkal), *akik oly szívesen hívnak* mondat mellékmondatát társhatározói értelmezőinek. Ezek azonban szintén nem szabályos értelmezőiek: átmenetet alkotnak a határozói utalószósak (*Azokkal menj moziba, akik oly szívesen hívnak*) és a szabályos határozói értelmezőiek között (*Velük menj moziba, azokkal, akik oly szívesen hívnak*).

Hasonlóképpen járunk el a többi mellékmondatfajta esetében is: nem eleve jelzői értelmezői szerepűnek, hanem az utalószó helyzetének megfelelő mondatrészi szerepűnek fogjuk fel őket. Természetesen lehetnek így a mellékmondatok jelzői értelmezőiek is, ha az utalószó az értelmezős szerkezetben jelzői helyzetű, mint pl. ebben: *Kihívtam a szerelőt, azt a szerelőt, akit ajánlottak*. Ebben az alárendelő összetett mondatban ugyanis az értelmezős szerkezet szerkezetes értelmezőjének alárendelt tagját, mégpedig jelzőjét fejezi ki a mellékmondat. (Ebből talán nyilvánvalóvá válik az is, hogy az *azt a szerelőt* szerkezetitípust — Szabó Dénestől eltérően — nem tartom mellérendelőnek, mert az *azt* mutató névmás ma már közvetlen determinánsa a főnévi tagnak, ugyanúgy, mint az *olyan ruhát* szerkezetben az *olyan a ruhát*-nak. Egyébként a sokat hangoztatott alaki egyezés sem minden ragra érvényes minden helyzetben; vö.: [a könyvnek] a z o k a t a lapjait!)

Az a tény, hogy a mondatok között megkülönböztetünk értelmezői mellékmondatot is, a szó szerkezetek esetében ellenben az értelmezettel mellérendelő szerkezetet alkotó tagnak tekintjük az értelmezőt, nincs ellentmondásban egymással: az értelmező mint szó szerkezeti tag csak mellérendelő viszonyban lehet az értelmezettel, mert — mint már említettük — a jelző önmagában értelmezői helyzetbe nem kerülhet a főrendelt tagjához való kötöttsége miatt; a mellékmondat azonban — mivel az az utalószó, amellyel alárendelő viszonyban van, a s z e r k e z e t e s é r t e l m e z ő b e n jelzői helyzetű is lehet — lehet jelzői értelmezői is.

7. Összefoglalásul az eddigiek alapján a következőket bátorokodnám (másokkal együtt) kijelenteni, illetve javasolni:

1. Az értelmezős szerkezetben az értelmezett és az értelmező mellérendelő viszonyban van egymással, tehát mindkettő alárendelő tagként kapcsolódik egy közös alaptaghoz.

2. Az értelmezőnek a magyarázó szerkezetek között van a helye mint kifejtő magyarázó fajtának, esetleg az azonosító és a megszorító típust is megkülönböztetve egymástól (egyébként a rendszerezési kérdésében sok tekintetben támaszkodhatnánk Szabó Dénes idézett nyelvtanára).

3. Az értelmezői mellékmondatokat ne eleve jelzői értelmezői, hanem olyan mellékmondatnak tekintjük, amely mondatrészkifejtő szerepe tekintetében megfelel az értelmezettel értelmezői viszonyban álló utalószó mondatrészi szerepének; utalószó hiánya esetén pedig: ha a hiányzó utalószó a jelzett szó elé is tehető, jelzőinek, ha nem, akkor az értelmezett tag mondatrészi szerepének megfelelő értelmezői mellékmondatnak minősítsük a szóban forgó mellékmondatot (Szabó Dénes munkája ebben a tekintetben is alapnak tekinthető).

4. Bár a régi — az *értelmezett* és az *értelmező* — megnevezést használom e cikkben, ezzel nevezéstani kérdésekben nem kívántam állást foglalni; a helyes *terminológia* kialakításához további vizsgálatokra lenne szükség.

Ezeknek az elveknek az elfogadásával, illetve javaslatoknak a megvalósításával nemcsak az értelmezőkkel kapcsolatos funkcionális és rendszertani ellentmondásokat számolhatnánk fel, hanem egyúttal más olyan rendszertani ellentmondásokat is megszüntetnénk, amelyek más nyelvtani kategóriákat is érintenek; többek között az alá- és mellérendelő szószerkezetek, az alá- és a mellérendelő mondatok osztályozásában tapasztalható ellentmondásokat. Sőt az a tény, hogy az eddig melléknévnek és számnévnek tekintett értelmezők is tulajdonképpen főnevek, egyben azt is bizonyítja: a hozzájuk járuló viszonyragok csak abból a szempontból nézve „névszóragok”, hogy a főnév is a névszók csoportjába tartozik, egyébként *főnévragok*, mert csak főnevekhez vagy redukció útján főnevesedett szókhöz járulhatnak.

Jakab István

Latin (görög) eredetű szavaink viselkedési törvényszerűségei

1. Régóta foglalkoztat ez a téma, gyűjtöm hozzá az anyagot. Azonban nagyon kevés olyan előtanulmányra támaszkodhatok, amely — akárcsak érintőlegesen is — az általam vizsgált szempontokból foglalkoznék vele. Dolgozatom így szükségszerűen vázlatos, helyenként hiányos is lesz. Azonban minden kockázatossága ellenére is fontosnak és időszerűnek érzem a vele való foglalkozást. Anyanyelvünkben, különösen a tudományos nyelvben nagy és egyre növekvő mennyiségben használunk latin (görög) eredetű szavakat. A latinos műveltség viszont visszaszorulóban van napjainkban. Csökken a latinul tanulók száma. Egyebek mellett ezért is van nagyobb szükség arra, hogy figyelmet fordítsunk azokra az alapvető törvényszerűségekre, amelyek a latin szavaknak anyanyelvünkben való használatával kapcsolatban az idők folyamán kialakultak. Egyre kevésbé lehet támaszkodni arra a spontán segítségre, amelyet a latin nyelv ismerete természetesen nyújtani tud.

A kérdés vizsgálatát ajánlatosnak látszott kiterjeszteni néhány nagy fontosságú európai nyelvre is. Mindegyikükben az adott nyelv jellegzetességéhez igazodó, világosan körülhatárolható viselkedésrendszer figyelhető meg a latin szavaknak a befogadó nyelvbe való beilleszkedésével kapcsolatban. Ennek a fényében plasztikusabban rajzolódnak ki a magyar nyelvben e téren kialakult törvényszerűségek.

Az is indokoltá teszi a szélesebb körű tájékozódást, hogy a latin szavaknak az egyes nyelvekben kialakult beilleszkedési szabályszerűségei hatottak egymásra, így a magyar nyelvre is.

A latin eredetű szavak vizsgálatában nem vezettek szigorú értelemben vett származtatási szempontok. Nemcsak a közvetlenül a latinból átvett szavakra terjesztjük ki az elemzést, hanem a vizsgált nyelvekbe más nyelvek közvetítésével bekerült latin (görög) szavakra, valamint azokra a szavakra is, amelyeket a nyelvérzék latin (görög) eredetűnek tart. A beilleszkedés szabályai ugyanis — ahogy majd látni fogjuk — minden latin eredetű vagy ilyen eredetűként felfogott szóra egyaránt kiterjednek.

Vizsgálatunk lényegében csak a hangtan (helyesírás) és az alaktan területére terjed ki. A latin eredetű szavak mondattani viselkedésében ugyanis nem figyelhetők meg jelentős egyedi sajátosságok. A latin szavak használatával kapcsolatos nyelvtisztasági, stilisztikai kérdésekkel viszont e dolgozat keretében nem foglalkozhatunk.

Az elemzést néhány alapvető hangtani: kiejtési és helyesírási probléma vizsgálatával kezdjük. Ezt követően az ige és néhány névszó (főnév, melléknév) viselkedési szabályaival foglalkozunk.

2. A hangtani ugyanúgy, mint a később végzendő szótani (igékre, névszókra kiterjedő) elemzés esetében is, a franciával való kezdés látszik a legcélravezetőbbnek. A francia nyelv ugyanis a vizsgált jelenségek mindegyikében kisebb-nagyobb mértékben hatott a többi nyelvre.

A kiejtés szempontjából főleg azokkal a jellegzetességekkel kell foglalkoznunk, amelyek a klasszikus latin ejtéstől nagyobb mérvű eltéréseket mutatnak.

1. A franciában a *c* betűvel írt hang folytatása *sz* vagy *k*, mindkettőnek a helyesírási jele továbbra is a *c* betű.¹

a) A *c* betű *sz*-nek hangzik, ha utána *e*, *i*, *y* betűvel jelzett hang következik: *cept*, *civil*, *cent*, *cygne*, *lucid* (ejtsd: sze/p/t, szivil, szan, sziny, lüszid).

A *c* betű minden egyéb esetben *k* hangot jelöl: *couronne*, *octobre*, *avec* (kuron, oktober, ávek).

b) A *ti* szótag utóda, ha utána magánhangzó következik, *szi*-nek hangzik: *nation*, *rational* (naszion, raszional).

2. Az angolban a *ci*, *ce* betűkapcsolatok *c* eleme szintén *sz*-nek hangzik: *civil* (szivil), *central* (szentrl).

A *ti* betűkapcsolat olvasata *s*: *nation* (nésn) *rational* (resnl).

A *c* betű *k* hangértékű folytatója az angolban is megmarad *c*-nek: *curator*, *consul*, *octave*.

3. Az eddig tárgyalt *sz* értékű *c* betűnek a németben *c* hang felel meg, helyesírási jele a *z*; *Zentrum*, *Zirkus*, *Zivil*.

¹A kiemelt betűket dőlt, a hangokat félkövér betűvel különböztetjük meg. A hangok, szavak kiejtésének a jelölését csak elnagyoltan akarjuk elvégezni, ezért megelégszünk a jelenlegi magyar helyesírás alapján nyugvó átírásukkal.

A *k* értékű *c* betű *k*-nak felel meg. Helyesírási jele is *k*; *Kasus*, *Konsul*, *Konkurrent*. (A *c* csak a hehezetes ejtésű *ch* formában maradt meg főleg görög eredetű szavakban: *Chemie*, *Charakter* stb.).

A francia *szi* értékű *ti* betűkapcsolat a németben *ci* hang értékű, de megőrzi a latin írásmódot: *Nation*, *rational*.

A latin *ae* betűkapcsolat folytatója a németben *ä*: *Cäsar*.

4. Az oroszban: a francia *sz* értékű *c* betű, ill. *ti* betűkapcsolat magánhangzója *c* hangértékű, helyesírási jele: ц центр, цирк, нация, рациональный.

A *k* hangértékű *c* helyesírási jele: *k* консул, контакт.

NB! A latin (görög) *h* folytatója az oroszban a *g* betű, *g* hangértékkel: *humanizmus*, *Horatius*: гуманизм, Гораций.

A latin, görög *eu*, *au* folytatója az oroszban *jev*, *av*: Европа, Аврора. Ez a jelenség a bizánci görög ejtés folytatásának látszik.

5. a) A magyarban a ma érvényben levő helyesírási szabályok szerint a *c* hangértékű latin *c* betűt és a *ci* hangértékű *ti* betűkapcsolat magánhangzóját egyaránt *c* betűvel írjuk és *c* hangnak ejtjük: *szociális* (a *socius*-ból), *racionális* (a *ratio*-ból). A *k* hangértékű latin *c* betű utóda a *k* hangértékű *k* betű: *Kurátor*, *rektor*, *konzul*.

E téren azonban egészen napjainkig bizonyos ingadozás figyelhető meg. Az akadémiai helyesírási szabályzat ugyan már 1832-ben kimondja, hogy „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe, ha változatlanul is, általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak”.² Az „életnyelv”-hez való tartozás megítélésében azonban jelentős eltérések vannak. Jókai még *volcan*-t, *respublica*-t ír, (Petőfi, kora ejtését követve már *respubliká*-t). Jókai az *információ*-t még latinosan *informatio*-nak írja. Más típusú példákat is megemlítve: a *szenzitív*-et *sensitiv*-nek írja; a *filozófus* nála, a régies helyesírást megtartva és a szót németesen lerövidítve: *philosoph* stb.

A klasszika filológiai (vagy éppen classica philológiai) szakirodalomban általában még ma is *declinatio*-nak írjuk a *deklínáció*-t (névragozás) és *coniugatio*-nak a *konjugáció*-t (igeragozás).

b) Néhány mondatot kell még szentelni egy sajátos magyar kiejtési-helyesírási problémára: ez a *s* és *sz* hangok írása. A latin betűvel író nyelvekben általában a magyar *sz* hang megfelelőjét az *s* betű fejezi ki. Ha használják a magyar *s* hangot, akkor azt betűkapcsolat vagy valamilyen diakritikus jel fejezi ki: francia *ch*, angol: *sh*, német *sch*, lengyel: *sz*, cseh: *š* stb.

A többi európai nyelvtől eltérő magyar *s*-ezésről már Comenius is megemlékezik.³

Ez a sajátos jelenség abban leli magyarázatát, hogy a magyarországi írásbeliség kialakulása idején, az Árpád-házi királyok korában a latin betűk hangértékének a kialakulására a velencei olasz papok kiejtésbeli sajátosságai nyomták rá a bélyeget. Az akkori (részben még a mai) velencei ejtésben a latin *s* betűvel írt szóvégi mássalhangzókat a mai magyar *s* hanggal azonosítható hangnak ejtették. Ugyanígy ejtették a szó eleji *st*, *sc*, *sp* betűkapcsolat első mássalhangzóját is.⁴ Ezért a mai magyar nyelvben otthonosságot szerzett

² Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. 207—8.

³ Comenius, Amos: Grammatica Janualis. Cap. II. 21. Patak, 1652. Idézi Bakos József: „Comenius mint az összevető nyelvi elemzés úttörője In: Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás. Tankönyvkiadó, 1972. 84.

⁴ Pais Dezső fejtette ki ezt ilyen részletességgel egy Eötvös kollégiumi szeminárium órán. Vö. még: Bárczi Géza: A magyar szókinés eredete. Budapest, 1958. 103.

szavakban, ilyen helyzetekben s hangot ejtünk (és s betűt írunk). Pl.: *docens, infans, szenátus, státus, István, skrupulózus, spekulál.*

Az **st sp** ejtés az előképzők után is megmarad: *instancia, instrumentum, aspiráns.*

A szó eleji és a szóközi latin **sz** a magyarban is általában megmarad: *szenátor, szociális, disziplína, asszimilál, klasszikus* stb.

A klasszikus latinhoz való közelséget fejez ki az **sz**-es ejtés a személynevekben: *Vergilius, Horatius, Tacitus.* Kétféle ejtése van a következő szavaknak aszerint, hogy hónapnevek vagy személynevek: *Junius, Julius, Augustus.*

A későbbi, főleg irodalmi, tudományos nyelvi közvetítéssel **sz**-es ejtéssel és **sz**-es írással kerültek át nyelvünkbe egyes latin szavak: (kategórikus) *imperativusz, káriesz, mínusz, plusz* stb. Itt kell megemlíteni a *cirkusz* szót is.

Bizonyos esetekben ingadozás figyelhető meg egyes szavak ejtésében, részben írásában is: *Aeneas*: mai általánosan elfogadott ejtése: *Énéasz*, régies, népies ejtése: *Énéás.* *Darius* kétféle ejtése: *Dáriusz* és *Dárius* (kincse). Kétféle ejtése és írása van a latin *senatus* mai magyar folytatójának: *szenátus* (ez a hivatalos) és *szenátusz.*

Két magánhangzó közti, bizonyos esetekben magánhangzó előtti **s** betű magyar hagyományos ejtése (minden valószínűség szerint német hatásra) **z.** Ezt a **z** hangot őrzik a következő latin jövevényszavaink: *mizéria, mobilizál, menza, penzum.*

A latin **sz** hang **z**-n keresztül **zs**-vé lett a magyar *rózsa, zsold, zsoldár* szavunkban.

3. A szófajok közül először az igék beilleszkedési sajátosságaival foglalkozunk.

A latin (vagy latinnak érzett) igék nyelvenként más-más módon illeszkedtek be az átvevő nyelvekbe. Beilleszkedésük szabályrendszere a magyarban a legárnyaltabb. Eredeti jellegzetességeik a magyarban maradtak meg a legteljesebben.

1. A franciában a latin főnévi igenév (infinitívus) **-re, -ere** flexiójának öröksége, hogy minden francia infinitívusban megtalálható az **r** elem.

A latin igeragozás (konjugáció, a továbbiakban: konj.) típusainak emlékét az alábbi, nem mindenben következetes jellegzetességek őrizték meg:

	latin	francia	
I. konj.	-āre	-er	} <i>amare-aimer, donare-donner</i>
II. konj.	-ēre		
III. konj.	-ere	-re	} <i>rumpere-rompre, vendere-vendre</i>
IV. konj.	-ire	-ir	

Természetesen sok kivétel is akad: *videre-voir, velle-vouloir, complere-completer* stb.

2. Az angolban a latinból származó igék, a latin participium perfectum tövére utaló, jellemző infinitívuszi végződése az *ate*: *demonstrate, operate, concentrate, cultivate, culminate.* Ezenkívül találunk sokféle egyéb végződést is.: *to disput, annex, control, realize, function* stb.

3. A németben **-ieren**, az oroszban **-osamь** végződést találunk a latin eredetű igék főnévi igenévében:

<i>organisieren,</i>	<i>operieren,</i>	<i>basieren,</i>	<i>kontrollieren</i>
организовать,	оперировать,	базировать,	контролировать

Ezek a végződéses a németben is, az oroszban még fokozottabb mértékben produktív igeképzővé váltak, és nagyon sok idegen eredetű szóhoz járulnak igeképzőként: *differenzieren*—дифференцировать, *normieren*—нормировать, sőt: тренировать, интервьюировать stb.

4. a) A magyarban tükröződik a legkövetkezetesebben — bár bizonyos eklekticitással — a latin igeragozás rendszere.

A magyar igealak a latin igék jelen idejű (praesens imperfectum) egyes szám első személye szerint alakult. Így azonos csoportba kerültek az I. konj. hoz tartozó összes ige utódai mellett a III. konj.-hoz tartozók közül azoknak a folytatásai, amelyekben az *-o* flexió előtt nem áll *i* hang. Külön csoportba kerültek a II. konj.-hoz tartozó (*-eo* végű) igék leszármazottai. A harmadik csoporthoz azok a magyar igék tartoznak, amelyeknek a latin elődei *-io* végűek: a IV. konj.-hoz tartozó igék mind és a III. konj.-hoz tartozó igék egy része.

b) 1. Csoport: latin végződés *-o*, magyar végződés *-ál*

simulo (I.): *szimulál*, *determino* (I.): *determinál*⁵

dominor (I.): *dominál*

emitto (III.): *emittál*, *ago* (III.): *ágál*, *reagál*

dirigo (III.): *dirigál*, *pono* (III.): *ponál*, *exponál*

NB!: Az *-io* végű, I. konj.-hoz tartozó igék magyar végződése a latin tőhangot őrzi: *denuntio* I.: *denunciál*. A IV. konjugációtól való különbözőségük — amint látni fogjuk — jól kitűnik a participium imperfectum képzésénél.

2. Csoport: latin végződés: *-eo*, magyar végződés: *-eál*

absorbeo: *abszorbeál*, *doleo*: *kondoleál*, *video*: *revideál*.

3. Csoport: latin végződés *-io*, magyar végződés: *-iál*

definio (IV.): *definiál*, *convenio* (IV.): *konveniál*, *expedio* (IV.): *expediál*

illetve: *percipio* (III.): *(ap)percipiál*, *facio* (III.): *dezinficiál*

c) A participiumokról (melléknévi igevekről) a következő fejezetben lesz még szó; itt csak a fent megfigyelt viselkedési mód sajátos korrekciójára való utalás miatt foglalkozunk a participium imperfectum (folyamatos melléknévi igenév) magyar utódjaival.

A fenti I. csoport, amely *ā* tövű I. konj.-hoz tartozó és vegyes tövű, III. konj.-hoz tartozó igék utódait egyesítette, a part. imperfectum szempontjából szétválak. E sajátos területen a magyar utódszavak teljes következetességgel tükrözik a latin előd végződéseit:

I. konj.: *-āns*: *szimulāns*, *determinās*, *domināns*

II. konj.: *-ens*: *valeo*: *polivalens*, *ambivalens*; *abstineo*: *abstīnens*; *doceo*: *docens*; *emineo*: *eminens*; *doleo*: *indolens*.

III. konj.: *-ens* (nem *-io* végűek): *ago*: *agens*; *dirigo*: *dirigens*; *expono*: *exponens*,

⁵ Itt nem szó szerinti megegyezésről van szó; a latin alak egyes szám első személyű, a magyar alak egyes szám 3. személyű. Ez a jelölési mód megegyezik a magyar szótári hagyományokkal, ugyanakkor jól rávilágít a latin és a magyar végződés összefüggéseire is.

IV. konj. + -io végű III. coni.: -iens; *expedio*: *expediens*; *facio*: *koefficiens*; *orior*: *oriens*

d) Az -ál igeképző meglehetősen produktív képző lett nyelvünkben. Olyan esetben használjuk, amikor a szógyököt (joggal vagy alaptalanul) latin (görög) eredetűnek, mindenesetre idegennek érezzük: *motivál*, *gesztikulál*, *kulminál*, *idealizál*, *lokalizál*; sőt: *demilitarizál*, *deheroizál*, *debütál*, *fumigál* stb.

4. A névszók általában több problémát vetnek fel, mint az igék. Közülük azonban csak a szempontunkból nagyobb jelentőségűekkel foglalkozunk.

1. a) A francia névszók túlnyomó többsége, mint a francia szókinésé általában, a latinból, főleg a vulgáris latinból származik.

A francia névszók származtatásában általában — a nominativushoz (alanyesethez) képest igen sok esetben szótagbővülést és ezzel kapcsolatos hangváltozásokat is mutató függő esetekből kell kiindulni. Általában a tárgyesetet (accusativust) szokás alapul venni. Az alanyeset csak személy- és méltóságnevekben (*homo-homme*), ill. tudományos szövegekben használt szavakban (*prae-fatio-préface*) szolgált az átvétel alapjául.⁶

A szókezdő mássalhangzók általában megmaradtak.⁷ A szóvégi -m, s hang általában lekopott, a t hang elég makacsul megmaradt.⁸ A magánhangzók sorsát viszont hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltak határozta meg.⁹

b) A latin hangsúly (néhány hangsúlyos egy szótagú szó kivételével) sohasem esett a szó végére, hanem az utolsó vagy utolsó előtti szótagra. A hangsúlytalan utolsó (vagy utolsó két) szótag sorsa általában az elsorvadás volt, a hangok részben eltűntek, részben megváltoztak. Az eltűnt hang — az esetek többségében — ki nem ejtendő betűk formájában hagyott magáról emléket.

Néhány példa:

a latin szó	tárgyesete (accusativus) a hangsúlyos magánhangzó kiemelésével	francia folytatás
<i>natio</i>	<i>nationem</i>	<i>nation</i>
<i>murus</i>	<i>murum</i>	<i>mur</i>
<i>caelum</i>	<i>caelum</i>	<i>ciel</i>
<i>dens</i>	<i>dentem</i>	<i>dent</i>
<i>bonus</i>	<i>bonum</i>	<i>bon</i>
<i>contentus</i>	<i>contentem</i>	<i>content</i>
<i>princeps</i>	<i>principem</i>	<i>prince</i>

c) Azokban a személynevekben, amelyekben a latin alanyeseti formához képest bővülést találunk, ennek a bővülésnek az oka a fenti törvényszerűség.

<i>Cicero</i>	<i>Ciceronem</i>	<i>Ciceron</i>
<i>Varro</i>	<i>Varronem</i>	<i>Varron</i>
<i>Cato</i>	<i>Catonem</i>	<i>Caton</i>

⁶ Tamás Lajos: Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969. 82.

⁷ Tamás Lajos i. m. 60.

⁸ Tamás Lajos i. m. 57, 58, 89.

⁹ Tamás Lajos i. m. 44.

Sajátos helyesírási problémát is vetettek fel a következő tulajdonnevek francia változatai:

<i>Horatius</i>	<i>Horatium</i>	<i>Horace</i>
<i>Maxentius</i>	<i>Maxentium</i>	<i>Maxence</i>

d) Van azonban példa arra is, hogy a teljes latin név megmarad (némi változással: *Caesar: César; Venus, Marius, Metallus* (űsz ejtéssel).

e) A latin participium imperfectum (folyamatos melléknévi igenév) további sorsa is a fenti példákhoz hasonlóan alakul:

<i>eminens</i>	<i>eminentem</i>	<i>éminent</i>
<i>diligens</i>	<i>diligentem</i>	<i>diligent</i>
<i>elegans</i>	<i>elegantem</i>	<i>élégant</i>

Részben képzőként is megtaláljuk a fenti két variáns közül az *-ant* formánst közvetlen latin előzmény nélküli francia szavakban is: *galant, pedant, charmant*; részben nyelvtani eszközként is, mint a francia *participe présent* (folyamatos melléknévi igenév) képzőjét: *parlant, mangeant, dormant*.

2. Ennek a franciában kialakult formánsnak változata terjedt el a legtöbb európai nyelvben (a magyar kivételével!).

Angol példák: *pedant, gallant, flamboyant, elegant*

Német példák: *pedant* (ill. *der Pedant*), *galant, flagrant, elegant*.

Orosz példák: *педант, галант(ный), эlegantный*.

3. A zömükben latin (görög) eredetű szótövekhez a franciában járuló *-iste, -isme* képzőt (*socialiste, communiste, socialisme, communisme*) a nyelvérzék latin eredetűnek érezte; a szó végi néma *-e-t* a latin *-a, -us* végződés utódaként fogta fel. Amint látni fogjuk, ennek az elképzelésnek megfelelő módon veszi át ezeket a szavakat a német, az orosz, a magyar.

4. A latin névszóknak az angol nyelvben továbbélő utódaival kapcsolatban nincs sok megjegyezni valónk. A kiejtési különbségeket leszámítva — lényegében mindenben követik a francia példát.

Eltérések főleg a személynevek átvétele terén figyelhetők meg: az angol gyakrabban őrzi meg a tulajdonnevek változatlan alanyeseti (nominativusi) alakját: *Horatius, Caesar, Cicero, Venus, Tacitus* stb.

Kivételek, ill. ingadozások: *Vergil, Ovid, Tiber = Tiberis*; de: *Tiberius*; *Aeneas, de Aeneid = Aeneis*.

a) A német nyelv általában a francia nyelv példáját követi a szóvégek elhagyásában — legtöbbször azon a francia nyelvre jellemző szóvégi néma *e* nélkül. *Differenz, Kritik, Philolog, Diktat, pedant, Nation, Prinz* stb.

A tulajdonnevek végződése is általában elmarad: *Rom, Tiber* 'Tiberis' és 'Tiberius' jelentésben), *Ovid, Catull, Vergil*.

Sajátos helyesírási probléma jelentkezik a *-tius* (hagyományos ejtése: **ciusz**) végű tulajdonnevek rövidítése kapcsán: *Horatius: Horaz, Lucretius: Lukrez, Terentius: Terenz*.

Több példát találunk azonban a teljes név megőrzésére (és némi ingadozásra is): *Tacitus, Cicero, Nero, Apuleius, Cato, Caesar, Livius*, ill. *Petron-Petronius; Catull-Catullus; Horaz-Horatius* stb.

b) Vannak azonban az eddigiekhez viszonyítottan jelentős különbségek is a németben. Ennek egyik okát a nyelvtani nem (genus) névelővel való kifejezési kényszerében kereshetjük. A *der* névelő bizonyos esetekben az eredeti

(vagy annak vélt) *-us* végződés megtartását sugalmazza, a *die* névelő az *-e*, a *das* névelő az *-um* végződéséét: *der Zirkus, der Stimulus*. A francia *-isme* végződés német megfelelője: *-ismus: Socialismus, Kommunismus, Kapitalismus*.

A nőnemű főnevek *-e* végződése főleg görög eredetű szavakban maradt meg: *Philosophie, Philologie, Geologie, Geometrie (Pedanterie, Garantie, Galanterie)*.

Semleges nemű *-um* végű német főnevek: *das Ministerium, das Minimum, das Präludium*.

c) Annak megfelelően, ahogy a német nyelvben a flektálás nyomai a főnevek többes számú alakjainak jelzéseként (töredékesen) megmaradtak, ebben a funkcióban a latin flexiók is megőriződtek.

Német többes számú alakok latin flexiókkal: *der Terminus — die Termini, der Stimulus — die Stimuli das Adverbium — die Adverbia, das Minimum — die Minima*.

Latinos műveltségű szakemberek tudományos szövegeiben latinos többes számú alanyesetektől formált függő esetekkel is találkozhatunk. Kurt Lorenz egy klasszika-filológiai tárgyú beszámolójából¹⁰ vett szövegrészletben „über das Wesen der villae, latifundia” (= a villák és latifundiumok állapotáról) a többes birtokos esetre jellemző *der* került a latin flexióval képzett többes számú alanyeseti formák elé. Így lett belőlük többes birtokos, és töltötték be a birtokos jelző szerepét. További latinos vonás még, hogy a szóban forgó két főnév — a latin helyesírást követve, kisbetűvel van írva.

Bizonyos esetekben, főleg egyházi tárgyú szövegekben a latin birtokos eset flexiója is megmarad: *Christus-Christi, Jesus-Jesu*. Pl.: *die Lehre Christi, die Gesellschaft Jesu*.

A régebbi egyházi tárgyú énekekben a latin tárgyeset (accusativus) is megmaradt: *wir beten Jesum Christum* (Tarnóczy Lóránt, ill. Gerhard Löwe szíves szóbeli közlése alapján).

5. Az orosz nyelv (közvetlenül vagy közvetetten) latin eredetű főneveire az a jellemző, hogy fennáll számukra az orosz nyelv névragozási (deklináció) rendszerébe való beilleszkedés kényszere.

a) Bizonyos esetekben az átvett szó minden változtatás nélkül, könnyen beilleszkedett valamelyik deklinációtípusba: консул, автор, диктатор, школа, лампа, диктатура, методика, критика.

b) A franciában, németben látott lerövidítés átvételével ugyanilyen könnyen illeszkedtek bele a kemény tövűek deklinációjába a következő típusú szavak: цирк, цикл, актив, сатир, диалог, хор stb. ugyanúgy, mint a коммунист, коммунизм, социалист, социализм, доцент, агент, эмигрант, педант, галант(ный) típusúak.

c) Sajátos csoportot alkotnak a lágy tövűnek érzett latin szavak orosz utódai. A tő lágyságának a megőrzése kisebb-nagyobb változtatásokkal járt együtt.

Az *-io* és az *-ium* végű latin szavakat a bennük levő *jot* elem miatt érezte lágynak az orosz nyelvérzék. Ezeknek a végzéseknek a folytatója az orosz *-ия; natio, flexio, divisio; нация, флексия, дивизия*.

Az *-ium* végűek esetében az orosz *-ия* végződés az illető szavak nyelvtani nemének a megváltoztatásával járt együtt: *gymnasium, auditorium*,

¹⁰ Fremdsprachenunterricht, 1975. 316.

directorium (semleges neműek); гимназия, аудитория, директория (nőneműek).

NB! Az *-ia* végződés meglehetősen nagy karriert futott be az orosz nyelvben, mint idegen eredetű szavakhoz illeszthető főnévképző: дирекция, парфюмерия, авиация, артиллерия.

Az *-a*, *-ia* végű többes számú alanyesetű, semleges nemű latin szavakat (a magyarhoz hasonlóan) egyes számúnak érez és értelmez az orosz nyelv: цитата, тенденция, эссенция stb.; és a megfelelő *-a*, *-я* végű deklináció szerint ragozza őket.

Az *-ius* végződés lágyságának (és az illető szó nyelvtani nemének) a megőrzője az oroszban a szóvégi *iot* vagy a lágyságjel: *proletárius*, *secretarius*: пролетарий, секретарь.

d) Sok példát találunk a tulajdonnevek között is, amelyek a fentiekben elemzett sajátosságokat tükrözik:

Seneca, Cinna, Sulla, Jupiter, Zeus: Сенека, Цинна, Сулла, Юпитер, Зевс;

Tacitus, Catullus, Donatus, Titus, Marcus: Тацит, Катулл, Донат, Тит,

Марк;

Horatius, Ovidius, Vergilius, Livius, Marius: Гораций, Овидий, Вергилий, Ливий, Марий.

e) A ragozott alak lágyságának alapján lágú tövű az oroszban a Цезарь tulajdonnév: a *Caesar* (*Caesaris*, *Caesarem* alapján).

f) Új típusnak kell felvenni az alanyesethez képest bővülést mutató, függő esetekből való kiindulást: *Cicero* (*Ciceronem*) *Varro* (*Varronem*), *Cato* (*Catonem*): Цицерон, Варрон, Катон.

Hogy itt nem pusztán csak franciából való átvételről van szó, arra az ilyenféle példák mutatnak rá mint a Меценат, *Maecenas* (*Maecenatem*)-ből, Анакреонт az *Anacreon* (*Anacreontem*)-ből stb.

6. A latin (görög) eredetű névszókknak a magyar nyelvbe való beilleszkedése a többi nyelvekben megfigyeltekhez képest jelentős eltéréseket mutat. Alapvető jellegzetessége a latin szavak eredeti formájának a megőrzésére való törekvés.

a) Nyelvünkben — és nemcsak a szigorúan vett tudományos irodalomban — ma is meglehetősen sok, mondat értékű közmondást, szólást, szállóigét használunk: *Sors bona, nihil aliud. Tempora mutantur et nos mutamur in illis. Hodie mihi, cras tibi. Facta loquuntur*. Stb.

Elég gyakran találkozhatunk a magyar szövegbe beépített latin szó szerkezetekkel is: *facies Hippocratica, expressis verbis, ad audiendum verbum, ad analogiam, eo ipso, de iure, de facto, ex officio* (ennek népies játékos rövidítése: *ex offo*).

Fac totum (= csinálj mindent)-nak mondják azt az embert, aki valakinek mindenben szolgálatkész jobbkeze, minden ügyet el tud intézni; ugyanennek a szónak népies változata már inkább „minden lében kanál” jelentésűvé alakult: *totum factum*.

Itt utalok a *post festum*, ill. a latin nyelvhelyesség szempontjából megfelelőbb *post festa* alakra. Ezt szokta néha a latin nyelvi ismeretek elhalványodásával kísért egyébként a dícsérendő igényesség *post festam*-ra „javítani”.

Legjobb tudomásom szerint csak a magyar nyelvre jellemző a latin adverbiumok változtatás nélküli használata. Az „*aperte* megmondani” határozószava már szinte magyar szóként hat. Hasonlóak még az *abszolúte*, *auditíve*, *osztentatíve*, *objektíve*, *szubjektíve*, *vizualíter*, *konkrété* alakok.

b) A latinból a magyar nyelvbe átkerülő névszók többsége általában megőrizte a latin egyes számú alanyeseti (singularis nominativus) formáját. Ez a világosan megfigyelhető jellegzetesség a magyarban nyilvánvalóan nem lehet geneológiai eredetű, hanem az átvevő nyelv természetéhez való igazodás, alkalmazkodás következménye.

E viselkedés alapvető okát a magyar nyelv nyelvtipológiai sajátosságai-ban találhatjuk meg. A magyar nyelv az agglutináló nyelvek csoportjába tartozik. Az agglutináló nyelvekben az *alapszó*hoz jelek, képzők, ragok (utánuk: névutók) járulnak. A latin szavak alapját a magyar nyelvérzék a ragtalan, jeltelen magyar alapformával azonos jelentésű egyes számú alanyesetben találta meg. Ennek megfelelően a latinból a magyar nyelvbe átkerült főnevek alapformája szinte kivétel nélkül azonos az illető latin névszó egyes számú alanyesetével (singularis nominativusával).

c) Az I–II. deklinációhoz tartozó *főnevek* *-a*, *-us* *-um* végződése a magyarban mind a közös főnevekben, mind a tulajdonnevekben általában megmarad: *iskola, kultúra, poéta, kritika, teória. Sulla, Seneca, Catilina, nótárius, metódus, gusztus, cirkusz, Horatius, Vergilius, Tacitus, Ovidius, maximum, minimum, dokumentum, dátum* stb.

A klasszikus latinra nem jellemző, de bármely nyelvben latinosnak érzett *-izmus* képzőt a magyarban mindig latinosított formában találjuk meg: *szocializmus, kommunizmus, kapitalizmus*, sőt: *futurizmus, dadaizmus*. Ezeknek az elvont értelmű szavaknak a melléknévi, ill. az egyes személyre vonatkozó változatában az *-ista* képzőt találjuk meg: *szocialista, kommunista . . . futurista*.

A magyarban csak korhoz (XIX. sz. eleje) és szinte személyekhez lehet kötni a *Horác, Vergil (Virgil)* féle alakok használatát amelyek a maguk korában is csak néhány tulajdonnévre terjedtek ki.

d) Az *-us*, *-a*, *-um* végű melléknemek (személyt jelentő főnévként használt formájukban is) a magyarban általában *-us* végűek: *obskurus, aulikus, analitikus, katolikus, református, opportunus, grafikus, grafológus* stb. A magyarban is „két-neműek” a *medikus-medika; novicius-novicia* szavak; érdekes e szempontból a férfit jelentő párját nélkülöző *naiva* szó.

e) A latin *-ivus* képző főleg csak nyelvtani terminusokban maradt meg változatlanul: *nominativus, genitivus, infinitivus* stb. Az idetartozó szavak többségében a képzőt *-iv*-re redukált formájában találjuk: *intenzív, fakultatív* (de láttuk fentebb a *fakultatívus*-ból képzett *fakultatíve* alakot!). A régebbi szövegekben még találkozhattunk velük, mai szövegben nem annyira archaizálásnak, mint inkább egyénieskedésnek hat az *intenzívus, primitívus, januárius* alak.¹¹ Bár a *januárius, februárius* alak a népnyelvben ma is tovább él.

f) A latin participium perfectum (befejezett melléknévi igenév) melléknévként használt magyar utódaiban az *-us* (*-a*, *-um*) végződés általában elmarad: *egzakt, absztrakt, konkrét, perfekt*. Ez az általános szabályosság elleni első, a jelenségek nagyobb körére kiterjedő kivétel. Lehet azonban, hogy egy nagyon érdekes más szabályosság feltétele.

7. A III. deklinációhoz tartozó főnevek általában szintén megtartották singularis nominativusi (egyes szám alanyesetű) végződésüket. E végzések jelentős része aktív képzőként is tovább él a magyar nyelvben.

a) A latin *-tio* végződés magyar utóda a hagyományos kiejtésnek megfelelően *-ció*: *náció, ráció, ováció, vakáció* stb.

¹¹ Ilyenként idézhetem Szilády Zoltán: Bulgária, Budapest, 1931. 133. 210. 243. 1. és még másutt is a könyvben.

A *-cio (-tio)* képző tulajdonképpen igéből főnév képzésére szolgáló (deverbális nomen) képző; bár a fenti példákból ez nem mindig látható. A magyarban, a latin eredetű igékkel kapcsolatban, használjuk vele párhuzamosan az eredeti magyar deverbális nomenképzőt, az *-ás-t* is.

Van, ahol mindkét képzési mód párhuzamosan megtalálható: *lamentálás-lamentáció, reagálás-reakció, abszorbeálás-abszorbcio*.

A kétféle képzővel alkotott szavak azonban legtöbbször bizonyos jelentésbeli, hangulatbeli különbséget hordoznak: *dokumentálás-dokumentáció, revidéálás-revizio, szimulálás-szimuláció, expedíálás-expedició*.

Sok igével kapcsolatban azonban vagy csak az egyik vagy csak a másik képző használatos: *stagnálás, nivellálás, denunciálás, kondoleálás*, ill.: *fluktuáció, infláció, gravitáció* stb.

b) A melléknévből elvont főnevek képzésére használatos *-as* képző, valamint a cselekvés végrehajtására utaló *-or* képző változatlanul megmaradt a magyarban: *integritás, affinitás, abszurditás, identitás*, ill.: *rektor, direktor, professzor, (dilettáns) aktor, faktor, revizor, donátor* stb. De már franciás alakjukban élnek tovább a *sofőr, operatőr* stb. szavak.

c) A III. deklinációhoz tartozó melléknévi képzők közül csak a leghasználatosabbra, a *-lis (-le)* képzőre utalunk. Ezt a képzőt változatlan formában találhatjuk meg latinból átvett szavakban és produktív képzőként később alkotott latin alapú szavakban is: *szervilis, agilis, labilis, konvertibilis, kulturális*, — *nacionálé, univerzálé* stb.

d) A III. dekl.-hoz tartozó participium imperfectumról már beszéltünk az igéknél. Itt arra akarunk utalni, hogy a magyar nyelv itt is az eredeti singularis nominativusi (egy szám alanyeseti) formát tartja meg: *formáns, domináns, szimuláns, absztinéns, ágens, exponéns*.

Ez a latin „formáns” igen produktív képző lett nyelvünkben. Olyan igékből is képezünk vele szavakat, amelyeket igeként nem használunk a magyarban: *decens, inszurgens, dilettáns*. Más nyelvekből átvett, eredetük szempontjából e nyelvtani jelenséggel geneológiailag kapcsolatba hozható *-nt* képzős szavakat latinósítunk vissza a segítségével: *pedáns, gáláns* (a népnyelvben *gállánt* is előfordul), *extravagáns, kombattáns, frappáns*. Mindkét esetre példa a *docens* szó.

5. A tárgyalás utolsó fejezeteként ismét egy olyan jelenséggel foglalkozunk, amelyben a latin nyelv egyik sajátosságának a magyarban való megfelelően pontos tükröződésével és az illető jelenség bizonyos mérvű produktív továbbélésével is találkozhatunk.

1. A latinban a melléknév egyes számú semleges nemű alakja a melléknév általánosított, főnévi jelentésének a hordozója volt: *bonus, bona, bonum* 'jó'; *bonum* 'a jó, a jóság'; *malus, mala, malum* 'rossz'; *malum* 'a rossz, a baj'.

A magyarban ebben a szerepben mindig egyes számú semleges nemű alakot találunk: *novum, unikum, abszurdum, nacionálé, internacionálé, iniciálé, breve*.

Ez a főnévképző latin *-um, -le* él tovább latin eredetű (vagy annak érzett) néhány újabb képzésű szavunk toldalékában: *narkotikum, ekstrémentum, vertikum, univerzálé* stb.

2. A *maximum, minimum, optimum* stb. szavak a magyarban annyira főneveknek érződnek, hogy hozzájuk tartozó melléknevekként a belőlük egy szintén latin eredetű (fentebb már tárgyalt) képző felhasználásával alkotott alakjuk szolgál: *minimális, maximális, optimális*.

3. Az *-um* magyarban betöltött főnévképző szerepe nagyon jól megfigyelhető a participium perfektumoknak (befejezett melléknévi igeneveknek) kettős alakú használatában. Az *-um* nélküliek melléknevek, az *-um* végűek főnevek: abszolút-abszolútum; absztrakt-abszaktum; konkrét-konkrétum; perfekt-faktum.

4. Az élőlényeket jelentő melléknévi eredetű főnevek szintén megtartják (hím, ill. nőnemű) latin flexióikat: *medikus, medika, novicius, novicia*.

Ha a flexió nélkül használt latin (vagy annak érzett) szó a magyarban melléknév, a megfelelő latin flexióval ellátott formája élőlényt kifejező főnév lesz: *naiv-naiva; intim-intímus; general* ('javítás, „szósz”)-*generális*.

Itt említhetjük meg továbbá a főnévi értelmű *komikus, komika, intrikus, tragika*, és az olyan latin szógyökre épülő szavainkat is mint pl. a *jurátus, a principális*.

5. A többes számú semleges nemű mellékneveket a latin szintén használta — kissé már önállósultabb jelentésű főnevként: *bona* 'a javak, jólét, érdek'; *mala* 'a rossz tulajdonságok' stb. A magyarban (gyakran nem klasszikus eredetű) latin melléknevek, participiumok (melléknévi igenevek) többes számú semleges nemű alakjai szintén főnevként élnek: *akta, szekvenica tendencia kontroverzia, miscellanea* (népies változata: *miskulancia*) stb. Ezeket a szavakat a magyar (az oroszhoz hasonlóan) egyes számúaknak érzi. Ha szükséges, ellátja a többes szám jelével: *akták, tendenciák* stb. Néhány esetben — megérezvén az eredeti többes számúságát — általában a többes szám jelével ellátva használjuk őket: *mobiliák, inponderabiliák* „a *konzekvenciákat* le kell vonni” stb.

6. A latin (görög) szavak igen nagy mennyiségben áramlottak (és áramlanak be még ma is) Európa minden nyelvébe. Nemcsak közvetlen átvételek formájában, hanem más nyelvek közvetítésével és latin vagy latinos szavaknak szóösszetétel, szóképzés segítségével való alkotása útján is. A nyelvérzék azonban az ilyenféle szavak összességét lényegében azonos módon fogadja be és kezeli.

1. A latin (görög) szavaknak a különféle nyelvekbe való beilleszkedése — bizonyos azonosságok mellett — nyelvenként más-más jellegzetességeket mutat. Az azonosságok a latin nyelvben gyökereznek, az egyedi különbségek a befogadó nyelvek egyedi sajátosságaiból fakadnak.

2. A franciában (és a francián keresztül az angolban is) a latinhoz való viszony alakulásában nagyrészt a geneológiai jellegű problémáknak van nagy jelentősége. A német és orosz nyelvben a latin jövevényszavak beilleszkedésének az alakulásában a nyelvtani nem (genus) teljes megmaradásának és a flektálás (nyomokban, ill. teljes következetességű rendszer formájában való) meglétének van nagy szerepe.

3. A latin szavaknak a magyar nyelvbe való beilleszkedési szabályrendszerét nyelvtipológiai természetű sajátosságok: a magyar nyelv agglutináló jellegzetességei határozzák meg. Ez a jellegzetesség nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a latin jövevényszavak az eredetihez nagyon közeli (a hangtani különbségeket leszámítva szinte változatlan) alakjukban élnek tovább nyelvünkben.

4. Befejező gondolatként, legfőbb tanulságul és feladatul azt szeretnénk nagyon határozottan hangsúlyozni: a latin eredetű szavakat használjuk a magyar nyelvben kialakult szabályrendszernek megfelelően írásban és beszéd-

ben egyaránt. A *dokument*, *kultúr*, *originál*-féle alakok helyett írjunk és mondjunk *dokumentum*-ot, *kulturális*-t, *originális*-t. Latin és egyéb idegen szavakat természetesen csak akkor használjunk, ha használatukra feltétlenül szükség van. Azonban mindenkor a magyar nyelvben kialakult törvényszerűségek tiszteletben tartásával használjuk őket. A kialakult hagyományokhoz való tudatos alkalmazkodásnak egy nagyszerű példájára szeretnénk itt most hivatkozni: egy mennyiségileg is impozáns, a kialakult törvényszerűségeink megőrzésére irányuló gondosságbban pedig példamutatóan nagy értékű munkára: „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” c. háromtettes műre.¹²

Mindannyiunk, de különösen a tollforgatók kötelessége és feladata, hogy védjük, ápoljuk a két nyelv jellegzetességeit, egymáshoz való kapcsolatát sajátosan kifejező hagyományt, mint évszázadoktól ránk maradt, megbeszélendő örökségünket.

Banó István

A hivatalos családnév-változtatásokat megalapozó tényezők a XIX. század második felében*

I. A személynév-változtatások szorosan összefüggnek a személynevek életével, hiszen egy-egy személynév addig él, amíg van, aki viseli, másrészt a személynév- (főképpen a családnév-) állomány mennyisége és minősége egyaránt változik a névváltoztatások következményeként.

Meggyőződésünk, hogy a múlt századi családnév-változtatások gyakran gazdasági, politikai okokra vezethetők vissza. A szakirodalom névszépítésnek (vö. Mikesy: A névszépítésről. MNy. 59: 216–21), névmagyarosításnak tekinti a hivatalos névváltoztatásokat. Benkő Loránd a névmagyarosítás helyett a *családnév-változtatás* terminust használja; „Ebbe a tárgykörbe ugyanis nemcsak az idegen eredetű családneveknek magyarral való felcserélése tartozik, hanem ide vonható a rossz hangzásúnak tartott magyar eredetű nevek megváltoztatása is” (vö. A családnév-változtatás kérdései. Msn. 17: 40). Az idézet szerint tehát a családnév-változtatás névmagyarosítást és névszépítést jelent. Úgy véljük, a múlt században is többet jelentett ennél, s ma is többet jelent. Nemcsak azért, mert „Az azonosítási szerepen kívül minden névhez tartozik olyan szubjektív mozzanat, amelyet racionálisan legtöbbször meg sem lehet fogni: beszélünk szép és csúnya, komoly és komikus nevekről; de hogy ki melyik nevet tartja szépnek vagy csúnyának, arra nézve nincs objektív kritériumunk” (vö. Papp László: A magyar névtan helyzetéről. Valóság, 6: 77, A kiemelés tőlem, O. B.). Mikesy is vallja, hogy a névszépítés „... viszonylagos és nem abszolút fogalom” (vö. MNy. 59: 221). Könnyen belátható, hogy nem névszépítési, illetve magyarosítási meggondolásból történtek a következő névváltoztatások: *Reppmann* István—*Devics*-re (29201/1867. BM sz.); *Haiszler* János — *Weingärtner*-re (20280/1871. BM

¹² Erdey-Grúz Tibor és Fodorné Csányi Piroska: A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai, I–II–III. Budapest, 1972–74. 568 + 591 + 55 lap.

*A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1976. június 8-án tartott előadás.

sz.); Nagy József—Gyömörei-re (1245/1870. BM sz.); Lővy Ede—Lőri-re (17923/1869. BM sz.) változtatta a nevét.

Az 1969-ben megtartott névtudományi konferencián Lőrincze már több okot sorolt fel (vö. Névtudomány és államigazgatás. NytudÉrt. 70. 332) az 1967-ből vett példák alapján. „A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb egyén nem azért változtat nevet, mert valami új név tetszik neki, és olyant már ki is választott, hanem mert valami okból régi nevével nincs megelégedve” — állapítja meg Benkő Loránd (vö. Msn. 17: 43). Annak a tüzetes megvizsgálására, hogy a nevet változtatók miért nincsenek megelégedve öröklött családnévükkel, ismereteim szerint még nemigen került sor. Dolgozatunkban e kérdésre keresünk választ az 1867—75-ig terjedő időben engedélyezett családnév-változtatási kérelmek alapján.

Ismeretes, hogy az 1867-ben létrejött kiegyezés gazdasági és politikai szempontból lényeges változást idézett elő a magyar társadalomban, lehetőséget adott arra, hogy az ország bekapcsolódhasson az általános európai polgári fejlődésbe. Utat nyitott az európai tőke — osztrák, francia, német érdekeltségek — beáramlásának. Megindult a vasútépítés; megnyílt az út a polgárosulás előtt, kialakulhatott a polgári középosztály. „Az ipari, kereskedő és finánc-burzsóázia — ez a gyorsan gyarapodó, azonban zömében német, zsidó réteg — a fennálló viszonyokhoz kívánt inkább illeszkedni, semhogy társadalmi változásokat sürgessen” (vö. A magyar irodalom története 1849—1905. Gondolat Kiadó, Bp., 1968.² 192). Igaz, hogy „... a dualizmus felborulása egyet jelentene a magyar uralkodó osztályok elnyomta román és szláv parasztság, intelligencia emancipálásával. Erről pedig a magyar politikai vezetőrétegek, s a nacionalista illúzióktól, a »magyar nagyhatalmiság« mákonyától elbódult értelmiség s kispolgárság: hallani sem akar” (vö. A magyar irodalom története. i. h.). A magyar földbirtokosok, a dzsentrik leszármazottai inkább a közigazgatási és a katonai pályákon keresték megélhetésüket, az ipar, a kereskedelem megindítását és fejlesztését meghagyták a külföldről bevándorlóknak. Hazánk eddig is sok nyelvű ország volt — állapítja meg Mikesy (vö. A vezetéknev-változtatások kérdéséhez. NytudÉrt. 70. 363). A kiegyezés után ez csak fokozódott. E társadalmi, politikai, gazdasági helyzetnek is volt szerepe a XIX. századi személynév-változtatásokban. Éppen azért választottuk az 1867—75 közötti időszak személynév-változtatási anyagának megvizsgálását, mert ez a kibontakozás, a konszolidálódás időszak. Véleményünk szerint éppen az ekkor történt személynév-változtatások adataival bizonyítható legjobban, hogy a személynév-változtatásoknak többnyire „anyagi” okai vannak, olyanok, amelyek a társadalmi, gazdasági, politikai helyzetből adódnak. Nem tagadjuk az erkölcsi, esztétikai okok esetenkénti jelenlétét sem, de ezek mögött is gyakran érzékelhető, hogy nem csupán „hazafiúi érzelemről”, a „szébb hangzásról” van szó, hanem valamilyen anyagi érdekről is (karrier, üzleti érdek stb.).

A vizsgált időszakból 1351 kérelmet és a kérelmekhez kapcsolt más ügyiratokat dolgoztunk fel. (Az iratok az Országos Levéltárban K-150-1867-III.-3; -VI.-8; 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874-VI. 8. nytsz. alatt olvashatók.) Természetesen e dolgozatban nem sorolhatjuk fel mind az 1351 kérelmező nevét és az ügyiratokban fellelhető adatokat (lakhely, foglalkozás stb.). A névváltoztatást motiváló tényezőket is csak néhány példával illusztráljuk. A kérelmek alapján a névváltoztatások okait az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

1. A kereskedési, üzleti ügyek előnyösebb vitele volt az indítók: *Léderer* Mihály a *Timár* családnév felvételét így indokolta: „Itt . . . van egy másik kereskedő is, kit szintén *Léderer* Mihálynak hívnak, kit közelebből is bepereltek, s ha bár ez így áll mégis sokan kik azt gondolják hogy én vagyok beperelve, s ez által saját hitelem csökken. A leveleket is sokszor a másiknak kézbesítik” (24341/1868. BM sz.). Számos hasonló indoklással találkozunk.

Üzletet kívánnak nyitni, s ezért változtatnak nevet: *Zsivoda* Imre a *Gőri* (19630/1871. BM sz.), *Vén* János a *Borsodi* (23859/1872. BM sz.), *Berkovich* István a *Knézi* (23761/1873. BM sz.), *Brösztl* András a *Bolgári* (41181/1874. BM sz.) nevet vette fel. E csoportba sorolhatók azok is, akik más nevű egyéntől vették át az üzletet, s ezért a volt tulajdonos nevére változtatták örökölt családnévüket, nyilván azért, hogy a vevők bizalmát megtartsák. (Pl. *Planka* Lajos a *Saltzer* név felvételére kért engedélyt, mert akitől a műhelyt átvette, azt így hívták. 9132/1873. BM sz.)

2. A pályán való gyorsabb felemelkedés reménye volt az indítók: *Bába* János, aki *Bogyányi*-ra változtatta a nevét (1709/1869. BM sz.), így indokolta kérelmét: „Most viselt vezetéknevem csak gúnynév, mely ősatyám »Bobovecz« nevű malombani hosszú idők során áti molnárkodásából ered . . . Tekintve pályámat (a kiemelés tőlem, O. B.), ezen téren összüleimtől örökölt gúnynevet továbbra is gyakorolni szándékomban egyáltalán nincsen.” *Karpeles* Miksa *Somogyi*-ra változtatott (15598/1869. BM sz.), mert „. . . azon körülmény, hogy az már a nem legjobb hírű német színpadok közönségének mulattatására használtatik, — a társadalomba hatáskörömnek kisebbitésére szolgál . . .” (a kiemelés tőlem, O. B.). *Demkó* Dezső a *Belánszky* név felvételéhez ragaszkodik (12651/1871. BM sz.), mert „a *Demkó* alias *Belánszky* de *Bella* indigenált (sic!) lengyel család . . . ivadéka”. A családból váci, később besztercei püspök is volt. *Klein* Ferenc a *boldvai Bobrik* nemesi előnév viselésére mint anyaiági leszármazott kért engedélyt. Az új neve tehát *Boldvai Bobrik Klein* (23278/1869. BM sz.).

3. A névváltoztatástól a vagyonszerzési lehetőség függött (az örökbefogadó nevét vették fel):

Az előző csoportokba csak felnőtt, nagykorú személyek tartoztak, olyanok, akik saját elhatározásukból változtattak nevet, s azt maguk választották meg. E csoportban kiskorúakat is találunk, akiknek nincs lehetőségük arra, hogy az új nevet maguk válasszák meg, s a nevüket sem a saját elhatározásukból változtatják meg. Az anyagi érdekeltség ez esetben is gyakran kimutatható. Így pl. a kiskorú *Mohr* Anna részére a *Rosenberg* név felvételére kéri az engedélyt, mert ilyen nevű egyén fogadja örökbe. A névváltoztatással egyidejűleg a fiúsítását is kérték, nyilván a vagyon örökölhetősége miatt (21352/1871. BM sz.). *Lakatos* István a *Kapallo* név felvételére kért engedélyt (12389/1870. BM sz.), mert ez az örökbefogadója neve, s csak e név viselésével örökölhet a *Kapallo* család után. *Rutsman* Borbála gazdag asszony, csak azzal a feltétellel fogadja örökbe a nagykorú *Prohászka* Bertát, ha az a *Rutsman* nevet veszi fel, így átadja a vagyonát is (32595/1873. BM sz.). A kiskorú *Nyárádi* Gábort az anyja mostohaapja fogadja örökbe, így lesz a neve *Bereczki*. A mostohaapának van tehát egy mostohagyereke, aki

egyben a mostohaapa örökbefogadott gyerekének az anyja (7293/1874. BM sz.). Ez esetben az öröklés lehetőségének megteremtése mellett valószínű, a törvénytelen (házasságon kívüli) születés, s a később ebből adódó hátrányok elkerülése végett választották ezt a formát. Természetesen az örökbefogadás (s még egy-két altípus) esetében nincs jogunk a jóhangzást, a névszépítést, magyarosítást keresni a névváltoztatást motiváló tényezőkként. Az örökbefogadott kis- vagy nagykorúnak az örökbefogadó nevét kellett felvennie, akkor is, ha az idegen hangzású volt. Nem szebb a *Holecz* mint a *Wieszner* (6854/1874. BM sz.), a *Stödler*, mint a *Röszner* (15799/1870. BM sz.), a *Baranyai* nevet viselő személynek is el kellett fogadnia a *Tahi* nevet (14325/1874. BM sz.).

4. Az előzővel bizonyos szempontból rokon, amikor a nevet változtató a nevelőapa vagy a nevelőanya nevét veszi fel. Ebben a csoportban is vannak kis- és nagykorúak. A kiskorúak névváltoztatói lehetősége azonos az előbb említettekkel. Számukra vagy a nevelőszülő, vagy az élő anya kéri az engedélyt a névváltoztatásra. A kiskorú *Bauer* Ida részére a kérelmet a nevelőanya nyújtotta be. Arra hivatkozik, hogy a gyermek édesanyja könnyelmű életet él, s ez megnehezítené a gyermek pályafutását, ők pedig gyermekükként nevelik. Így lett a neve *Alberthi* (45602/1874. BM sz.).

A nevet változtató felnőttek a nevelőszülők nevét az alábbiak miatt választották:

a) A nevelőapa vagy a nevelőanya iránti tiszteletből. Ezzel indokolta a kérelmét *Kurzú* Mózes, aki *Hoffmann*-ra (25002/1868. BM sz.), *Ványó* József, aki *Adamov*-ra (10900/1870. BM sz.; ez a nevelőanya családi neve), *Nagy* Mihály, aki *Verebélyi*-re (20410/1871. BM sz.), *Gulácsy* Lajos, aki *Lukácsi*-ra (7624/1872. BM sz.) stb. változtatta a családi nevét.

b) A lakosság gyakran a nevelőszülők nevén ismeri a nevelt gyereket. Ezek általában felnőtt korukban változtatják meg öröklött családi nevüket. Általában azt sem tudják, hogy hivatalosan más néven szerepelnek. Ezeknek tulajdonképpen két családi nevük van: egy hivatalosan „örzött” és egy a közönségben használt név. *Nagy* József a *Gyömörei* név felvételére kérte az engedélyt, mert szülei korán elhaltak, s ő egy Gyömörei nevű családnál nevelkedett. A lakosság is e néven ismerte, az iskolai bizonyítványát is e névre állították ki (1245/1870. BM sz.). *Gombos* György *Gönczi*-re változtatta a nevét, mert törvénytelen gyerekként kapta a *Gombos* nevet. Az anyja később férjhez ment. A mostohaapja nevét vette fel, mert e néven ismerik őt is (12386/1872. BM sz.). Egy-két esetben az anya kérte a kiskorú gyermeke számára az engedélyt, arra ti., hogy a gyermeke az ő második férjének a nevét viselhesse. A kiskorú *Herzberger* János részére az anyja a *Baranyi* név viselésére kért engedélyt, mert a természetes atya meghalt, ő Baranyi Mihályhoz ment férjhez, s szeretné, ha a gyermeke a nevelőapja nevét viselhetné (29327/1873. BM sz.).

5. Érdekes jelenség, hogy némelyek éppen az anyától öröklött családi nevüket változtatták meg, mások viszont az apától öröklött családnév helyett az anyai családnév viselésére kértek engedélyt. E csoportban is vannak kiskorúak, akik részére az anyjuk nyújtotta be a névváltoztatási kérelmet.

Schnitzler István a *Tűzkövi* név viselésére kért engedélyt, mert az anyjának is ez volt a neve, s „... e névhez is szent emlék fűz” — írja kérelmében (15388/1867. BM sz.). *Szlaninka* Mihály a *Bodonyi* nevet — amely az anyja neve — azért vette fel, mert ezzel az anyjai nagyapa kívánságának tett eleget (4925/1874. BM sz.). Kérelméből nem derül ki, hogy az anyjának volt-e fiútestvére. *Krausz* József a kérelmében arra hivatkozik, hogy anyja neve — *Bercsényi* — dicsőbb (19921/1874. BM sz.). *Skodák* Adolf az anyai *Brunner* névhez azért ragaszkodik, mert őt e néven ismerik (32795/1871. BM sz.). A kiskorúak részére benyújtott kérelmek alig tartalmaznak indoklást. Rendszerint az apa halála után kéri az anya, hogy kiskorú gyermeke az apától örökölt családi név helyett az anyai családnevet felvehesse. Ezek valószínűleg névesztétikai okokra vezethetők vissza. Ilyenek: *Riegler-Écsi* (11952/1868. BM sz.), *Vokurka-Beliczai* (17032/1868. BM sz.), *Purpriger-Bíró* (13550/1869. BM sz.), *Mrzula-Bottka* (24344/1872. BM sz.) stb.

6. Az 1848-as forradalom, illetve az azt követő szabadságharc előtti névváltoztatások az 1849. szept. 9-én kelt 2905. sz. rendelettel érvényüket veszítették (vö.: Századunk névváltoztatásai. Kiadja: Hornyánszky Viktor. 1895.). A korábbi nevük viseléséhez azonban sokan ragaszkodtak. Valamennyien olyan munkakörben dolgoztak, amelyből egyértelműen az anyagi érdekeltségre, a karrierre lehet következtetni. *Steinitz* Godofred az indokai között megemlíti, hogy a *Kövegyi* nevet 1849-ben vette fel, de „... a forradalom után ettől eltiltattam” 7528/1869. BM sz.). *Hoffmann* Lajos a *Báttaszéki* név megtartására kért engedélyt, mert „Már évek óta e név alatt lapokba írván s néhány könyvet is kiadván, azok kik ezt tudják ugys e néven szólítanak” (7807/1870. BM sz.). Megjegyezzük, hogy a Tolna megyei Báttaszéken született. E csoportban is vannak, akik nem tudták, hogy más a hivatalos nevük, mint amelyet a közéletben viselnek. *Englohner* Artur így indokolta a kérelmét: „Minthogy... születésem napjától kezdve egész a mai napig sohasem tudtam, hogy más nevem van, mint »Hajnyi«, mert eddig ezt viseltem, és miután iskolában, a katonaságnál és egyáltalán mindenütt csak »Hajnyi« néven neveztettem, sőt rokonaim is — ámbár tudják, hogy anyám neve Englohner — csak Hajnyi néven ismernek; ennél fogva alázattal...” (22294/1869. BM sz.). *Teichengraber* Mihály a *Tavasi* nevet a „nép által” kapta, így hívták a katonaságnál is, ezért kéri annak törvényesítését (35203/1872. BM sz.). *Szatmári* József Edvárd már 36 éve használja a *Szigligeti* nevet, ennek törvényesítéséért folyamodik (2691/1870. BM sz.). A névváltoztatással kapcsolatban más indokot nem említ. *Paulikovic*s Mihályt a munkahelyén már évek óta a *Pauli* néven ismerik, ezért e rövidebb név megtartását kérelmezi (22752/1869. BM sz.). *Lieb* Mihály már rég elhagyta az örökölt családi nevet, s mivel Munkácson született, a *Munkácsy* név viselésére kérte az engedélyt (19509/1874. BM sz.).

A nevet változtató családok általában a gyerekeikre is érvényesítették a névváltoztatást, az utána születő gyerekeik pedig már az új családi nevet örökölték. Kivétellel is találkoztunk. *Klein* Mór a *Kilényi* név felvételére kérte az engedélyt. E nevet eddig írói névként használta. Kéri azonban, hogy a névváltoztatást a gyerekeire ne terjesszék ki, vagyis azok továbbra is a *Klein* nevet viselhessék (6461/1874. BM sz.).

7. Igen sokan változtattak nevet azért, mert örökölt családi nevüket valamely hivatalban elírták, s ez az elírással,

elhallással keletkezett név lett a hivatalos nevük. A névkutatónak gyakran okoz gondot az így keletkezett nevek megfejtése, különösen, ha a névalak közszóként nem él, illetve gúny- vagy ragadványnévként sem ismert. Aki a *Cvek* (*Czvek*) családi nevet *Czövek*-re változtatta, az nyilván „magyarosítani” akart (vö. szlovák *cvok*, *cvok*; magyar *szeg*; 12909/1867. BM sz.). A *Trencsánszky* és a *Trencsenszky* nevek között azonban csak elírásból származó különbség lehet (24885/1871. BM sz.). Néhány példát említünk az elírásból, elhallásból keletkezett nevekre. *Turnicsek* János kérelméből idézzük: „Tekintélyel (sic!) hogy vezetéknevem a keresztlevél szerint »*Turítsek*«, atyám ősei után »*Turicsik*«, attól az időtől fogva pedig, hogy szülöm házától mint gyermek elszakadtam, tévedés által »*Turnítsek*«-nek iratott...” (30935/1871. BM sz.). Hogy az elírás többé ne fordulhasson elő, most a *Tornai* név felvételére kér engedélyt. *Vidorfalvi* Bódog, akinek az apja *Wittendorfer* volt *Vidosfalvy*-ra változtat, mert az apjától már a *Vidosfalvy* nevet örökölte, de „Elírás folytán ebből *Vidorfalvy* lett” (19389/1870. BM sz.). *Zahn* Antalnak talán nem is lett volna szándékában a névváltoztatás. 1869-ben azonban besorozták, s akkor a sorozáson *Zalán* névvél írták be. Így hívták a katonaságnál is. Most ezt az elírásból származó nevet kívánja megtartani (29842/1872. BM sz.). Így lett a *Savanyu*-ból, *Savanyó* aki *Novák*-ra változtatott (2415/1873. BM sz.), a *Becski*-ből *Becskó*, aki az eredeti nevét tartotta meg (6403/1869. BM sz.). *Ladó* Simon is arról panaszkodik a kérelmében, hogy eredeti nevét, amely a nemesi oklevélben szerepel, „... a hivatalnokok a különböző beírások alkalmával *Ladosy*, *Lados*, *Ladosin*, *Ladosian*-ra fordították...”, kéri tehát az öröklött *Ladó* név törvényesítését (23935/1874. BM sz.). *Vaczlavitsek* Gyula a *Borcányi* név viselésére kér engedélyt (17592/1871. BM sz.). Az alispáni jelentésben *Vatzlavítsek*, a nyilatkozatban *Vaszlavítsek* szerepel. *Baszternák* László őse valószínűleg *Paszternák* lehetett (26989/1871. BM sz.), aki a *Pastinaca sativa* (ÉrtSz.) növény természetéről kaphatta a nevét. Most *Nyitrai*-ra változtat a kérelmező. *Lőry* Ede és *Lőry* Erzsébet eredeti neve *Lővy* volt (17923/1869. BM sz.), a *Radó* Béláé pedig *Rada*, ezért kéri öröklött nevük megtartására az engedélyt.

8. Már említettük, hogy a házasságon kívüli (törvénytelen) születés gyarakran szerepel okként a névváltoztatási kérelmekben. *Hess* Gusztáv Fülöp azért veszi fel a *Valter* családnevet, mert a testvérei *Valter* Ferenc után e nevet kapták, ő azonban a *Valter* Ferenc halála után született, így csak az anyja nevét örökölhette (20211/1869. BM sz.). *Hadobás Néger* József János mint törvénytelen születésű az anyja után kapta a *Hadobás* nevet. A nevelőapja családi neve *Néger*, így őt *Hadobás Néger* néven ismerik. E helyett kéri a *Mátrai* név felvételére az engedélyt, tehát sem az apai (?), sem az anyai, sem a nevelőapai nevet nem kívánja megtartani (15032/1874. BM sz.). *Rossnagel* Ferdinánd az utótagot — *Nágel* — tartja meg az anyától örökölt családnévből (3297/1874. BM sz.). *Kós* Antal az anyja halála után a féltestvére férjéhez került, aki a *Tóth* nevet viselte, így őt is e néven ismerték, ezért törvényesen is a *Tóth* nevet akarja használni (30831/1871. BM sz.). A törvénytelen születésűek általában felnőtt korban változtattak nevet. Mindössze egy olyan kérelmet találtunk a vizsgált időszakban, amelyben a törvénytelen születésű, de még kiskorú gyermek részére kért névváltoztatási engedélyt az anya (*Gruden*—*Poór*; 17236/1868. BM. sz.). Többen a

természetes apa nevét vették fel az anyától örökölt név helyett. *Danczinger* Ágoston a *Bauer* családi név felvételére kérte az engedélyt, mert Bauer Antalt tartotta a természetes apjának. A közéletben eddig is *Bauer*-nek hívták. Azt nem tudjuk, hogy ki nevelte. Eddig nem is tudta, hogy más neve is van, csak a házasságkötésekor derült ki, hogy őt *Danczinger* néven tartják nyilván (42627/1873. BM sz.). *Deutsch* Jakabnak a természetes apja meghalt, mielőtt őt törvényesíttette volna. A végrendeletében azonban a törvényesítés iránti óhaját kifejezte, így a kérelmező a *Deutsch* név helyett a *Theumann* nevet óhajta viselni (24338/1873. BM sz.). *Kajka* Vilmos a természetes apánál nevelkedett, bár házasságon kívül született. A természetes apa családi nevének felvételére kérte az engedélyt. Így lett a neve *Nossian* (15179/1869. BM sz.). *Kirschner* Henrik apját *Spitzer*-nek hívták, de őt az anyai nagyapja nevéen (azaz az anyja családi nevéen) írták be. Az apai név felvételére kérte az engedélyt (17716/1871. BM sz.).

9. Néhány kérelemben a főindok a család egységének megőrzésére való törekvés. Egy-két esetben ezekből is az anyagi érdekre mint motíváló tényezőre következtethetünk. Így pl. *Lóvi* Antal az *Oroszi* név felvételének engedélyezésére benyújtott kérelmében ezt írja: „Az Oroszy nevet már több rokonom művészi névként ismertté tette, s hogy a család e külső jelben is egységes legyen . . .” (8321/1869. BM sz.). *Hamel* Adolf fivéréi már korábban felvették a *Barsi* családnévet, most ő is e név viselésére kér engedélyt, hogy a családnak egy neve legyen (16934/1867. BM sz.).

Ritkán fordul elő, hogy nő kéri a saját családi nevének megváltoztatására az engedélyt. E csoportban több ilyen találtunk. *Mihálik* Mária azért veszi fel a *Halász* családnévet, mert az apja már korábban e névre változtatott (2579/1873. BM sz.). Olyan is előfordul, hogy a család minden felnőtt tagja felveszi azt a családi nevet, amelyre egyik testvérük már korábban változtatott. *Jancsik* Béla, Gyula, Irma az *Ivánfi* név felvételére együttesen kérték az engedélyt, mert Ede nevű testvérük már korábban e névre változtatott (21621/1868. BM sz.).

10. Az ellenkezőre is van példa. Viszonylag sokan éppen a családtól való elszakadást kívánták érvényre juttatni a nevük megváltoztatásával. *Smeringa* Rezső azért kért engedélyt a *Gyürffi* név viselésére, mert a bátyja is Rezső (valószínű, hogy az unokabátyjáról van szó), s nem akarja, hogy az ő *Rezső* nevű gyermeke is azt a családi nevet viselje. Ő ugyanis megveti a bátyja gondolkodását (11666/1869. BM sz.).

II. Az eddig bemutatott indokok csak részben érzelmi jellegűek. Talán a szülő (anya, nevelőszülő, örökbefogadó) iránti tiszteletből történt névváltoztatásokban kereshetünk érzelmi motívációkat, bár az anyagi érdekek néha ezekben is szerepet kaptak. A továbbiakban azokat az indokolásokat említjük meg, amelyekben az érzelmi, névesztetikai motívációk dominálnak.

1. Az öröklött családnév idegen hangzása miatt történt névváltoztatások:

a) A kérelmező maga határozta el a névváltoztatást, s a nevet is maga választotta meg. Ezek általában a születési helyük nevét vették fel (*Schmut-*

terer Nándor—*Solymosi*, 8731/1869. BM sz.; *Papszt Zsigmond—Zánkai*, 11447/1869. BM sz.; *Kropf György—Rákosi*, 17379/1869. BM sz.; *Merkl Károly—Megyeri*, 21974/1869. BM sz.; *Kludik Géza—Szigetvári*, 17996/1870. BM sz.), de vannak, akik magyarra fordították a nevüket (*Sztraka Károly—Hollós*, 246/1870. BM sz.).

Néhányan csupán divatból változtattak nevet. *Perlgrund Franciska* a *Peredi* név felvételére benyújtott kérelmét így indokolta: „A honunkban jelenleg divó névmagyarosítások azon elhatározást érlelték meg bennem . . .” (19611/1868. BM sz.). *Ungerlinder Adolf* szerint „A korszellem igényli a németes hangzás helyett a magyart”. Ezért az *Ungvári* nevet kívánja felvenni (3406/1869. BM sz.).

b) Nem a saját elhatározásukból változtattak nevet: *Strehle Károly* azért vette fel a *Szerényi* nevet, mert a „. . . boldogult gróf Széchenyi Lajos ur, uradalmi személyzetének idegen hangzatu neveit magyar hangzatuakra leendő változtatását kívánta . . .” (15910/1869. BM sz.). *Deutsch Károly* „Egy igen nagy tekintélyű férfi tanácsára” kérte a nevének a megváltoztatását, a *Rozsnyai* név felvételére az engedélyt. Születési helye: Rozsnyó (18310/1870. BM sz.).

Látszólag ezek valóban névszépítések, magyarosítások, a kérelmezők foglalkozásából azonban arra következtetünk, hogy itt is szerepet játszott az anyagi érdekek a „hazafiúi érzelem” mellett.

2. V a l l á s i o k b ó l : Az átkeresztelkedéssel egyidejűleg sokan a nevüket is megváltoztatták. *Spitzer József* a görögkeleti vallásra tért át, ezért a nevét *Verovac-ra* változtatta (9411/1869. BM sz.). *Steiner Benő* az átkeresztelkedéskor a *Miklós* nevet kapta keresztnévként, most családi nevét is ehhez kívánja „igazítani”. Ezért kéri a *Kővári* név felvételére az engedélyt (29381/1871. BM sz.).

3. N é v e s z t é t i k a i m o t i v á c i ó t vélhetünk azokban az esetekben, ha

a) az előnévvel alakult háromelemű személynevet kételeműre változtatják. *Szeniczey Bárány* János csak a *Szeniczey* (19854/1867. BM sz.), *beökenyei Neumajer* Viktor a *Beökönyi* (2007/1868. BM sz.), *Vaszójai Scherz* Aladár a *Vaszó* (11415/1869. BM sz.), *Gyöngyössy Gamperb* Alajos a *Gyöngyössy* (23976/1871. BM sz.) nevet akarja megtartani a keresztnév mellett. Mások teljesen új nevet vesznek fel: *Gubcsó Bugár* András, „Hazafiúi érzületől ösztönöztenve . . .” veszi fel a *Baloghi* nevet (5997/1870. BM sz.). Ezek nemesek voltak. Egy-két különleges esetet is találtunk. *Kispéter* Imre az *Enghi* név felvételére kért engedélyt, mert az atyját a közéletben Enghi néven is szólították. Ő gyakran *Enghi Kispéter* Imrének írta magát, hogy ezzel a személyazonosságát körül „netán felmerülő kételyt” elhárítsa. Így azonban egyesek az *Enghi* nevet előnévnek, a *Kis* nevet családnévnek, a *Péter* és az *Imre* nevet keresztnévnek vélték. E bonyolultságot akarta megszüntetni a névváltoztatással (18295/1872. BM sz.). Ugyancsak nem volt nemes *Kanász Nagy* Mihály sem, aki „névrövidítés és szebb hangzás” miatt vette fel a *Szentesi* nevet. (Szentesen született. 19944/1869. BM sz.)

b) Valamilyen ok miatt szégyellték az öröklött családi nevet, s ezért változtattak. *Blau* Emánuel *Büla*-ra változtatta a nevét, mert egy „. . . hasonnevű köztudomású rabló volt” (10862/1871. BM sz.). *Knödl* Károly a nevét

nevetségesnek tartja, így nem nősülhet meg, ezért a *Lóvi* név felvételére kért engedélyt (27194/1871. BM sz.). Más éppen a *Lóvi* nevet cserélte fel (vö.: 34. lap; 9. pont). *Koterba* Antal tudomása szerint a családi neve gúnynév, ettől akar szabadulni a *Korányi* név felvételével (32696/1871. BM sz.). *Kraxner* János nevét „... a vásárlók nem tudják kimondani”, ezért kéri a *Kőhalmi* név felvételének engedélyezését (3766/1873. BM sz.). *Szhareszenits* Rudolf ezt írja indoklasként: „Nevem a köznép kimondani nem tudja. Sokszor úgy elferdítik, hogy a szegény pírja tanyáz arcomon, ha a kiejtett nevet hallom”. *Szirmai*-ra változtatta a nevét (2932/1869. BM sz.). *Példeák* Dániel és testvére, Bálint *Pálfi*-ra változtattak, mert apjuk, *Pálffy* Mihály tanító, azaz deák volt. A *Pálffy-deák* nevet a lakosság *Páldeák*-ra rövidítette. Ezt a nevet „örökölték” ők is, s már minden nyilvántartásban e néven szerepeltek. A lakosságtól kapott név helyett az eredeti, apai családnevet kívánják viselni (9819/1872. BM sz.). *Balázsy* Ferenc a *Verbőczy* név felvételére kért engedélyt, mert a Balázsy nevet az első felesége „bemocskolta”, s ő újból nősülni akart. Szeretné elkerülni, hogy leánygyermekére a bemocskolt név viselése hátrányos legyen — írja (43101/1872. BM sz.). *Pisser* Márton „a név kellemetlen hangzása miatt” kért engedélyt a *Perényi* név viselésére (11393/1874. BM sz.). Hasonlóképpen indokolta *Judás* János a *Morvai* (15753/1871. BM sz.), *Kek* Lajos a *Tóth* (11349/1871. BM sz.), *Zsiros* József a *Gyarmathi* (3690/1870. BM sz.) név felvételét. *Dül* Benő szerint „A *Dül* név szelidebb jellemmel össze nem fér”. Minthogy Zsadányban született, a *Zsadányi* név viselésére kért engedélyt (16105/1871. BM sz.).

III. Ha az egyes névváltoztatásokat külön-külön vizsgáljuk, akkor olyanokat is találunk, amelyekben több motíváló tényező együttesen kapott szerepet. Aki a nevelőszülő nevét azért vette fel, mert a közösség azon a néven ismerte, a foglalkozásától függően a név felvételétől bizonyosan anyagi előnyököt is remélt. Az ilyen típusú névváltoztatást tehát más csoportba is besorolhattuk volna. Azok között is találunk néhány hasonlót, akiket az idegen hangzású nevet változtatók közé soroltunk. A XIX. század végén az üzlet forgalmát — minden bizonnyal — a tulajdonos neve is befolyásolta. Valószínű, hogy a *Reményi* nevet szívesebben fogadta a magyar közönség, mint a *Hoffenbrandl*-t, amelyet talán ki sem tudott ejteni. Bár a kérelmező az idegen hangzást jelölte meg a névváltoztatás okaként, biztosan mondhatjuk, hogy az esetleges érzelmi motíváció mellett az anyagi érdek is segítette az elhatározás, a döntés megszületését. Akik a pályán való gyorsabb felemelkedés lehetőségét remélték a névváltoztatástól, azok között is vannak, akik szebb hangzású, magyarosabb nevet vettek fel, lehet tehát, hogy névesztéikai indítékok is szerepet kaptak az új név megválasztásában. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a XIX. századi személynév-változtatásokat nemcsak a magyarosítási, a névesztéikai szempontok motiválták, hanem társadalmi, politikai, gazdasági tényezők is.

Az feltűnő, hogy egyetlen földművest sem találunk a névváltoztatók között. Kereskedők, ügyvédek, papok, katonák, tanítók, tanárok, földbirtokosok, hivatalnokok, általában a libériás főúri szolgák, gimnáziumi és egyetemi hallgatók változtattak nevet. Pedig házasságon kívüli gyereket az alsóbb néprétegekhez tartozók is születtek, s ezek között is voltak örökbefogadók és nevelőszülők. Ebből is arra következtethetünk, hogy a névváltoztatások

nem csupán névészeti, magyarosítási szándékból történtek a XIX. század második felében.

Végül megjegyezzük, hogy a névkutatók munkáját megkönnyítené egy olyan kiadvány, amely az engedélyezett névváltoztatásokat tartalmazná. Ennek értéke felmérhetetlen lenne.

Orosz Béla

Egy reformkori nyelvművelőről

1. A magyar nyelvtudomány múltjának kutatója munkája során sok olyan tudóssal találkozok, akit az utókor elfelejtett vagy alig ismer, éppen ezért nem értékel kellőképpen. Pedig — ha munkásságukkal alaposan megismerkedünk — kiderülhet, hogy tevékenységük valamely téren úttörő jellegű volt, vagy hasznosan egészítette ki, készítette elő, illetőleg építette tovább a már közismert tudósokét.

Ilyen kevéssé méltányolt művelője a magyar nyelvtudománynak Gegő Elek Nicephor, aki a magyar történelem egyik legpezsgőbb, felfelé ívelő szakaszában, a reformkorban tevékenykedett. Ő is a „haza és haladás” ügyének szószólója volt, aki mint szónok, nyelvész, néprajzkutató, történész, pedagógus, népművelő, továbbá földrajzzal, folklórkutatással, művelődéstörténettel is foglalkozó tudós szolgálta népét. Méltán lett harminc évesen az Akadémia levelező tagja. Ő is, mint a többi hozzá hasonló sokoldalú, haladó szellemű tudós egyéniség „[meg]érdemli, hogy neve kiragadtassék a feledékből” (Toldy Ferenc: *ÖM.* 5: 115), hogy számon tartsuk a tudományok történetében, haladó hagyományaink között. Cikkemmel rá szeretném felhívni — elsősorban a magyar nyelvtudománytörténet művelőinek — figyelmét.

2. Gegő Elek, a csíktaplocai, földműves családból származó hitszónok egy — Jankovich Miklósnak 1835. január 16-án írt — levelében (annak hatására, hogy a cenzúra megint nem engedélyezte egy beszédének kiadását) így vall magáról: „Magamnak látom bátran készíthetem ama sír-fölrást: Az itt porló többre igyekezett, mintsem mehetett”.

Hát mire „igyekezett” és mire „mehetett” Gegő? „A korszellemnek haladást igénylő szövegértve” (önéletrajza; 1841. május 22.) az 1832–36-os országgyűlés idején Pesten mondja haladó prédikációit, a szószékről támogatva a parlamenti liberális törekvéseket. A Habsburg-ellenesség vezérli, valamint az a törekvés, hogy Magyarország gazdasági és társadalmi, kulturális és tudományos felvirágoztatásához minél hatékonyabban hozzájáruljon (vö. Gegő: *Társalkodó.* 1839. 293, 1840. 85, 155; Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* Bp. 1880–1882.,¹ 1958³. 133).

Ő elsősorban a tanítás-nevelés (a népnevelés, a közműveltség szolgálata) és egyes tudományok (köztük a nyelvészet, történelem, néprajz) területén kapcsolódott be a reformkori haladó mozgalomba.

Népét nemcsak istenhitre akarta nevelni. Prédikációi középpontjában az ember áll, a hazáját (nyelvét, történelmét, tájait stb.) szerető, ismerő, azért élő és dolgozó szabad ember ideálja. „... teljes szándékom ezután is lelkes iparral haladni azon pályán, mely nem a’ kitérőzt anyagi haszon, hanem a’ nemzeti dücs és közjó felé vezérlend” — írja Schedelnek 1836. június 15-én.

3. Ezúttal nyelvészeti munkásságát mutatom be röviden, abból is inkább csak nyelvművelő, nyelvoktató, nyelvújító tevékenységét.

Teljes odaadással és szakértelemmel kapcsolódott be a nyelvi mozgalomba. A nyelvújítás nagy periódusa ekkorra már befejeződött, de a gazdasági és politikai küzdelmek fölerősödésével a magyar államnyelvért folyó harc is újra megélénkült (vö. Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955. 20). Gegő is magáénak vallja Kazinczy fő törekvését, mely a haladás gondolatát, a közműveltséget hordozó és terjesztő nemzeti irodalmi nyelv kikristályosítására, megszilárdítására, tekintélyre emelésére irányul. — Mindez Gegőben is a németesítési törekvésekkel szemben megnyilvánuló nemzeti érzéssel kapcsolódik egybe. A magyar nyelv gondozása, fejlesztése és terjesztése mellett gondot fordított a magyar történelem és földrajz, a Magyarország határain kívül élő magyarok életének megismerésére és megismertetésére, a nép nemzeti nevelésére és műveltségének emelésére is.

Gegő a magyar nyelv területén kettős tevékenységet folytatott — a reformkor szellemének, törekvéseinek megfelelően. Egyrészt a magyar nyelvűségért harcolt (a némettel és a latinnal szemben), másrészt azért, hogy ez a magyar nyelv gazdagabbá, árnyaltabbá, a haladó mondanivaló kifejezésére mind alkalmasabbá váljék.

Magyarul mondta prédikációit, a magyar nyelv használatára és ápolására buzdította híveit (vö. Egyházi beszédek. Pest, 1834. 129; kéziratos prédikációi, Országos Levéltár, Népoktató, kézirat, OSZK), magyar szóra tanított a pesti Angolkisasszonyok nevelő intézetében is. Ez utóbbit akadémiai levelező taggá választásakor is érdemeként említették ajánlóí (vö. AkÉrt. 1906. 512—5, IX. tagajánlási lajstrom). Az Angolkisasszonyok intézetében tanuló „Pesti Kised Magyar Leánykák”-at 1832-től 1836-ig tanította a magyar nyelv szépségeire és szabályaira. „Nyelvtudomány (magyar)” címen 1834-ben magyar nyelvtankönyvet is írt számukra, sajnos azonban (mint több más műve is) ez nem maradt fenn (vagy csak nekem nem sikerült megtalálnom).

Az Angolkisasszonyok intézete több szempontból is úttörő jelentőségű a korabeli oktatási intézmények között. Részben azért, mert a magyar nőnevelésnek egyik legerősebb, legkorábbi bázisa volt, ahol — az országban elsőként — 1855-ben tanítónőképzőt is szerveztek. Az intézet másik figyelemre méltó érdeme pedig a magyar nyelv tanításának (és a magyar nyelven való oktatásnak) viszonylag korai bevezetése. Az intézet Értesítője szerint 1820-ig a tanítás nyelve kizárólag német volt. Ezután vezették be bizonyos tárgyakban (majd általánosan) a magyar nyelven való oktatást. Ez országosan csak 1868-ban vált kötelezővé (vö. Az Angolkisasszonyok Bp.-i kat. Sancta Maria leányiskolájának Értesítője 1927—28. 5).

1832-ben hívták meg ebbe a nemzeti szelleméről és oktatási színvonaláról is híres intézménybe a néhány éve (1829-ben) pályára lépő, hamar elismertté vált magyar nyelven prédikáló nagy hatású szónokot magyar nyelvtanárnak. Gegő odakerülésével még jobban fellendült a magyar nyelv oktatása: „előrehaladást . . . különösen a' magyar nyelv tanulása 's divatoztatásában 's általánosan a' nemzetisedésben . . . tapasztalunk, mellyre [ti. az e félévi próbatételre] legelőször az idén c s u p á n magyar nyelven történt a' meghívás. Ez által, t. i. hogy n y i l v á n y o s jelentésit 's meghívásit c s u p á n magyar nyelven teszi, belép az intézet, 's mint hisszük örökre, a' honi, a' n e m z e t i intézetek sorába, millyennek magát a' berekesztő, gyönyörű beszédben vallá

[amit egyébként Gegő írt], 's millyennek igazán mi csak olly intézetet ismerhetünk, melly hivatalos nyelvül a' m a g y a r r a l él'' — írja 1833. március 16-án (170—1) a Jelenkor, mely megindulásától kezdve (1832.) elég rendszeresen tudósít az intézet féléves nyilvános próbatételeiről. Ezekből a híradásokból tudjuk meg, hogy az intézetben 1833-tól bevezetik a magyar történelem magyar nyelven való tanítását is, aminek gyakorlati megvalósítása Gegő Elek nevéhez fűződik. Ő tanította ugyanis a magyar történelmet, sőt, „a' vezérül szolgált magyar kézikönyvet” (Jelenkor 1833. aug. 10. 64. sz. 505—6) is ő készítette: „Magyarország története. A pesti angol szüzek intézete számára”, Pest, 1834. Nagy kár, hogy ez sincs meg, illetőleg nem találtam meg. A Jelenkor így értékeli: „Az intézet öröme, 's a szerző dicséretére legyen mondva, a' munka tökéletesen megfelel czéljának, 's ez ítéletet közönségesnek hallottuk a' hallgatók között is. Kielégítő volt, mit a' növendékség abból akár a' tárgyra, akár a' nyelvre nézve előadott” (Jelenkor, 1834. márc. 8. 20. sz. 153—4).

Gegő — tanítványai és hívei körében — mindig megvédte az idegen szoval szemben a magyart, sőt „az egyházi szertartásban mutatkozó némelly idegen szovakat [is] szándékozott [megmagyarítani], vagy legalább megmagyarázni” (TudGyűjt. 1835. 6: 100—9, 7: 79—84).

4. A köznyelv és irodalmi nyelv gazdagítása, „pallérozása”, a nyelvjárási jelenségek megőrzésére való törekvés, a nyelvjárási adatok gyűjtése, a régi nyelv szavainak a kipusztulástól való megmentése, az újonnan alkototaknak tudatos használata és terjesztése szoros egységet alkot tudásunk életművében, a nyelvújítás reformkori szakaszának elismerést érdemlő alakjává avatva őt.

Ebből a szempontból különösen fontos és figyelemre méltó az a Népoktató című műve, melyet 1839. november 28-án ismeretlenségre kárhoztatott a cenzúra (kézirata megvan az OSZK-ban). Műfaját nehéz meghatározni. Moralizáló, didaktikus, oktató célzatú útleírás-féle, első személyben előadott, a jelenben zajló úti élménybeszámoló. Riportszerűen írja le a népoktató tevékenységét, útjait, különböző helyeken tett látogatásait, a néppel folytatott beszélgetéseit. Ez a „szegény pór nép” számára írt mű szép magyarságával nyelvi mintát, példát is ad hallgatói—olvasói számára. A Népoktató bemutatása külön tanulmányt érdemel.

Témánk szempontjából most a mű végén levő szójegyzék érdekel bennünket: „Az előfordult új szavak betűrendben” (76. lap). 74 szót sorol fel Gegő latin, német vagy (illetve és) magyar szinonimával megadott értelmezéssel. Ugyanez megtalálható magában a szövegben is, ahol Gegő használja ezeket a szavakat: az új szó mellett ott van zárójelben a régi is.

E szavak többsége a legújabb időben keletkezett nyelvújítási szó (a Népoktató megszületésének évéhez, 1839-hez viszonyítva). Meglepő frisséggel használja és terjeszti Gegő azokat az új szavakat, melyek akkorra éppen hogy csak megszülettek, és amelyek mai szókincsünknek is nélkülözhetetlen elemei.

A 73 köznév közül mindössze 7 nem állta ki az idők próbáját, illetőleg némileg módosult alakban maradt fenn: *titoknok* (1780 k.), *hév mérő* (1807), *nyugtatóvány* (1816.), *gyámnok* (1820 k.), *ütér* (1828.), *nyugpénz* (1832.), *allövet* (1833.). A többi alapszóink szerves része ma is.

A Gegő által betűrendbe gyűjtött, és művében fel is használt új szavak közül 45 a XIX. század elején keletkezett, ebből 30 pedig a legutolsó 10 év (1828-tól) születte (az értelmezések Gegőtől valók): 1828: *növény* 'palánta', *szivacs*, *útér*, *szülész*; 1829 k.: *tömeg* 'massza', *horgony*, *gyógyszertár*, *terv*; 1830 k.: *adag*, *gyár*, *költészet* 'poesis', *öltöny*; 1832: *fuvola*, *kötelezvény*, *láz*, *nyugg pénz*, *sebész*, *szabály*; 1833: *alapítvány*, *idom* 'figura', *némber*, *csődület*, *légmérő*, *allóvet* 'klistély', *család*; 1834 — 36: *mérnök*, *szavazat*, *tárca*, *kényelmes*, *reggelizés*.

Ezek közül a *láz*, a *némber* és a *család* szóhoz szükséges némi magyarázat. Ezek ugyanis régi szavak, a *láz* például XVII. századi (vö. TESz.). Mai főnévi 'emelkedett testhőmérséklet' (vagy ahogy Gegő értelmezi: 'hideglelés') jelentésében azonban a nyelvújítók kezdték használni. A kódexekbeli *némberi* szót Kunoss szerint (Szf. 1834.) Vörösmarty vezette be *némber* alakban az irodalom nyelvébe (vö. NyÚSz.). Ilyen értelemben ez is új szónak tekinthető. A *család* története is közismert (vö. TESz.). XV. századi szó, melyet 'familia' értelemben Vörösmarty elevenített fel. „Helmezy a Jelenkor első két évfolyamában [1832–1833.] még *háznép*, *nemzetség*-nek nevezte [ti. a familiát], de azután ő is elfogadta . . . e szó még (familia értelemben) 1834-ben is szokatlan lehetett” (NyÚSz.). Így Gegő is e 'familia' jelentésű szó legújabb használói közé tartozott. — A *növényről* megjegyezhetjük, hogy *növevény* alakban már Bél Mátyás használta 1735-ben 'állatfióka' jelentésben; Barczafalvi 1787-ben már 'plánta' jelentést ad neki; a *növény* szóra 1807-ből 'utód, sarj' jelentésben közöl adatot a TESz.; 1828-ban Bugát Bonctudományában mai érteleme van a szónak. A *szülész* szó már 1816-ban megvan Kassainál (5. k., NyÚSz.), de *szülész* alakban. A *fuvola* szót Barczafalvi 1787-ben a népnyelvi *fújóra* alapján *fúvora* alakban ajánlotta.¹ De Gegő munkájában e szavaknak is a máig fennmaradt, legéletképesebb alakja szerepel (a *növénynek* ugyan nem mai jelentése.)

Gegő értelmezéseiről meg kell jegyeznünk, hogy főleg szinonimák (kisebbrészt körülírások), melyekben megmutatkozik az a törekvés, hogy — ha csak van — régebbi magyar szóval adja meg a jelentést. Pl.: *szülész* 'bába', *öltöny* 'ruha, köntös', *sebész* 'seborvos' stb. A *seborvos* egyébként maga is nyelvújítási szó, csak régebbi (1792. SzD.), ugyanúgy a *kórház* szinonimájaként a szintén nyelvújítási (XIX. század eleji) *betegház* szót használja.

Gegő 16 olyan nyelvújítási szót foglal művébe, melyek a XIX. század első két évtizedéből származnak: *árverés*, *burgonya* (← tájszó), *kórház*, *hőmérő* (a *hőmérő* 1836 körül, így elvileg azt is ismerhette volna Gegő), *raktár*, *arány* 'proportio', *rim*, *terem* (főlevenített szó; Révai), *szerény*, *étvágy* (a Baróti SzD.-féle — 1792. — *izlés* szóval is definiál Gegő, vö. NyÚSz.), *elv*, *látnok*, *szilárd*, *nyugtató* (a *nyugta* csak 1845-ből származik), *gyámnok*, *jog* (ezt a szót még 1842-ben sem fogadja el mindenki, például Deák Ferenc; vö. NyÚSz.).

További 20 korai nyelvújítási (XVIII. század végi) szót is felhasznál Gegő. Ezek közül néhány azért érdemel különösebb figyelmet, mert lassan fogadta be őket az irodalmi és köznyelv, annyira, hogy egyikük-másikuk még a XIX. század 20-as, 30-as éveiben sem volt általánosan elfogadott. Ilyen például a *láthatár* 'horizont' (1786., de még 1803-ban is: *szemhatár*, 1821-ben: *látkör*; vö. NyÚSz.), a *szerep* 'rollé' (1787., de még 1828-ban Széchenyi: „rollát játszik”, 1830-ban [Hitel]: „rollát választani”; vö. NyÚSz.), a *csillagász* (1789., de csak Helmezy tette közkeletűvé a Jelenkor révén, 1832-

¹ Itt köszönöm meg P. Balázs Jánosnak szíves segítségét, értékes kiegészítő adatait.

tól, a régi *ékvizsgáló* helyett; vö. NyŰSz.), a *lelkész* 'lelkipásztor' (1791., de csak a XIX. század elején kezd terjedni ebben a jelentésében. Toldy például még 1841-ben is 'pszichológus' értelemben használja; vö. TESz.).

Öt olyan szó került be Gegő „új szavai” közé, melyek valójában nem azok. Valamiképp azonban szinte mindegyikük kapcsolatba hozható a nyelvújítással: a *folyam* 'folyó víz' jelentésben, ahogy Gegő használja, régi szó, 'cursus' jelentésben viszont nyelvújítási; a *gépely* 'machina' szintén régi, csak az ennek megcsonkításából keletkezett *gép* nyelvújítási (1836–37 körüli; a Tájzsótárban a *hasalyó* értelmezésében is a régi *gépelyt* használja); a 'grádics' jelentésű *lépcső* sem új, csak egyik jelentése való 1838-ból (vö. TESz.); a *nő, né, ne* 'feleség' jelentésű alakváltozatok sem tekinthetők így összevonva új alkotásoknak, megkülönböztetésük viszont Verseghy nevéhez fűződik, tehát a nyelvújítás korából származik; végül a *negyed* szóval kapcsolatban téved.

Összegezve a nyelvújítási szavakról elmondottakat: a számadatok és a szavak elemzése azt mutatja, hogy Gegő gyorsan tájékozódott a korabeli nyelvújítás kérdéseiben, hamar megismerte, és kellőképpen megrostálva magáévá is tette annak alkotásait, valamint a szó és tett egysége szellemében használta és terjesztette is az új nyelvi alakulatokat.

A gondolat, a szó és a tett egysége egész életművét áthatja. Ezt a gondolatot egyébként éppen az egyik nyelvújítási szónak, az *elv*-nek az értelmezésében találjuk meg, nyilván nem önvallomásnak, élelve megfogalmazásának szánva, de egész munkásságát ismerve annak is tekinthetjük: „Elv = principium, miből például gondolattal, szóval és tettel ki szokott valaki eredni”.

Gegő maga is részt vállalt tehát az új magyar szavak terjesztésében. Fontosnak tartja azonban azt is, hogy ezt a munkát központilag, az Akadémia irányításával is végezzék. Szombathelyről 1839. január 1-én ír ilyen témájú levelet az Akadémiának. Ez a levél „nemzeti nyelvünk ügyét tárgyazza” — írja. Azt tapasztalja, hogy a pór nép nem érti a kalendáriumot, az imádságos és egyéb könyveket, ezért javasolja, hogy „bizna meg a m. t. társ. egy nyelv-osztálybeli tagot a nélkülözhetetlen új magyar szavak' betürendben történendő összesorozására . . . Ezen bár milly czimet nyerendő szófüzért a köznépet illető felvilágosításokkal, körülményes ismertetésekkel látná el.” Gegő „ún. fali kalendáriumi alakban” javasolja kinyomtatását. „Juttassanak belőle a falusi iskoláknak, az ezután nyomtatandó iskolai kézi könyvekbe pedig toldalékkal felvétessenek” (MTA kéziratára).

5. Az új szavak mellett a régiekre is figyel. Akkoriban válik országos mozgalommá az elavult szavak gyűjtése. A lapok állandóan közlik a Tudós Társaság felhívásait és az eredményekről tudósító jelentéseit (pl. Jelenkor 1836. 70, 85, 401). Gegő is bekapcsolódik ebbe az akcióba. Sajnos azonban az „Elavult szavak gyűjteménye Pázmány és Káldy munkáiból” című művét nem sikerült megtalálnom. A különböző bibliográfiák számon tartják, a Magyar Tudós Társasági Névkönyvben (1839. 131) is szerepel.

Nemcsak a régi nyelv szavainak összegyűjtésébe kapcsolódik be, hanem a régi írások, nyelvemlékek felkutatásába is. Ez moldvai útja során is egyik fő feladata volt, amit nagy gonddal, lelkiismeretességgel, e munka fontosságának tudatában teljesített. Két levélben számol be erről az Akadémiának (MTA kéziratára).²

²Gegő nyelvemlékgyűjtő tevékenységéről l. MNy. 72: 469–71.

6. Az irodalmi és köznyelv gazdagításának forrásai közül a nyelvjárások sem kerültek el figyelmét. A szókincs különböző rétegei közül legtöbbet a tájszavakkal foglalkozott. Érdeklődése e kérdés iránt ébredt fel leghamarabb. Anyanyelvjárásának (Csiktaplocán született) „sajátságos szavait” gyűjtötte össze, még 1834. előtt. 1841. május 22-én Szombathelyről az Akadémiának küldött önéletrajzában erről (harmadik személyben) így ír: „Minden megbízás nélkül 1834-ben a’ m. tudom. Akadémiának csik-széki tájszavakat ada be.” Tájszógyűjteményét felvették az 1838-ban megjelent Tájszótárba. (A Tsz. után, a kötet végén különböző akadémiai kiadványokat ajánlanak az olvasók figyelmébe, köztük Gegőnek „A moldvai magyar telepekről” című könyvét.) — 94 szó alatt szerepel a Tájszótárban Gegő Nicephor neve. E gyűjtött anyag elemzése fényt derít arra, miként vélekedett Gegő a tájszavak kérdéséről, ugyanis — 1834 előtt — nyilván úgy gyűjtött, hogy az Akadémia elveit még nem ismerte, így csak saját tapasztalataira, elképzeléseire támaszkodhatott a gyűjtés és az értelmezés során. Erről most csak annyit, hogy kiválónak, megbízhatónak tekinthetjük az általa beküldött anyagot. Külön értéket jelentenek azok a tájszók, amelyek csak az ő jóvoltából kerültek bele első tájszótárunkba.

Külön fejezetet érdemelne Gegőnek Moldvában végzett nyelvjáráskutató tevékenysége, melynek tényanyagáról jó képet kapunk „A moldvai magyar telepekről” (Pest, 1838.) című könyvéből, az Akadémiának készített jelentéséből (vö. Szabó T. Attila: A moldvai csángó nyelvjáráskutatás története. MNyj. 5 [1959.]: 3—41; Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. NytudÉrt. 66. [1969.]; uő.: A moldvai csángó nyelv román kölcsönszavai. Bukarest, 1972.).

7. E rövid összefoglalás csak ízelítőt tudott adni Gegő Elek munkásságából, nyelvészeti tevékenységéből, de ahhoz talán elegendő volt, hogy felhívja a figyelmet e korán elhunyt tudósra, és a nyelvtudomány hozzá hasonló, keveset emlegetett művelőire, akik a maguk korában nagy szolgálatot tettek nyelvüknek és népüknek.

D. Mátai Mária

97

- ... Életpé = földi munkák.
Éke = arcus, karika.
Ékevény = obligatio.
Ékezet = fonéma, viránc
 mely páros jön aca let - két.
Ékezet = prope.
Éke = indigoloid.
Ékező = barmese. Luga.
Ékező = mező.
Ékező = telkészet.
Ékező = gazdags.
Ékező = lepedő.
Éke = való a mi van, léte.
Éke = telk.
Ékező = insecta, földmész. Éke = maff.
Éke = fény.
Éke = aszony.
Éke, ne, ne = feleség.
Éke = palánia.
Éke = kempis.
Éke = quicquid.
Éke = magatini.
Éke = fidesmódias.
Éke = Cadornia.
Éke = Regula.
Éke = a sebves.
Éke.
- Karaxat = vaks.
Karaxat = zolla, szög, mellis
 valaki járják.
Karaxat = módos.
Karaxat = oros.
Karaxat = spongia.
Karaxat = baba.
Karaxat = pugillaris
Karaxat = scala, nagy fe-
 ba.
Karaxat = plenum
Karaxat = keressica
 dit.
Karaxat = echo.
Karaxat = orcha - körös.
Karaxat = baktex, orca,
 etc.
Karaxat = pulvis.

Juhász Ferenc „kivesszőzött” magánhangzói

A *kivesszőz* ige nem szerepel az Értelmező Szótárban. Familiáris szóalkotás, Juhász Ferenc költő közvetlen környezetében a kézirat-előkészítés szakszavaként használják. Mint kézírataira legkényesebb költőnk, gépelés után gondosan kijavítja a géphibákat, és ahol úgy érzi, hogy a felső nyelvállású hosszú magas magánhangzók, az *i*, *ú*, *ű* betűjeléről hiányzik a hosszú ékezet, ott határozott, éles, elnyújtott vonásokkal pótolja. (Szemléletes példát láthatunk a kivesszőzésre az Új Írás 1976. áprilisi számának belső borítóján, egy javított gépirat fényképmásolatát.)

A költő javításainak egy része összhangban van helyesírási szabályainkkal: *sziv* helyett *szív*, *tűz* helyett *tűz*, *mult* helyett *múlt* látható a gépiratokon. Ezek a helyesbítő szándékok a nyomtatott szövegben természetesen nem fedezhetők föl, hiszen a nyomda amúgy is pótolná a hiányzó ékezeteket. ... A többi javítás azonban, a szabályostól eltérőek igen, s ezek kialakult, határozott egyéni ékezési szokásokra vallanak. E házi, egyéni szabályzatát a költő a nyomdászok ellenében is következetesen érvényesíti, a nyomdai levonatokon is makacsul elvégzi a javításokat. Illetőleg a szedők, korrektorok egy része ismeri már a Juhász Ferenc-i helyesírást (és makacsságot); de meg a tiszta, egyértelmű javításokon látszik a tudatosság, s e jelek azt az utasítást vagy kérést sugallják a nyomdászoknak, hogy „szedendő kézirat szerint”.

De vajon szabályok-e a Juhász Ferenc-i szabályok? Mi lehet az alapja az ilyen írásmódnak: *őríz*, *körül*, *megvakúl*? Nézzük meg ennek a tudatosság-nak a természetét vagy indítékait: helyesírási szabályzatunk melyik pontját, mely pontjait érzi nyúgnak a költő? Milyen kiejtési norma olvasható ki az eltérésekből? Milyen esztétikai szerepe lehet ennek az egyéni ékezésnek? (A példákat az Új Írás 1976-os évfolyamában megjelent újabb versekben és úgynevezett vers-prózákban találtam, mai állapotát keresve a költő ízlésének és tudatos vállalásának. Érdekes a szokás kialakulását is megfigyelni — az első verseskötetekben szeszélyesebb, ellentmondóbb az ékezés, még a néhány évvel ezelőtti írásokban is —, de most erre a kalandozásra nem vállalkozhattunk).

Mindenekelőtt mondjuk meg: ezeknek a „szabálytalanságoknak” semmi közük az időmértékes verselésben megszokott „poetica licentia”-hoz, a szótagok nyomatékát megváltoztató, ritmusformáló és -hangsúlyozó rövidítésekhez, hosszításokhoz. Amiért például Radnóti Miklós így ékezi a szavakat Naptár című versében: ... *csordúltig az ég sűrű sötéttel*, — amit a két világháború közötti irodalomban szeszélyesebben, új nyomdai viszonyaink között fegyelmezettebben, tudatosabban oly sokan alkalmaznak. Juhász Ferenc megvizsgált írásaiban nincs szerepe az időmértékes verselésnek, egyéni ékezési

szokásainak nem ebben találhatjuk magyarázatát. Már csak azért sem, mert — s ez már figyelemre méltó — Juhász Ferencnél a változtatások mind egyirányúak: soha nem rövidíti a magánhangzókat, mindig csak hosszítja. Minden változtatása nyújtás, verseiben is, vers-prózáiban is. Kéziratain nincs olyan jel, amely rövid magánhangzót kérne hosszú helyett — maga a művelet is így kapta a „kivesszözés” nevet.

Ha nyelvtani alakok szerint vizsgáljuk e szabálmódosításokat, úgy látszik, a legtöbb vitája az *-ul*, *-ül* igeképzővel van, gyakran javítja, szinte mindig kijavítja rövid magánhangzóikat. Szó végén mindig: *kitolúl*, *vakúl*; az utolsó szótagokban is: *örült*, *megvénült*, *elnémült*, *ámúlt*, *fölszabadúlt*, *tárgyasúlt*, *eddig-megvalósúlt*, *megőszült* [Párduchím], *megőszült* [gyerek] stb. stb. — akár igeként, akár igenévként használja e szavakat. Határozóragos névszókban, főnévi igenevekben, többszörösen képzett és ragozott szavakban egyaránt megtaláljuk igazításait: *röpülnek*, *lazúlni*, *harc-elfogultságban*, *megvalósultságában*, *Látomás-ingerültsége*, *megőszülten*, *agyvelő-öszülten*; még akkor is így írja, ha más analógiák rövid magánhangzót sugallnának: *árulkodóan*.

Bizonyosnak látszik tehát, hogy nem a képző elhelyezkedése, helyzete a szó testében — elején, végén — készíti a költőt a vesszözésre. Sőt, a további példák bizonyítani fogják, hogy nem is a fölsimert nyelvi, grammatikai elem tudatos, szándékos használata ez nála. Ugyanis hasonlóképpen megnyújtja a magánhangzót az *-ul*, *-ül* határozóragokban is: *szorgalmát bolondúl szerető*, *reménytelenül*, *gyászban-könnytelenül*, *múlhatatlanul*, *halhatatlanul* és *kegyetlenül*, *hallhatatlanul* és *hullhatatlanul* stb.

Ugyanígy hosszú ékezetet kér az *-ul*, *-ül* végű határozószókra, névutókra: *mögül*, *belül*, *körül*, *egyedül*, *céda-egyedül* stb. De még az *-ul*, *-ül* ragnál sem áll meg a nyújtásban. *Ráültem* — írja egyhelyütt, s kedvelt szavát, a *mülandó-t*, *mülandóság*-ot következetesen hosszú *ü*-val írja.

Magyarázhatnánk ezeket a példákat analógiával is. Azt is hihetnénk, hogy nem a nyelvtani elem, hanem maga a hangkapcsolat, az *u + l*, *ü + l* együttes készíti a költőt az egyéni ékezésre. De ha igaz is, hogy a példák nagy részében ez a hangkapcsolat szerepel, a változtatás, a hosszítás sokkal szélesebb körű, más helyzetekben is találunk „kivesszözött” *-ü*, *-ű* betűket, nyelvtani, fonetikai törvényszerűség nélkül. Mondhatnánk, hogy a *láng-úta-kon*, *rózsafűzér* szavakban az eredeti tő (*út*, *fűz*) analógiakényszere küzd a rövid magánhangzó ellen. De mit kezdünk az ilyen szavakkal: *búrjánzó*, *hazúg*, (világ-béna-sággal) *lepetyhűdt*, *szült*, *hamú-rabja*, *viaszrózsa-koldús*, *embernyűzsgésben* (kivált ha egy sorral lejjebb ez áll: *nyűzsgés-tölcsér*)?

Még változatosabb a kép, ha a harmadik fölső nyelvéllású magas magánhangzót, az *i*-t is bevonjuk vizsgálódásunk körébe. A kéziratlapokon különösen sok a kivesszözött *i*, az írógép mulasztásait gondosan pótolja az *-ít* képzőben is, a sokszor használt *szív* szó ragos alakjaiban is: *tanít*; *szívet*, *szívébe*, *Isten szívéből*, *szívemben* stb. Ugyanígy az *áhitat* szóban is (amelyet kevesen írnának hosszú *i*-vel): *Jézuska-áhitatú*, *Szivárvány-áhitatú*. De hosszú nála a *mindig i*-je is, számtalan példát találunk rá. Vesszöt tesz rá jellegzetes összetételeiben is: *mindig-összeomlásra-kész*, *mindig-ujjászülető*, *mindig-munkára*, *mindig-kitakaró* stb. (Van erre is példa: *mindég*). Hosszú a rag magánhangzója az *alig*, *alig-alig* határozószóban is. De itt sem a ragot tisztelhetette meg a hosszú ékezettel, hiszen ilyen példákat is találunk nála: *ameddig*, *szeméremszörig*.

Ahol a szavak képzetlen alakjaiban hosszú *i* van, a képzett alakot is szívesen írja hosszúval (a szabályzat ellenében): *vérrel-szívárgó*, *Isten szívéből*

szivárgó, biztatott, vigasza. Dacol azzal a szigorú rendszerőrző szabállyal, amely szerint a *hív* igét folyamatos melléknévi igenévi alakjában *hívő*-nek kell írni. Juhász Ferenc így írja: *hívő, hívő-irodalom, hívő-húmuszába.* A további példákhoz külön-külön magyarázatot kellene keresni: *sivár, irtóztató, skizoid-sirattad, megőrízni, őriz meg.*

Felötlik bennünk, nem nyelvjárási sajátosság-e ez a hosszító törekvés. Lehet benne szerepe, de ez sem ad mindenre érvényes magyarázatot. Juhász Ferenc Bián született és nőtt föl, ebben a Budapesthez közeli dunántúli községben, s ott nincsenek ilyen nyelvjárási sajátosságok; a dunántúli nyelvjáráásra éppen nem a nyújtás, hanem a rövidítés a jellemzőbb. Előfordul ugyan az *-u, -ü* megnyúlása *l* mellett, de csak annak kiesésével, mintegy „beolvadásával”: a fonetikai mennyiséget őrzi a hosszú *-ú, -ü*: *fordút, mekpuhú, kerüt.* Egyetlen szónak az írásmódjára adhat magyarázatot a nyelvjárás: a *mindig*-et általában hosszú *i*-vel ejtik. De a többi példára, a legtöbb példára nincs nyelvjárási magyarázat, s mert a költő köznapi beszédében sem fedezhetünk föl tájnyelvi, a köznyelvitől eltérő ejtismódot — kivéve versei előadását, de hiszen ezeket az írott szövegből olvassa föl! —, ez a szempont sem vezet kellő eredményhez. (Nem lenne érdektelen és haszontalan, de megszire vezetne, ha kikutatnánk e szokás eredetét költészete hatástörténetében: milyen szerepe lehetett a sokat olvasott kedvelt elődöknek — Vörösmartynak, Berzsenyinek stb. vagy akár a Károli-bibliának — az egyéni ékezés kialakításában. Itt már indokoltabban vizsgálhatnánk a nyelvjárások szerepét).

Néhány kivesszözött szóban viszont mintha szerepet játszana a szóhangsúly, vagy legalább is gyanúsítható. Mintha a magyar szavaknak ezt a jellegzetes és ritmusformáló karaktervonását érvényesítené vagy hangsúlyozná, megnyomva az első szótagot, ha *Műlandóságot* ír, vagy *vigaszá*-t. Idegen szót is átalakít: *skizoid-sirattad.* Erre példa a *biztatott*, a *búrjanzó.* Ezek a főhangsúlyos szótagot nyomatékosítják, de sokszor kerül vessző a páratlan számú, mellékhangsúlyos szótagokra is: *megvakúltan, egyedül, ingerült, kitolul; reménytelenül, halhatatlanul, boldogtalanul, múlhatatlanul.* Itt ugyan az időmértékes lejtés kialakításának is kedvébe járnak az ékezetek, de például az *irtóztató* szóban a jambikus lejtés ellenében hatnak, s írhatnánk más példákat is.

Mondhatnánk tehát, hogy a szóhangsúly fontos tényező a hangzónyújtásban (— de hát akkor miért nem él a rövidítés lehetőségével is, pl. *áhitatban?* —), sajnos azonban számos ellentanú is van. Sok olyan szó, amelyekben „elrontja” a költő a szóhangsúlyt az egyéni ékezéssel. A *Ráültem, á körül, az árulkodóan;* a *bénültan, a megvalósultságában* mind-mind a szóhangsúly-magyarázat ellen szavaznak. Néha kellemetlenül aritmiasra töri a szót: *ámúlt, húsúkból.* Ez a hipotézis sem vezet tehát kielégítő eredményhez.

Hogy színesebb legyen a kép, említsük meg: rimes versben olyan nyújtás is található, amelyet a rím indokol. Például az egyik sorvég: *konyhakéssel szúrni,* a másik: *hűben nem lazúlni.* Vagy egy másik versszakban:

*Szakállas ősz fejed a földben: mint tenger zöld üveghúsrengése alatt
ingó virágállat, csalánzócsipkebojt sárga viaszrózsa-koldús, állatrózsa-hab!*

Még azt is megkockáztathatjuk, hogy rövidülést is okoz a rímhelyzet, amikor a rímhívó sorvég *hull a hó, hull,* a visszhang rá pedig *halhatatlanul,* persze ez csak a saját írásmódjához képest rövidülés. De itt is azt kell mondanunk: nincs a költőnél a rímnek sem akkora szerepe, hogy erős hatást kellene tulaj-

donítanunk neki (ilyen rímeket is használ: *szivgyomor — én mondom*), s az egy-két példa mit bizonyít? Hogy ez is, a rímhelyzet is csak alkalom a költőnek, hogy a maga ízlése, hallása szerint formálja a szavak hangtestét.

Mert a sorravett helyzetek, szempontok mind azt mutatják: nem grammatikai vagy verstani elvek, hanem egyéni ízlés, sajátos zenei hallás alakította ki a költőben az egyéni ékezési szokást, szabályokat. Az eddig szándékosan elhallgatott kivételek, vagy az — akár egymás mellett álló — egymásnak ellentmondó példák is efelé mutatnak. Mi mással magyarázhatnánk az ilyen, szőszerkezeten belüli következetlenséget: *elfogult-elfogulatlan*? Véletlennek nem mondhatjuk, hisz azonnal meg is ismétli, ugyanígy, csak megfordítva a szerkezetet: *elfogulatlan-elfogult*. Nem lehet tévesztés, hogy előbb kétszer is hosszú *i*-vel írja az *őríz* szót: *megőrízni, őríz meg*, majd alább: *őríz-e, meg-őríz*. Vannak kivételezett szavak, mint az *indulat*, mindig rövid *u*-val, az *l* előtt: *indulatos, nagy indulatú, teremtés-indulatával*; ilyennek látszik a *megvalósulás* is. De nem tudhatjuk, más szavakban, ahol szokása szerint eltérne a szabályos írásmódtól (*megrendülés, tanulmány-beszédben, szünet-nélküliségében*) eltévesztette-e az írásmódot (ilyenképpen tehát sajtóhibák ezek), vagy annak példái, hogy a maga érzése szerinti jóhangzás (vagy kifejező hangzás, hangfestés) kedvéért még a maga alkotta „szabályoktól” is eltér.

Azt látjuk tehát, hogy több együttesen ható tényező játszhat szerepet Juhász Ferenc ékezési szokásainak kialakításában. Miként egyéni írásmódjának másik nagy tartományában, a szóösszetételek, kötőjelek terén, itt a rövid és hosszú magánhangzók világában sem új szabályokat akar teremteni a meglevők ellenében, hanem a maga egyéni ízlését követi, a szabályos formák, a köznyelvi konvenciók ellenében is. Része lehet ebben a grammatika, a tájnyelv, a hangkapcsolat, a szóhangsúly, a ritmus, a rím szempontjának is, de meghatározó és kivételtelen szerepe egyiknek sincs. Néhány általános tendencián túl a beszédbeli (a szőszerkezeten, mondaton, mondáson belüli) helyzet nehezen elemezhető, sok szempontú szövevénye határozhatja meg a magánhangzók hosszúságát. Nem szabályzati pontokkal dacol tehát a költő, hanem a maga ízlését akár szeszélyesen is érvényesíti stílusának egyénisége érdekében.

Farkas László

Az Alföld Stúdió újabb antológiája

1971-ben jelentkeztek utoljára antológiával a Hajdú-Bihar megyében, Debrecenben alkotó fiatal költők, kritikusok. Akkor lehetőségem nyílt ezeken a hasábokon jegyzetben méltatni nyelvi-stiláris teljesítményüket (Nyr. 96: 314–20). 1975-ben kiadott új gyűjteményük nem kevesebb tanulsággal szolgál.¹ Mindenekelőtt azt bizonyítja: jóval könnyebb ma fiatal írónak lenni Magyarországon, mint korábban bármikor. Ám ez — más oldalról — felelősséggel is jár. Észmei-művészi, nyelvteremtő és stiláris fejlődésüket szigorúbb figyelemnek kell öveznie: éppen a tágabb közlési lehetőségek folytán még elmélyültebb műhelymunka követelendő meg a fiataloktól, még

¹Közelítések — Az Alföld Stúdió antológiája. Debrecen, 1975. Szerk.: Görömbei András, Juhász Béla, Kun András, Márkus Béla, Várkonyi Anikó

következetesebb — és rendszeresebb — bírálat a kritika részéről. A kritikus felelőssége diktálja ezeket az alábbi jegyzeteket is.

I. 1972-ben azt írtam az Alföld Stúdió költőiről (akik közül többen az 1975-ösben is helyet kaptak): „szakítottak a hagyományos, kötött formákkal; általában rímtelen szabad verseket írnak”. — Változott, színesedett a kép 1975-re. Visszaperelte jogát a szonett — többféle egyénített változatban —, sőt: a hexameter is. Ám itt rögtön fölmerül a műgond kérdése. Gábor Zoltán szonettkoszorúja József Attila sírjára inkább metrikai botlásaival, szürke ismétlődéseivel hat — lehangolóan — az olvasóra. Csak vigasztalnak csupán az efféle sorok: „s szíjcsapásként sebző évszakok”, „párolgó fák vonulnak szerteszét”, „legendát öl, mítoszt teremt az ember”, „halálotat, hűséged munkabéréd”.

Mennyivel jobban „érti” ezt a formát, milyen friss bátorsággal hasonítja önmagához Szalai Csaba, még nehezen megfejthető részleteivel is: „Ez itt: homályló üvegedény, | beszövöm nyirkos álmú fényét, | ólombetűt rettegő anyag | halkan leálló nyomdagépét” (Nem félhetek). De a szonett érdekes, rövid sorokban futó változatát alakította ki Ószabó István is (Béklyók rezében elragadt). Nyilasy Baláznál ismét a formával való küszködés jegyei ötlenek szembe. Tartalmi zavart sugall a forma döccenése, régies-dagályos karaktere: „Nekem pólyást kell világra *segítnem*, | mit az Embertől magamba vettem, | azzal alkotnom benn a holnapot!” (A kor falára). S hiába ír le tehetségre valló sorokat a Gondolatok vagy a Lenin szonettjeiben, helyenként elfogadhatatlan asszonáncokra bukkanunk. Pedig hogy a forma titkai komolyan érdeklik, mutatja az is: Nyilasy az egyetlen, aki ebben a kötetben hexameterhez nyúlt. Sajnos, nem sok eredménnyel. A D. csavarog című költeménye mindjárt *heptameterrel* kezdődik. Ám ez még hagyján, elvégre lazábban-szabadabban miért ne bánhatnék az időmértékkel? Csakhogy például ezt a sort hogyan „skandálná”: „És persze tréninges srácok lábteniszeznek”? Feltételezhető, hogy egy kicsivel több gyakorlással Nyilasy Balázs jó hexameterket is tudna írni — ha már ezt a ma ritka, sokak számára — méltatlanul — egyszer s mindenkorra elavultnak tetsző versformát választotta. Néhol meg banalitásba téved, gyenge táncdalszövegeket idéz, ahogyan ír: „Hitért másztam égigérő, fényes fákra | Kék trikómat húztam rá a boldogságra” (Hitért másztam). Bálint Lea Ráchelnél más a baj: nála a forma egyelőre a modorosság, a túlzott műgond, pepecselő keresettség áldozata. Egy-egy rafinált rím kedvéért még a strofa rímszerkezetét is megváltoztatja (Walpurgis — húsvét). A rím- és ritmuskezelés hagyományaihoz (Ady rímzökkentései) való helyes viszonyt s az újítás biztonságos arányérzékét Várkonyi Anikó érett lírájában szemlélhetjük a legtöbb tanulsággal.

Végül is a kötet formavilága kiegyensúlyozottabb; ha lehet mondani: egészségesebb, mint 1971-ben volt. Az avantgarde főlzabadító lehetőségeivel bőven élnek költőink (érdekesen illeszt avantgarde-versközegébe közhelyszólásmondásokat Aczél Géza), de sikerrel fegyelmezik is a nekiszabaduló formákat: például Várkonyi Anikó a Hosszú-hosszú folyópart című versében, s több helyütt Szöllösi Zoltán. Ezt a formai (s természetesen egyben tartalmi) sokszínűséget bizonyítja a költeményekben név szerint megvallott hivatkozások sora is; az örvendetesen éledő Ady-kultusz, József Attila megingathatatlan népszerűsége, példaként való jelenléte, Petőfi hatása, s mellettük: Berzsenyi, Bartók, Áprily, Weöres, Kertész László, Kassák, Mellék Kornél,

Déry Tibor, Veres Péter, Kondor Béla, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Rimbaud, Jeszenyin, Gogol, Kafka jelzik a többé-kevésbé megfogható vagy legalább feltételezhető ösztönzést.

Kipróbálnak körülbelül mindent, amit a versszerkezet, a verslátvány megenged: elmarad gyakorta a központosítás, Szöllősi Zoltán sor eleji kettőspontjai, kérdőjelei, Várkonyi Anikó nagybetűvel írt címei, szavai, szótagjai: Ígéretes című versének szövegtelen — csupán vonalkákkal érzékeltetett — sorai; ritkítva szedett kifejezései tanúsítják a kísérletezés buzgalmát. Aczél Géza pont után kisbetűvel kezd újabb versmondatot, és belső rímekkel tagolja szövegét. — Csak helyeselhető, hogy Nyilasy Balázs nem csupán szonettel és hexameterrel birkózik, hanem figyelemre méltó — s érdekes: újabban nem kevésbé ritka — prózaverset is alkot (Világomban).

Talán a stúdióban folyó műhelymunkából ered, hogy a kísérlet olyan közös jegyei is felbukkannak, mint Szöllősi Zoltán, Tomka Mihály, Szabó Ernő rendkívül tömörre dolgozott, allegorikus „aenigma”-verseiben. Példa legyen erre a Szöllősié:

ORSZÁG
HATALOM
ÉS DICSŐSÉG

Jegyenye:
imádkozó kéz gótikája:
csontok fohásza:
Dózsa György üszke, vacogása

A teljes egészében idézett vers Dózsa-motívuma megrendítő láttató erővel bukkan elő Szalai Csabánál is (Koronáján varjú lép) s továbbviszi Aczél Géza is. A gyökér motívuma kissé közhelyszerűen fogalmazódik meg Szalainál, Aczélnál; robban szinte Tomka „aenigma”-versében:

HALÁLTÁNC
Gyökér nélkül
tombol a virág

A népköltészet elemei közkinccsé váltak az antológia költőinél; beágyazódtak a versekbe. Néha az indulat dobja felszínre a népi líra sajátosságait, olyanféle érzés, amilyen Gulyás Imrét tölti el: „Kaszafenő gránitra borulva | nyög bennem a parasztivadék” (Kalászok az őszben). Ószabó Istvánnál már hagyományos a népi hang (Kakaskiáltásig, Páromat rikontom, Gázolj rám); Tomka Mihály ars poeticája is ezen a hangon szólal meg: „kiszakadt egy fűszál | tövét keresgeti” (Soha nincs vége). De költőink szókészletében elég ritka mégis az efféle népies-régies kifejezés: „fölköttem *nyí* a szél, *csapáz* keresztül | az alvó réten” (Gábor Zoltán: Koszorú József Attila sírjára).

Megfigyelhető továbbá, hogy a vallás, a biblia eszmevilága, kép- és jelképrendszere hogyan kap új ideológiai töltést Szöllősi Zoltánnál, Gábor Zoltánnál, Szőke Kálmánnál, Nyilasy Balázsnál, hogyan válik egy korszerű, szocialista elhivatottságú közösségi költészet gazdagítójává. Várkonyi Anikó lírájában hozza legszebb eredményeit ez a törekvés. Nála ezt az „átemelést”, „átlényegítést” olykor a groteszk látásmód is megkönnyíti, fanyar, mai hitelt adva mondanivalójának. „Tájkép, háziasított ördögökkel, | halványkék angyalokkal” — íme, a változás lényege („KASTÉLYOK ! ÉVADOK !”).

Viszonylag kevés továbbra is a nyelvteremtő bátorságra valló stiláris mozzanat: *hajnallással, megvirágoz, „elszelidült föld”, „Utamat | a legszebb álmom följegyenyezte”, pillongatok, „szörtyen az eresz”, „Tövisekeli szikráját sárga balta”, „Nagykabát komótra gubbad”, „bokor alatt bölcsül a csönd”, „verhenylik háta”, „köldökszínór vékonyul”, „felezővonalakat nem körzőz a vér”, „Hat-hét disznó vidám, lehajtott | fejét az útféltre kisunyta”, „elkövült alázta-tás”, „de szolgálnék, áldozódnék”, „fölszövik az ember világát” a csomópontok [?], „a szabadság tágasabb, borzalmakkal telibb”, „Szomorú tündöklet”, „Ördögködik a csillagom”, „magábagombolyodott idő” — körülbelül ennyi, amit újításképp, vagy mint szokatlan-érdekes költői szóhasználatot, -alkotást följegyezhetünk a kötet lapjairól. Groteszk hangulatú szóalkotás Aczél Géza költeményében egy éjszakai hazatérés leírásakor: „persze *lábujjhegyezésem* az asztali lámpáig | még így is hátra van” (A konkrét költészet felhívítása — 2). Értékes az olyan megoldás is, amikor iktelen ige — gondolati közegben — ikes ragot kap, a József Attila-i „meddig lesz hely, hol fölolvashatol” mintájára: „Hiszünk nagyon | hát lenni kezdél (Várkonyi Anikó: Karácsonyi ének).*

Jelenünk szakkifejezés- és divatszókészlete — 1971-es benyomásainkhoz képest — kisebb mértékben vált versalkotó stílusellemmé. Aczél Gézánál bírálat, rossz költői közérzet megvallásának eszköze: „a vértelen arcú *fordított alapállásban*”, „nyál *dominál*”, *attitűd, misztériumot*, „nagyszemű asszonyok | *x-re veszik a fehér asztalokat*”. Negatív hangulatot tükröz Nyilasy Balázs prózaversében is: „Kitisztul a vízfejűek szeme; *hitelesítődtek a gének* aljas játéka”, „a *mérkőzésvezetők* sípja töltényhüvely”. Sokkal kevésbé az elidegenedettség kifejezője Várkonyi Anikónál a „modern” terminológia: „Az idő *korrodál*”, „a lét *koordinátái* közt”, „sorsod *katharizisát*”.

Új magyar líránk, e századi költészetünk legértékesebb stiláris eredménye, a képekben való gondolkodás az Alföld Stúdió fiataljai számára is kézenfekvő módszer, művészi szemlélet. Szöllősi Zoltánnál „a terepszínű úrben | Isten váll-lapja ragyog”; Szalai Csaba a művészettörténetből vett komplex képek sorát rakja ki következetesen A rögök című versében: „Bámulom, — én mindig itt vagyok | a szántás ókori szoborünnepélyén, | a földet megnyitják a traktorok, | emberfejű rögök aludtak el a mélyén.” Szőke Kálmán a költői „izmusok” hagyománykészletéből veszi a komplex képet: „A Hortobágy összejárt arcán | füvek fülelnek, füledt | percek | tétováznak, | de a Gambrius-közben már | villamostöltések nászától | háborognak a redőnyök” (Debreceni vihar).

Erősödő szándékra vall a kötetben a határozott ritmusképletek, zenei elemek felbukkanása. „A *deszkaudvar dermedten hever*” — helyezi vissza jogaiba az alliterációt (enyhe képzavarral ugyan) Szöllősi Zoltán, s még inkább a jó fülű, a zeneiség iránt fogékony Nyilasy Balázs: „*Tócsa borzong. Úgy törhetek, | ahogy roppantnak pingponglabdát | játzó, vétlen küklopsz kezek.*” (Lenin). Várkonyi Anikónál is hatékony ez az eszköz: „*holt idő hordalékát | eleven idő elől*”; filozófikusabb változatban: „*Mindenütt más a másol.*” — Üdvözlendő továbbá, hogy — éppen újra csak Várkonyi Anikónál — a jól megválogatott, érdeklétes-érdekes jelző is megtiszteltetésben részesül: „*Sétáló hegy*”, „*rozoga csönd*”, „*Jóvátehetetlen virág*”, „*kóbor autóbuszok*”, „*Madárlátta világ*”. — Szalai Csabánál „*púder* almot hint a *pásztor* éj”; s hogy a *púder* amúgy is kedvelt szava, mutatja ez a sor is: „Hull, kering őrijtó *púder*”.

Visszahozni a lírikusi köztudatba olyasmit, mint a jelkép, nem is „hálás” feladat; érthető, hogy a vállalkozó — Várkonyi Anikó — szinte tobzódik a nagybetűs szimbólumokban: *Jászol, Kisdedet, Fájdalmak Királya, a Kezdetől Valóra, az Átrendeződés*, „Forró Szívek | örökös fejedelme”; *Zsarátnok-Király, a Férfi*. Sámánjai groteszk tónusban „idézetik a Nagy Gombát”.

A szóösszetétel az 1971-es kötetben is termékeny eszköz volt; ezúttal is bőséges példákkal élhetnénk. A *villany* előtag Szöllősinél *Villanylugasban* összetétellel gyarapodik; Szalai Csaba a *villanyfa* szót alkotja meg, s bővíti egy helyütt *villanyfa-hang*-ra. Kedvelt a *csillag* is mint alapszó: Szöllősinél *csillagszuronyok*, Gulyás Imrénél *csillagmurva* az összetétel eredménye. Akadnak bonyolult képződmények; Várkonyi Anikó szívesen alkot háromszoros összetételt, olykor sormetszettel tagolva: *hang-tükör-darab, táviratiroda-kaptár asszony- | szem-mindenség*, s két alkalommal is: *bodzavirág-felleg*.

Az csak természetes, hogy a komplex képek „alapanyagai”, a metaforák gyakoriak és változatosak, megragadóak. Szöllősi Zoltánnál például: „Ablak vakuja villan”, a tenger „megnyitja márvány termetit”; metaforái szépítik Gábor Zoltán sorait is: „Bíbor lovak, vadrózsabokrok | rúgnak arcomba marék lombot” (Kiáltás). Szalai Csaba versében „a rázott gyomrú traktorok” utalnak gépre és gazdájára s egy egész életformára egyaránt (Úznek engem).

2. Amint 1971-ben, most is szót kapnak fiatal kritikusok, köztük az antológia szerkesztői is. Ezúttal — szerencsés gondolat — a kötet lírikusairól írnak, kor- és pályatársaikat mutatják be, vagy inkább: értékelik, hiszen frissen induló költő talán nincs is az antológiában. Sajnálatos azonban, hogy alig-alig érdekli az ifjú kritikusokat a megbírált költők stílárius világa. Kivétel: Kun András. Nem véletlenül; maga is jó stílusista (bár dagályos mondatokat tőle is idézhetnénk). Király István esszéstílusának hatását érezzük ilyen mondataiban: „Kis körökben mozgott ekkortájt a versképző indulat, úgy is mondhatjuk, önmaga nehéz helyzetén indult meg csak a lélek” (215). Eredeti kifejezésekben sem ritka ez a szöveg, Aczél Gézáról szólva: „a gyakori meghitt *kétszemélyesség*” ragadja meg a kritikust, a „versítéleteiben” „az ezeréves város kavart bensőségéről” nyilatkozó költő hangja. Kun András helyesen szól a stílus elvi kérdéseiről is: „A stílus fogyatékoságai, elnagyolásai alighanem minden esetben szemléleti tisztázni valókkal függnek össze.” S joggal figyelmeztet: „manapság a költészetről szólva szakmai körökben és a szélesebb nyilvánosság előtt egyre több szó hallatszik a líra barbarizálódásáról: a vers egészének, de kiváltképpen nyelvi szépségének elértéktelenedéséről.” Kritikus társai közül még Márkus Bélának van füle-szeme és figyelme a Kun-nál jelzett veszélyekre.

A stílusra figyelni: nem valamiféle „plusz feladat” kell hogy legyen a kritikus számára. Ha elsikkad ez a szempont, megbosszulja magát. Mint Cs. Nagy Ibolyánál, aki — saját szövegének képzavara után („Az új versek alapján úgy érezzük, a mindig elsuhanó, égő vonatablakok, a »sehova« sem vezető utak, az »elszakadt ösvények« most már a költőt is fojtogatják”) alaposan félreérti, -magyarázza Szöllősi Zoltánt: „És egy megrendítő sor a Folytatásból: »Uram, szabadítsd ki szárnyát az ablakoknak!« Legalább az ablakoknak, hogy azok röpködhessenek a távolra néző költővel” (46).

Dankó István kritikáira emelkedett, olykor kissé erőltetett és nehezen érthető hanghordozás jellemző: „Talán ezzel magyarázható [Gulyás Imre] *alig-lantolása* [itt: ritka megszólalása — K. Zs.] is” (92). — Sok még a kötet

kritikai írásaiban az efféle nagyot mondó, nagyképmű kifejezés: *sáfárkodnia, majdan, eredendő*, „mindenekfölött való vezérlő csillaga”, *míves, önmegvalósítás, poétatarisznyával*, „a lefokozott létezés fájdalma”, „leszorított, lefojtott indulat” stb. Körülményesen fájlalja a kritikus „a megírtak gondolati röptetéséről történt lemondást”, cikornyásan tételezi, hogy a címváltoztatásnak „megfontolt tudatosságot kell hordoznia”.

3. A fentieket nem megfellebbezhetetlen ítéletként rögzítettem a szép című antológiáról, hanem éppen a vélemények közléseinek és találatosságának a szándékával.

Az Alföld Stúdió haladjon továbbra is a mostani úton, de ha lehet: még több stiláris-nyelvi igényességgel (ami persze együtt jár az eszmei-ideológiai-politikai igényesség fokozottabb követelményével). Ehhez még áldozatosabb műhelymunka szükséges, melynek során a kritikus megbírálja a költőt, a költő — mert van rá oka, s nem csupán, mivel „kölcson kenyér visszajár” — a kritikust. S az sem baj, ha összefogva, e jegyzetek íróját is sarokba szorítják, érveit vitatják, bővebb s meggyőzőbb bizonyítékokat követelnek tőle.

Kőhádi Zsolt

A fekete szó Füst Milán lírájában

Füst Milán lírai életműve szókinccsének a *fekete* egyik gyakori szava. Jóllehet nemzedékéből mások is előszeretettel használták e szót, mégis az ő költészetében látszik a gondolati tartalomhoz legkeresetlenebbül tartozónak, hiszen egész költészete az élet hiábavalóságának panaszolása. A panasz, a szomorúság pilléreire a költő nagy ívű hidat épített rendkívüli erejű képeiből, amelyeknek érzékletességét valamilyen — bizonynyal tudatosan alkalmazott — hatás mégis irracionálissá tesz. Karinthy Frigyes már Füst költészete első szakaszában meglátta ezt: „Sötétséggel és fénnel szeretne kifejezni mindent: egy-egy képet állít elénk, mely mintha szépiával volna festve” (Karinthy: Füst Milán. Nyugat IV: [1911.VII. 1.] 13, 64). Ez a megállapítás természetesen, nem jelenti azt, hogy Füst a valamely szint jelentő melléknevek közül csak a feketét és a fehéret használta képeiben, de azt sem, hogy csupán a szint jelentő szavakkal ért el ilyes hatást. Mégis érdemes vizsgálni a tekintetben mi oka lehet a *fekete* gyakori használatának, kulcsszó vagy divatszó volna, mint ahogyan Radnóti Miklós korai verseiben utóbbinak látja némelykor Mariann D. Birnbaum (Radnóti színei. ItK. 78 [1974.]: 701-6). Az a lehetőség Füsttel kapcsolatosan szóba sem jöhet, hogy a gyakori használat pongyola fogalmazásból adódnék.

A szó előfordulását, használatát Füst Milán, Összes versei (Magvető Kk., Budapest, 1969. [= FMÖv.]) kiadás szövege alapján vizsgálom. Megjegyzendő, hogy ezek a versek a költő szigorú öncenzúrája eredményeként jelentek meg először Szellemelek utcája címmel 1948-ban (Dante Kk., Budapest [é. n.]), s tulajdonképpen nem összes versei a költőnek. A jelentéseket az ÉrtSz. 2: 585-6 *fekete* címszava szerint adom meg. A versidézett előtt [-]ben álló szám a szó előfordulása sorrendjét jelöli FMÖv.-ben, az idézett vers címe és lapszáma (-)ben található. A *fekete* kiemelése minden esetben tőlem való.

„1. A legsötétebb semleges színű [. . .] || a. <A gyász színeként, jelképeként>”:

- [24] Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal,
Onnan ment egy temetési menet szóttalan, imbolygó zászlókkal legelől
S a halottat egy kis *fekete* kocsin hat fehérbe burkolt, néma
Lélek kísérte el — (Epilógus, 149)

„Fájt az élet nekem is” és „Nehéz a valóság nekem” — ezt mondja versében a költő, s a boldogságot a halálban látja: ennek látomászerű leírásában viszik a halottat egy kis *fekete* kocsin. A halott szállításának e módja társadalmi tradíció. Éppen a hagyomány következtében (vö.: Ju. Sz. Sztjepanov, Szemiotika. Budapest, 1976. 13 kk.) az európai olvasó a gyász színeként értelmezi a *fekete* szót a halállal kapcsolatban. Az antonímia lehetőségének tudatos kihasználására vall, hogy a ’fehér ellentété’ szint azonnal ellensúlyozza a költő: *hat fehérbe burkolt, néma Lélek*, az ellentét is jelképes.

„2. <Vmely, főleg barna, kék, szürke és vörös színben> nagyon sötét árnyalatú”:

- [2] Az angyalok sötétek. Nem látod-e kezükben a kardot?
Amint megvillan a fényben, akkor repülik át a napot és *fekete* fény-
köreit
S a nap kinyílik előttük. (A jelenés, 19)
- [4] Édesanyám a hold . . . nálad születtem én, létem titka ez: a te öledből, —
Te dajkáltál engem . . . s innen a *fekete* fény, mely szivemből szüntelen
árad,
Innen az átok, tűztelen életem, a ridegség, — sugárkévéim éjszaka
Ezért oly feketék. — (A holdhoz, 27)
- [5] [...] sugárkévéim éjszaka Ezért oly *feketék*. — (A holdhoz, 27)
- [6] Fut a kiáltás, — minden kiáltás fut erre mifelénk s olykor
Házunk ajtajánál olykép kavarog, mint a hózivatar . . .
Bambán mozdul meg tőle a piszkos, *fekete* víz is,
Mely készül a fagyra már — s azért oly álmatag . . . (Levél Kanadá-
ból, 35)
- [12] S ki úgy szeretted már az elmulást,
Hol régen s mélyen rejtezel, úgyis még jobban elmerülsz.
S bevonván *fekete* tüzeid,
Lassan fordúlsz el e vidékről. (Egy csillaghoz, 64)
- [14] Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lány, légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei s *fekete* tüzei szivemnek,
S félelmek anyja, te hármias Hekaté, — (Egy hellenista arab költő
búcsúverse, 91)
- [22] Alant sötétül a kékség s dús domboldalt beborítja,
Melyre fehér házat, kicsikét, százat egy óriás parittyá
Fekete, tar venyigék közt össze-vissza szórt . . . (A szőlőműves, 144)

- [30] Te dúsan termő
Fekete föld,
 Minden hajtásod
 Gyönyörű zöld,
 Dacolj a dérrrel! (Csak azért is!, 231)

A szó előfordulásai közül ebben a jelentéscsoportban a [6]-ban a 'szenny-től, piszoktól sötét' mellékjelentésre ismerhetünk, a [30] jelzésű példában pedig a 'sok humuszt tartalmazó, sötét színű termékeny talaj' jelentésre. E két jelentéshasználathoz hasonló a szintén köznyelvi [22] is, itt az esti tájban a szőlőhegy *fehér* házai és *fekete* venyigéi kerültek ellentétbe.

A [12], [14] idézetekben a 'vörös színben nagyon sötét árnyalatú' jelentésnek felel meg a *fekete*, s talán a [2]-ben is, ha a napkorong lángnyelvekkel való körülvételére gondolunk. Ha nem, úgy a paradox *fekete fénykör* jelzős szerkezet A jelenés című vers fő gondolatát — „Oh Vladimir Iljics, vajjon lehet-e segíteni az emberi lényen?” — látszik előkészíteni, amennyiben a (később még előforduló) 'komor, leverő, nyomasztólag ható' jelentésű. A kettősség oka a jelentéskörök érintkezése. A *fekete tűz* [12], [14] és a *fekete fény* [4] kifejezések is hasonlóképpen keletkezettek. A versrészletekből is érthető, hogy a *fekete fény* típusú szerkezetekben a *fény*, *tűz* a költő gondolatai, érzései; e metaforák kapták a *fekete* minőségjelzőt a 'lélekre nyomasztólag ható érzés, gondolat' jelentéssel. Mivel ez utóbbi jelentés vonatkozatható a *tűz*, *fény* nem metaforás jelentéseire is — a stílushatás erősödik, a *fekete* két jelentéskörének egymásba érése természetes okot kap. Ez a felépítése az [5] képezék szintén, a főnévként használt *fekete* a mondat alanyára (*sugárkévéim*) metaforikusan értendő, s maga az alany is metafora. A *sugárkévé* irodalmi nyelvünkben használatos szó (vö.: ÉrtSz. 5: 1285), ami eleve a stílus-teremtés szándékára utal, a Füst Milán-i emelkedett hangnem elősegítője. A szó expresszivitását az is nyomatékosítja, hogy metaforaként predikatív szerkezetben van, ugyanis az illetén szerkezetű metaforát szokták hagyományosan a legerősebb hatásúnak tartani (l.: MStV. 95).

„3. Fényben, világosságban szűkölködő, sötét”:

- [8] Ott dörög melletted három mértföldnyire,
Fekete hullámai megtörvén a Rocky Mountains
 Legyező-formájú zárószirtjein. — (A Mississipi, 39)
- [9] Parázs szaladt körül a földeken, a nap lement.
Fekete lett a domboldal és lombjai, — döglött lovak
 Heverték rajta szanaszét . . . mert vad futás volt ez, izgalmas, végső,
 vad futás,
 A hirhozóké, ők is, mint a zsák, úgy estek el, úgy dőltek el a fák alatt,
 Mihelyt a lovakról leszálltak s elmondták, hogy Oidipúznak vége van.
 (Levél Oidipusz haláláról, 51)
- [11] A hold letűnt. Most delelőjén áll az éj.
 Fatönkök állnak benne, mint a vadkanok. S a *fekete* kert
 Ilyenkor termi meg sötét virágait. (Egy csillaghoz, 64)

- [21] S az idő sűrű, bizonytalan, *fekete* vízben lomhán tovaúszik . . .
A hold pedig most minden fényét világoskék-páncélú felhőlovasokra
szórván: [új versszak következik] (Oh nincs vigasz! . . . 138)
- [20] Éjjel, mikor az árnyék már két részre oszolt:
A völgynek öble döbrentő, mély verem
S a hegy nem domború, de sötét lap kék egen
És jaj, a *fekete* hegy mögül éppen kibújt a hold: [új versszak következik] (Álmatlanok kara, 119)
- [25] Hiszen rohan az átkozott s e földön sehol sincs maradása
S nincsen olyan éjszakai, zúgó, *fekete* víz,
Mely feneketlen sötétjét szívének elérje! (Az „Aggok a lakodalmon”
című verses tragédia prólógusa, 155)

Ezt a jelentést a [8], [9], [11], [20] és [25] jelzésű idézetekben tulajdoníthatjuk a *feketé*-nek. A [8]-ban a Mississippi *fekete hullámai* — a [6]-ta egybevetve — nem a szennyes, piszkos vizet jelenti, hiszen a versben (A Mississippi) a folyó a boldog élet jelképe: „Én lásd, ha meghalok S szivemre teszi majd kezét a földöntúli, jó bíró S jutalmam kérdezi tőlem, megillető igényemet, hogy szívszakító munkám béreként mit gondolok? . . . Én majd a Mississipit mondom [. . .]”.

A [21]-ben is főképpen az bizonyítja a 'sötét' jelentést, hogy a vershelyzet a Füstnél oly gyakori *éjszakai órán* alapul a cím miatt (Oh nincs vigasz! . . .) és méginkább a vers későbbi sorai miatt — „És nincs vigasz, oh rég tudom. Mert mindennek, mi él, A sorsa meg van írva, el kell múlnia.” — azonban a már ismert 'nyomasztó, leverő' valamint a 'szennyes, mocskos' értelem is megfelelnet a *fekete* jelentésének a jelen szerkezetben. A szójelentés tehát ez esetben sem választható el kontextusbeli szerepétől (vö.: Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970., 65).

„4. (*átv*) Olyan <érzés, gondolat>, amely a lélekre nyomasztólag hat; komor, leverő, sötét”:

- [27] Volt látomástok arról, ami *fekete*? (Lelkek kórusa, 165)

Az élet reménytelensége a költő fölfogásában a halálban kap ellensúlyozást, ezt a látomások Füst Milán-i képei tükrözik (vö.: Bori Imre: Füst Milán. Híd 32 [1969.]: 175). S mint a [27] mutatja, a költő a látomást nemcsak kép-felépítési módszerként használja, hanem magát a *látomás* szót is mint képelemet. Erre más verseiből is található példát: „S mi nem embernek való *látomás*: Hiába fürkészik agg, néma szemeitek az örök elmulást, Oh semmi sem segít.” (Henrik király!, 46); „Oh némely *látomás* felér egy ezredévvél!” (Levél a réműletről, 53).

A Lelkek kórusában — „A szív megállt . . . S hogy mi a kózsza szélben Merre tartunk?” — a látomás az, ami fekete, a halál utáni lét, amelyet ugyan a vers második fele már nem a szó itt érvényesülő jelentésével, hanem éppen ellenkezőleg ír le: „Anyád az ott, ki végre átölel . . .”

A *fekete* ebben a jelentéskörben az ÉrtSz.-ban (*átv*) minősítésű, Füst Milánál szintén, bár ő főnévként használta, mint fentebb az [5]-ben is.

Főnévi értékben még előfordul egyszer:

- [15] Nagy művész! Rád gondolva töltöttem el az éjt s keserűn
Idézem tétlen s busongó életemet is, amelyben nincsen erő és izzás
Színes képeket vetíteni, csupán *feketéket* s éjjel! (Óda egy elképzelt
művészhez, 102)

Most 'fekete szín' jelentésű a szó, a szöveggörnyezet figyelembevételével azonban nyilvánvaló, hogy a fekete képeket vetítő költői én komor és nyomasztó gondolatait, líráját kívánja festeni vele Füst: vagyis megint két értelmezési lehetőség között villódzhat az olvasó nyelvi tudata. A jelentéssíkok közti villódzást, oszcillálást az ellentétes szerkesztés tudatosan idézi elő: *színes képek ↔ fekete (képek)*.

„4. || a. (*átv*) Veszedelem, halál, pusztulás gondolatát idéző, tragikus jellegű, sorsú”:

- [1] Földnek *fekete* göröngye felszállottam
Mélységes éjszakámból sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá . . .
(Tél, 17)
- [7] *Fekete* nap volt az életem. (A Mississippi, 39)
- [13] Nem nézem vándorlásodat s tudom,
Nagy ívben fordúlsz el, mégy innen arrafelé, hol egy kétesen szürke
világ
Fekete ködeiből lép majd elő a nap. (Kutyák, 81)
- [19] S vajjon tovább hullámszik-e [jajszavam] a századok *fekete* tengerében,
Ha majd oly gyengén lejt is egykoron tovább,
Mint nagy viharban kis hullámfodor? (Egy egiptomi sírkövön, 117)
- [23] S nincs itt oly földrengés, oly *fekete* forradalom,
Mely minket, nyolcszázézer földfia-sáppadozót kihajítson a lyukakból,
Hogy a fehér naptányér felé víjjogva dobna fel
S tiszta fény felé, a boldogabb csodálkozásra megtanítván. (Gyertya-
fénynél, 146)
- [28] Köd vagyok,
Útvesztő,
Rendetlen temető, —
A szívem, a szívem
Fekete kő! (Esti szó, 189)
- [29] *Fekete* malomban
Lelket őrlő beste,
Üres szalmaszálat
Csépelni a veszte. (A pénz, 197)

Ezek az előfordulások a *fekete* melléknevet (ex)metaforák minőségjelzőinek mutatják, s a jelzőfunkció szintén metaforikus. A Tél című versnek a *Földnek fekete göröngye felszállottam* szerkezete *göröngy* metaforája — ami a *föld pora* 'ember' exmetafora megújítása — állapothatározóként és olyan

értelmező jelzőként is elemezhető, amelynek egyes szám első személyű személyes névmás az értelmezettje: *én, földnek fekete göröngye*. A költeményben ki nem tett személyes névmás hiánya eredményezi, hogy az olvasó a *Földnek fekete göröngye* szerkezetben az állítmányi rész (*felszállottam*) olvasásáig kétféleképp értelmezheti a *fekete* jelzőt: 'a legsötétebb semleges színű' és átvitt értelemben a már idézett 'tragikus sorsú' jelentésűnek. Ha ragtalan állapot-határozónak fogjuk föl a tárgyalt mondatrészt, ezt ugyancsak az állítmány tudatosítja, s a jelző átvitt jelentése hasonlóképp érvényesülhet. Az ÉrtSz. (*átv*) jelzése a köznyelvi és írói metaforákat minősíti, tehát amennyiben a *fekete* jelentése megfelel a 'tragikus sorsú' értelmezésnek, metaforákkal van dolgunk a fenti példákban, bár az ÉrtSz. sem mondható tökéletesnek e minősítéseiben (l.: Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes” jelentés? In: Ország László [szerk.], Szótártani tanulmányok. Budapest, 1966., 161 kk.). Emiatt is fontosnak mondható a szövegkörnyezet vizsgálata, ha e kérdésben dönteni kell, ám bár a tüzetesebb elemzés sem hozhat mindig egyértelmű eredményt, s ez a több jelentésű szavak jelentésköröi egybefonódásának a természetes következménye. A [19] fentebb idézett részletében a most tárgyalt jelentések mellett az ÉrtSz.-beli 2. || c. jelentést is figyelembe kell venni: „Szennytől, piszoktól sötét, nagyon mocskos, szurtos”, hiszen a *századok fekete tengerében* metaforákkal asszociatív kapcsolatban van a rájuk következő hasonlat: „Ha majd oly gyengén lejt is egykoron tovább [jajszavam], Mint nagy viharban kis hullámfodor?”, a nagy viharban felkeveredett tenger ugyanis megkaphatja a 'szennytől sötét, mocskos' mellékjelentésű *fekete* jelzőt. Az ilyen visszacsatolásokkal a költő egyszerre képes az érintkező jelentéskörök halmazával kifejező hatást elérni, a konkrét és átvitt jelentések egyidejű használata növeli a stílus artistikusságát.

„4. || b. (*átv, írod*) Titokzatos, rejtélyes, kísérteties”:

- [16] Beteg, bús lelkem rokona, bús alvó kikötő, hol derengő féynél
Halkan, halovány kísértetek járnak: éber hajósok és sárga tüzek,
S őrt áll egy *fekete* katona magosan, s mint fekete angyal az égre mered,
S két átkozott patak forr a hegyekről, dörgő patak párhuzamosan . . .
(Arménia!, 105)
- [17] *fekete* angyal (Arménia!, 105)
- [18] . . . De jaj, rendületlenül áll a sötét látomás, mint *fekete* angyal, ki
zajtól sem riad,
És eljövendő bajokat sejtet, állván komoran,
És öröklik a táj felett, mert ő a változások őre:
[új versszak következik] (Arménia!, 105)
- [26] Most nagy, *fekete* virággá nőtt meg a sötétség magja. (Szőlőhegyen,
160)

Valamennyi idézetben kimutatható a jelentéskörök érintkezése, az Arménia! című versben a sötét látomás (!) színben is feketét kíván, innen a [16], [17] és [18]. A Szőlőhegyen című költemény komplex képe következménye a *fekete virág* minőségjelzős szerkezet metaforikus volta: a *sötétség magja* metafora természetes továbbfejlesztése, hogy a magból növény legyen, azon virág nyíljék. Szinekdochéval él a képben a költő, amikor a magból

közvetlenül virágot növel. Igaz: körülményeskedő, redundáns eleme volna a képnek, bárminő növényre ha utalna, tömörségét és képisége erejét veszítené el, amit a folytatás is igazol: „Most nagy, fekete virággá nőtt meg a sötétség magja. Óriások a nap után még fáklyákkal rohannak ijedten, A világ szeme aztán végleg elborul.” Az esteledés, a naplemente képe egyfelől a fekete virágba borulás, másfelől a világ szemének elborulását, a kettős eseménytől döbbszent óriások fáklyái világítanak csak. A való világ képeit Füst Milán transzponáltan állítja az olvasó elé, s az áttételezésnek magának is folytatja képeit. Így beszélhet óriásokról, hiszen a nap a *világ szeme* a szókép szerint, így a való világgal ellenkező előjelű virágba borulásról, amelyet részben éppen a *fekete* szín tesz hatásos szóképpé. A hangulat a fekete virág fajtaneve nélkül jön létre, vagy éppen hiánya miatt jöhet létre, nincs a részleteknek figyelem-elvonó lehetőségük.

„5. (*átv*) Ellenséges indulatú gonosz, elvetemült <cselekvés, magatartás, lelkület>”:

[3] Hol vagytok ti mozgalmak és *fekete* átkok? (Öregség, 21)

„5. || b. (*átv*) A gonosz szolgálatában álló, sátáni”:

[10] — „S ha mint csillag dörögnél is el az arcom előtt
S ha mint Kerubim futnál is nagy fénnel előttem . . .
Nékem fegyenc volt az apám s anyám koldusasszony —
S inkább kínáld a poklokat, mondom, az örökös kárhozatot
S a poklok minden kénkövét, inkább a *fekete* gyehennát,
Semhogy véled járjam az országútat újra,
Semhogy sorsuk szégyenét még egyszer vállaltasd velem.” (A fegyenc fia, 60)

A gyehenna, a pokol jelzőjeként is természetes az átvitt értelmű használat.

A *fekete* melléknév használata az ÉrtSz.-ral egybevetve a következő megegyezéseket mutatja. (A szótárban még egyéb, Füst Milánnal nem szereplő jelentések is találhatók.)

Füst Milán

ÉrtSz.

[24]
[2], [4], [5], [6], [12], [14], [22], [30]
[8], [9], [11], [20], [21], [25]
[15], [27]
[1], [7], [13], [19], [23], [28], [29]
[16], [17], [18], [26]
[3]
[10]

1. || a.
2.
3.
4. (*átv*)
4. || a. (*átv*)
4. || b. (*átv, irod*)
5. (*átv*)
5. || b. (*átv*)

(Az [5], [15], [27] jelzésű esetekben főnévként használta a költő, ez az ÉrtSz. i. h. II. 1. jelentésének felel meg.)

A megegyezések alapján az átvitt és nem átvitt értelemben való használat aránya (15:15) már önmagában is a stílussteremtés szándékára utal, amit megerősít, hogy a szót a költő gyakran használta metaforák jelzőjeként, s így

mindannyiszor (l. a kiemelt jelszámokat) a jelzők (háromszor más mondatrészek) is metaforikussá váltak. Mindamellet nem feledkezhetünk meg arról, hogy a színek jelképes használata a köz- és irodalmi nyelv ősi sajáttsága (vö.: Zlinszky: Néhány stilisztikai fogalom értelmezése. MNy. 24 [1928.]: 303), a *fekete* szimbolikus volta is közismert. Aki költő az élet reménytelenségét tette lírája központi témájává, nyilván egyéni intuíció nélkül is eljuthatott volna a *fekete* jelképségének gyakori használatához. Füst Milán lírájában az 1930-as évek elején írt versekben — Újak — található a *fekete* előfordulásának csaknem fele: [1]—[14], a többi a Régiék címen összefoglált és az egyéb versekben. Az Újak korszaka tartalmazza a legnagyobb Füst-verseket (A jelenés, A holdhoz, Tél stb.), amelyekben a *fekete* használata a leggyakoribb és a leginkább alárendelt a költői célnak, amit a más képekkel való szervülés is megmutatott, s az ugyancsak szemléltet, hogy a *fehér* szín e versekben nem, a többiekben tizenegyszer fordul elő (ebből négy jut a Régiék csoportjára); vagyis egyáltalán nem ellensúlya a *feketé*-nek. Megtalálható ellenben csak az Újak negyvenyolc versében még mintegy harminc (!) más színnév — barna, gyöngyszín, barackszín, piros, sárga, violaszín stb. — ezek a Füst Milán-i versek rendkívüli érzékletességének tanúbizonyságai.

Az írói szótárak szerint Petőfi Sándor írói nyelvében a *fehér-fekete* egyensúlyban van: *fehér*: 133, *fekete*: 130 (PSz. 1: 968 és 970), Juhász Gyulában már kevésbé: *fehér*: 161, *fekete*: 119 (JuSz. 268 és 270). Mindenesetre a pusztá statisztikai adatokból nem vonhatók le még olyan következtetések sem, mint Balogh Dezsőé, aki összeveti recenziójában a JuSz.-t a kéziratban levő Horváth Imre szótárral: „Mindkét költő verseiben a *fehér* a leggyakoribb, ezt követi a *kék*, harmadik helyen Horváth Imrénél a *sárga*, Juhász Gyulánál a *piros* áll. Nincs tehát kizárva, hogy a *fehér* színnév gyakorisága általában jellemző a költői nyelvre.” (Uő.: Juhász Gyula költői nyelvének szótára. NyÍRK. 18 [1974.]: 185—7). Azzal is nehéz volna maradéktalanul egyetérteni, hogy a *fekete* nyomatékos használata Babits Fekete ország verse óta divat a magyar irodalomban (l.: M. D. Birnbaum i. m. 702), inkább a korstílus szókincséhez tartozhat e szó, mint a *bús* melléknév például, amelyet Füst is gyakrabban írt: *bús* mosoly (Barátaimhoz, 49), *bús* életem (Hajnal előtt, 83), *bús* hely, *bús* alak (Végrendelet feleségemnek, 86), Adyhoz, Babitshoz és Juhász Gyulához hasonlóképpen (vö.: Király István, Ady Endre I—II. Bp. 1970., II: 686; Benkő László: Juhász Gyula *bús* szava. Nyr. 82 [1958.]: 351—7; J. Soltész Katalin, Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965., 224).

A *fekete* melléknevet Füst Milán lírájában (a korstílus sugalmazhatta hatásra) tudatosan alkalmazott kulcsszónak tarthatjuk, mellyel költeményei gondolatiságát a szó köznyelvi képes értelme felhasználásával tudta az írói kifejezés érdekében fekete tónusúra festeni. A szó harminc előfordulása a költemények összeségében egymást erősíti a tekintetben, hogy a metaforikus—szimbolikus használatú *feketé*-k a nem ilyenekre (például: [8], [9], [20]) rásugározzák átvitt értelmüket, ezáltal a költő oeuvre-jében valamennyit az olvasó — főképpen az újraolvasó — olyannak tekint(het). Ilyen hatást ér el Babits a már említett Fekete országban, a versben a gondolati csúcspont felé haladva egyre inkább az átvitt értelem uralkodik. Füst lírája egésze az élet reménytelenségét panaszolja, ezért lírája egészében alkalmazza az átvitt értelmű *fekete* szót.

Büky László

A stílus tan és a stílus elemzés a középiskolában*

I. Bevezetőként csupán utalok nyelvtanításunk feltűnő eredménytelenségére, másrészt azokra a javaslatokra, melyek a jelenlegi tananyag korszerűsítése mellett új stúdiumok bevezetését is ajánlják.¹

A szükséges teendők,² azaz: a kiigazítások, átdolgozások és merőben új fejezetek beépítése közül most csak egy kérdéskörrel: a stílus tanal és a vele összefüggő, ám méltatlanul elhanyagolt stílus elemzéssel kívánok foglalkozni.

Elsőnek a stílus elemzéssel, mert tapasztalatom szerint az itteni tanács talanság gátolja leginkább az órakeretek hasznos és vonzó kitöltését.

A majdnem két évtizede megfogalmazott kíváncsalom szerint a középiskolában rendszeres stílus elemzést kellene végezni, de az 1959-i pécsi nyelv művelő kongresszus óta eredmény alig mutatható fel. Holott minden fórum, többek között a tananyagcsökkentő miniszteri utasítás is előírta a szöveg elemzés meghonosítását, illetve nagyobb mérvű bevitelét a nyelvtanórára.

De nevezetes okok akadályozták s akadályozzák az előrelépést: a tankönyvek, a szaktanári útmutatók és segédkönyvek, valamint a különböző módszertani dolgozatok nem oszlatták el azt a homályt, mely a szövegelemzés elméletét és gyakorlatát beborítják. Sajnálatos, hogy mindmáig hiányzik egy olyan hézagpótló stilisztikai kézikönyv, mely e részterület problémáinak összegyűjtésével és számos példaszöveg elemzésével elindítója lehetne az „újszerű” munkának.

Nem a leíró nyelvtan helyett, hanem azt kiegészítve, sőt mintegy betetőzve, hogy a funkcionális nyelv szemlélet egész életre szólóan meggyökerezessen. A középiskola elhanyagolta a beszéd — a szöveg — vizsgálatát; így aztán az évek során az élettelen, meddő anyaghalmoz szétiszárgott, eltűnt.

A szövegelemzés, megtartva az eddigi célkitűzést (a szilárd nyelvtani tudásra építést) arra vállalkozik, hogy elmélyítse a szavak megválasztásához, a mondatalkotáshoz és az ún. beszéd műhöz szükséges tudnivalókat, hogy lényeges összefüggéseket tárjon fel, hogy holt és merev sémák helyett a nyelv alkalmankénti célszerű megvalósulását láttassa, és hogy mindezek révén új szemléletmódot terjesszen el.

De három dolgot világosan kell látnunk.

Először: nem kétséges, hogy a szöveg analízis a mű megközelítésének csupán egyik módja; a teljes műelemzés megindításához szilárd fogódzópont-

* Előadás-ként hangzott el a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyelvoktatás szakosztályának felolvasó ülésén 1975. jún. 3-án

¹ Szemere Gyula: *Nyr.* 1969. 92; Hoffmann Ottó—Temesi Mihály: *Nyr.* 1971. 324; Rácz Endre, *Nyr.* 1973. 443—54.

² Szende Aladár: *Pedagógiai Szemle* 1974. 397.

ként szolgálhat például az életrajz, a téma, a keletkezéstörténet, a korrajz, a műfaj, a verselési mód, és így tovább.³

Másodsor: a szövegelemzéssel messzire el lehet jutni, de korántsem mindent megoldó egyedüli tényező még akkor sem, ha a mondatok és nagyobb egységek struktúráját: a kompozíciót is megfigyelés tárgyává tesszük. Kivihetetlen óhaj, hogy pusztán nyelvi elemzéssel felfejtsük a szövegben mindazt, ami benne van.⁴ Első tekintetre is látszik, hogy olyan Ady-versnél, mint pl. a „Sírni, sírni, sírni”, vagy olyan József Attila-sornál mint: „Ily gyorsan betelik nyarom”, a nyelvin kívül más magyarázó tényezőkre is szükség lesz.

Harmadszor (de szükítve a tételt): csupán a nyelvi mező vizsgálatakor is minden nyelvi tényező funkciójának összegzésére lenne szükség, ezt a komplex vizsgálatot azonban középiskolai fokon elvégezni nemigen lehet, különösen az első két osztályban nem. A középiskolában csak módjával, oldottabb formában és a kellő fokozatosság megtartásával szabad e cél felé törekedni.

Csak világos, önmagáért beszélő példákra kell irányítani a tekintetet.

Érdekes megfigyeltetni például — hadd idézzek egyet a sok közül — hogy a kis Nemecek milyen vakmerő kísérletre szánta el magát a Pásztorokkal szemben. Az utolsó szalmaszállba kapaszkodva udvariasan kezdte — „Kérem, ehhez maguknak nincs joguk”⁵ — abban reménykedve, hogy ha diplomatikus tárgyalásba vonhatja őket, akkor talán megmentheti a fényes golyókat. De semmi sem hatotta meg a Pásztorokat, sőt a kisebbik egyetlen mozdulattal beléfojtotta a szót, s Nemecek tehetetlenül csak annyit tudott rebegni: „Hát persze!” Mi mindent hallgatott bele ebbe a két szóba a megfélemlített gyermek! Benne van annak tudomásulvétele, hogy az erősebb minden, nem tanácsos joghoz, igazsághoz ragaszkodni, vissza kell vonulni, meg kell alázkodni. Ez a sors, ez a sorsom; oda minden: a fényes golyó is, meg az a kis büszkeség is, mit a kincs birtoklása adott; szólni sem érdemes, csak némán elviselni a garázda erőszakot, férfiasan visszatartani a könnyeket s fejet hajtani az erőszak előtt.

Részlegesen, egy-egy nyelvi elem nagyító alá helyezésével kezdjük tehát munkánkat és csak ezután törekszünk teljesebb analízisre. Közben persze utalhatunk a megoldatlan vagy fel sem vetődő problémákra, éreztetve, hogy a vizsgálódás nem merítette ki a szöveg titkait, bőven akad felderítetlen, rejtelmes vonatkozás. De ez korántsem baj. A pedagógiai munkának egyik meghökentető tanulsága, hogy nem teljesen értett, lappangó titkokat ígérő szöveg rendkívül izgató. A rejtelmek kibogozásának nyugtalanító ingere néha hosszú időn át töprengésre, meg- és felfigyelésre készíti a tanulókat. A modern pszichológia „Zejgarnyik-effektus”⁶ néven említi ezt a jelenséget, mely szerint a feladat, ha abbamarad, feloldatlan feszültséget hagy maga után, s ez még az emlékezet tevékenységét is aktivizálja.

2. Külön kérdés, hogy milyen módszerrel közelítsünk a szöveghez?

A stíluselmélet — Szathmári István szavaival — „valamely írásmű (vagy írásműrészlet) formai, mindenekelőtt nyelvi-stilisztikai sajátosságainak, közelebbről annak a vizsgálata, hogy az író (a költő, illetőleg a beszélő) milyen szerkezetet, felépítést, valamint nyelvi-stilisztikai jelenségeket (szókincsbeli,

³ Martinkó András: Nyr. 1965. 445—6.

⁴ Irodalomtudomány Ép., 1970. 355.

⁵ Molnár Ferenc: A Pál utcai fiúk. Bp., 1962. 20.

⁶ M. Jarosevskij: A pszichológia története. Bp. 1968. 597.

mondattani, hangtani elemeket, képeket stb.), stilisztikai formákat (ellentét, fokozás stb.), továbbá extralingvisztikus eszközöket (látható nyelv, montázs stb.) hogyan és mely stilisztikai funkcióban használ fel mondanivalója kifejezésére. Röviden: feltárja a stiláris eszközök hírértékét”.⁷ Ha a meghatározás szelleméhez, illetve útmutatásához ragaszkodunk, akkor nem tehetjük magunkévá a szaktanári kézikönyv eljárását, mely például a „Körúti hajnal” mellékneveinek hatásáról szólva magyarázatként megelepszik ennyivel: „A jelzőként állók érzékletesek (alakot, színt jelentenek, a *csüggeteg* emberi tulajdonságot jelent növényre alkalmazva), — a módhatározó szerepük hasonlóképpen megszemélyesítő értelműek (*bűvölten, tétován, részegen*)”.⁸

De nem követhetjük azt a mikrofilológiai módszert sem, melyet Benkő László fejtett ki s mutatott be a Valóságban,⁹ mert minden haszna ellenére is a tanulók számára elkedvetlenítő lassúságú. Igaz, nem mihaszna időfecsérlés a szavak értelmét sorjában latolgatni, de hol az a versrajongó, aki mindig végigcsinálja ezt. A titokra magyarázatot kereső izgalom túllép rajta, s a feltűnőbb tájékozási pontokról indul a lényeg kutatására.

Másfajta elemzési módszert kell meghonosítanunk, olyanfélétt, mely külföldön már régóta ismert, s melyre nálunk nyelvészeken és irodalomárokon kívül olyan írók mutattak példát, mint Kosztolányi, Németh László és Illyés Gyula.

Általában nem a soron következő szavak jelentésének magyarázatából indulunk ki, hanem egy szembeötlő, könnyen érzékelhető nyelvi-nyelvtani jelenségből. Életadta módszer ez, hisz a vers hallatán egyes sorok, képek ragadnak meg, s mindig azok nyomán indulunk a költemény ismeretlen tájkainak a felfedezésére. Mint ahogy Leo Spitzer tanácsolta: azzal kellene kezdeni a mű elemzését, hogy lejegyezzük, ami megragadta figyelmünket, s „nem kellene várni a komplett statisztikai eredményekre”.¹⁰

Zömmel az intuitív, impresszionista jellegű kezdéshez folyamodunk, persze azzal a kiegészítéssel, hogy a szubjektív nyitány után a megérzések igazolását a nyelvi jelenségek számbavétele és értékelése során el kell végezni.

E módszer önmagában is deklarálja, hogy érzelmi momentumok is szerepet kapnak. Stíluselmzésnél a megérés, megértés és sejtelem együttesen oltják a tanulóba a művészi szöveg kimeríthetlenségének bizonyosságát, s így fogalmuk támadhat arról, hogy miért lehet mindig valami újat találni az értékes alkotásokban, s miért nevezte József Attila a verset „határolt végtelen”-nek.

Az órán meghonosítandó egyik vizsgálati módszer tehát a feltűnő jellegzetességeket ragadja meg. Például József Attila következő soraiban — *ugró napok és rezgő csillagok | körülkövályoggják nyugodt fejem. | Világzása hőmérsékletem.* — a szokatlan szókapcsolatok a világegyetem rendjének megbolydulásáról tudósítanak. E katalizmában minden rendellenes. A nyugodt, mozdulatlan égitestek — a napok — helyüket elhagyják s érthetetlenül összevissza száguldoznak, sőt ide-oda ugranak. Ugyanígy a csendes fényességű, gyönyörű csillagokba is nyugtalanság költözött: nem pályájukon keringenek, hanem kiszámíthatatlan módon változtatják helyüket és szüntelenül idegesen

⁷ Szahmári István: Nyelvtudományi értekezések 83. kötet. Bp., 1974. 36.

⁸ Tanári kézikönyv a magyar nyelv tanításához a középiskolák I–II. osztályában. Bp., 1969. 130.

⁹ Benkő László: Valóság 1965. 7. sz.

¹⁰ Idézi Zsilka Tibor: Irodalmi Szemle (Pozsony). 1969. 9. sz.

rezgenek. Váratlanul egy szilárd pont tűnik fel a megbolydult világegyetemben: a költő nyugodt feje magaslik bele a kozmoszba. Tudomást sem véve a röpködő, kóválygó égitestekről, az egész tűzijátékról, nyugalom tölti el. Mintha beavatottként olyasmit tudna, mellyel megőrizheti lelki egyensúlyát s testi épességét, vagy érzéketlenül semmi sem hozhatná ki sodrából. Egy újabb fordulat azonban világossá teszi, hogy nyugalma merő látszat, átéli ő is az égi kavalkád izgalmait, lázba hozza őt is a bőszt forgatag: úgy izzik belülről ő is, akárcsak a világ. Nemhiába írta a Kosmosz költőjeként, hogy „Minden szervem óra, mely csillagokhoz igazítva jár”. Az olvasó részese lesz elemzés közben e hangulatváltásoknak; de nemcsak abban az élményben részesült, hogy pillanatról pillanatra rákényszerül az átértékelésre, hanem közben valamit megérezett az óriás lélek nagyságából is.

De kiindulhatunk — mint Bárczi Géza írja¹¹ — a grammatikai elemzésből is. József Attila e sorainál — *Anyám volt, apró, korán meghalt, | mert a mosónők korán halnak, | a cipeléstől reszket lábuk | és fejük fáj a vasalástól.* — a mondat szerkezeti felépítését kellett megállapítani, nevezetesen azt, hogy a mellérendeléses viszonyisorozat után jön egy alárendelés. Az okhatározói mellékmondat keserű társadalmi igazságot fejez ki általánosított formában: emiatt meg is magyarázza a költő, hogy miért halnak meg oly korán a mosónők. Az emlékezés lazán összekötött képei sorakoznak az alárendelt mondatokban, melyek egymáshoz viszonyítva mellérendeltek. Ám nem elégszik meg József Attila ennyi magyarázattal: a tényközlés a következő versszakba is átnyúlik: *S mert hegyvidéknek ott a szemyes | Idegnyugtató felhőjárték | a gőz, s levegőváltozásul | a mosónőknek ott a padlás.* A versszakot bevezető kettős kötőszó, az *s* és a *mert* egyrészt odakapcsolja a felsorolást a magyarázó mondatokhoz, másrészt a főmondathoz. A költő e tudatos munka után biztosan vezetheti az olvasót ahhoz a megállapításhoz, hogy „törékeny természetét a tőke megtörte”, és ahhoz a konklúzióhoz, hogy „gondoljátok meg, proletárok!”

3. E két kisebb példa jelezni kívánja, hogy a stíluselmzést bevezető gyakorlatokra már a leíró nyelvtan tanításakor illő és lehetséges is sort keríteni; ezzel mintegy alája dolgozunk a leíró nyelvtan elvégzése után esedékes stílus-tannak.

Közben természetesen másfajta előkészítő gyakorlatokat is végezhetünk. Az újfajta szemléletmód kialakítása végett tarthatunk olyan órát, mely újdonságánál fogva is vonzó, s mely ilyen hangzatos, csábító címet viselhet: „Mi a mondat titka?” Persze, a szövegrészleteket úgy kell összeszemelgetni, hogy az óra élvezetes egyveleggé formálódjon, egy-egy példa ne kényszerítsen hosszas beszélgetésre, s így ne veszélyeztesse az óra tarka pergését; másfelől arra is ügyelni kell, hogy a feladatok a stilisztikának különböző ágait érintsék. Csak egy példát:

Arany János sorain — *Jókát is kikezdé az asszonyi kormány, | Pártot üt magában s beszél ilyenformán* — azért derülünk, mert szegény Jóka egyszál magában üt pártot, holott párttűtésre csak emberek együttese képes. Az író magas kedvében fordult e „rémítő”, tekintélyes kifejezéshez, csak azért, hogy nagyobb derűt okozzon. De a szókapcsolatnak egyéb funkciója is van: nemcsak azt hivatott jelezni, hogy Jóka bátya milyen dérral-durrall, fenekedő elszánt-sággal készülődik majd terve foganatosítására, hanem előreveti árnyékát a

¹¹ Bárczi Géza: Nyr. 1959. 429.

jövendő is, mert mint általában a pártütők, ő is pórul jár majd, s kibírhatatlanabb lesz sorsa a zsémbes Judit oldalán, mint volt előbb.

A tanulói érdeklődés felkeltése után „szakosítással” is lehet próbálkozni. A sok lehetőség közül csak azt említem, hogyan beszélteti Jókai a törökjeit. Csak egy példát: a menekülő és segínyt esdeklő Béli Pál előtt Küprili így példálózik Béli ellenfeleinek az ajándékaról: *Azok hozták ezt a summa pénzt és azon felül beszéltek sok mindenféle dolgot, ami nem igaz, hanem ez a pénz, amit hoztak, ez igaz.*¹² Nyilvánvaló a nyilatkozatból, hogy igazság, rokonszenv mit se számít, az érzelmi kapcsolatokat azonnal sutba vágják, mihelyt valaki jóllakatta prédaleső mohóságukat. Kincszomjas lelkük mindennél előbbrevalónak tartja a kézzelfogható csillogó aranyat, ezért az igazság is csak úgy állhat meg, ha talapzata számottevő fényes tallér. Olykor ugyan — mint az óra előző példái mutatták — nem fukarkodtak a szóvirágokkal, de mindig csak a beszéd aranyfedezete érdekelte őket, ebben nem ismertek pardont. Az utolsó mondat nem téveszthette meg Béliéket, mert oda rendes körülmények között a „való” melléknév illett volna, de hogy ilyenén módon fogalmazott („amit hoztak, ez igaz”) elárulta, hogy minden takargatás nélkül célra törtek, illetve a most pártfogoltakról lévén szó, az oda nem illő szóval sejtette, hogy mi számít, ha a Fényes Portának meg akarják szerezni a jóindulatát.

A tanulók figyelme számtalan esetben terelhető még a stíluselemzés irányába. Kis terjedelmű részleteken kipróbálhatják — s általában kedvvel próbálják is ki — a statisztikai módszerek alkalmazását; elképzelhető az is, hogy névtani kérdéseket is kapcsolunk a stíluselemzéshez, gondolok olyan sorokra, mint a keresztnevek bevezetésekor: *Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda*, vagy a családneveknél: *Montgomery a vár neve Hol az nap este szállt, Montgomery, a vár ura Vendégli a királyt*, és így tovább.

A lényeg az, hogy ilyen órákon támad eleven képzetük olyan fogalmakról, mint szójelentés, szóhangulat, jelentésváltozás, poliszémia, írói szóetimológia, a szavak céltudatos megválasztásának és elrendezésének jelentősége, ellentétek, metaforák s más elemek funkciója, a csattanó előkészítése, a beszédhelyzet szerepe, tömörség, humoros bőbeszédűség és üres virtuózkodás, rejtőzködő líraiság, ellenkező irányú hatásokban való részesítés, a síkváltás lényege, a szöveggörnyezet sugalmazó ereje, a jellem, a beszédhelyzet, valamint a szóhasználat összefüggése, a hangok szerepe, stílusárnyalatok funkcionálása, a mondanivaló célzatos bújtatása és így tovább, s melléktermékként az az élmény, hogy a szöveg elemzésére fordított idő korántsem időfecsérlés.

Mindezt a tudásanyagot és élmányhalmazt kell kibővíteni és elrendezni, magasabb egységbe vonni stílustani órákon.

4. A stílustan oktatása lényegében három kérdést vet fel: mikor tanítsuk? mit tanítsuk? és hogyan tanítsuk?

Legkönnyebb az elsőnek a megválaszolása. Célszerűnek látszik, hogy a leíró nyelvtan befejezése után, de még az utolsó év előtt, tehát a harmadik osztályban, hogy a tanultakat egy éven át értékesíthessék az elemzések során. Ezt az elgondolást más érv is támogatja. Mivel helyes, ha az elemzésre kiszemelt szöveg az az évi irodalmi anyaggal kapcsolatban áll, s mivel a csökkentés ellenére a IV. osztály irodalmi tanterve még mindig zsúfolt, ily módon lehet

¹² Jókai Mór: *Török világ Magyarországon*. Bp., 1925. 2: 21–2.

igazán könnyíteni a szorításon. Illetve nemcsak könnyítésről van szó, hanem súlyosabb és fontosabb valamiről. Arról, hogy a modern irodalmat és költészetet közelebb vigyük a tanulókhöz, s hogy a mélységet és a művészetet jobban megérezzük. Sohasem lesz arra elég idő irodalmi órán, hogy például a „Hazám” első öt sorát stilisztikailag részletesen elemezzük, mert ha komolyan vesszük a stíloselemzés kívánalmait, több mint negyedórát kell fordítani e néhány sor megtárgyalására. Viszont a befektetett idő gazdagon megtérülne: itt láthatnák meg a tanulók, hogy a Csokonai kellemét és báját öröklő költő más körülmények között boldog éneket zenghetett volna, de sorsa másként rendelte, s a harcok kényszerültjévé kellett magasodnia. Az első öt sor szék hangulata ezért nem lehetett meghatározó költői pályáján, perifériára szorult, felejthetetlen és igéző mellékszólamként, vágyakozást keltve, hogy mikor adja meg a történelem a költő és népe számára a boldogabb éneket. A tehermentesítés és az elmélyítés vágya megkívánja, hogy a negyedik osztályban felszereltebben, magasabb tudásanyaggal végezze a tanár stíloselemző munkáját; ez pedig csak korábbi alapozás és eligazítás után képzelhető el.

5. Nehezebb annak eldöntése, hogy mit tanítsunk, természetesen középiskolás fokon. Illetve általánosságban könnyű válaszolni a kérdésre: lehetőleg mindazt, amire stíloselemzés közben feltétlenül szükség van. Első pillanatra maximalista ízü e tétel, de gondoljunk csak a kijózanító valóságra. A stílusan alapfogalmaival már több ízben találkoztak. Első osztályos korukban irodalom órán megtanulták, hogy mi az állandó jelző, a hasonlat, a metafora, a meg személyesítés, az allegória, az ismétlés, a szóhalmozás, a fokozás, az ellentét, a felkiáltás, a költői kérdés, a megszólítás, a párhuzam, a szokatlan szórend, az idegen, a táj- és a szakszó, a hangutánzó, hangulatfestő és rokonértelmű szó, mi a publicisztika, a riport, a nyílt gúny és az irónia. S tegyük hozzá, hogy mindezt sok példával együtt sajátították el: volt idejük rá, mert a kijelölt anyag minden megerőltetés nélkül könnyen elvégezhető. Egyetlen tanárt sem hallottam még panaszkodni az első osztályos irodalmi anyag maximalizmusa miatt.

Az irodalmi tanulmányokkal párhuzamosan az első osztályos nyelvtan órák törzsanyagába tartozik: a nyelv, nemzeti-, a köz- és az irodalmi nyelv, a nyelvjáráások, a csoportnyelvek, a szakszó, a szó alakja és jelentése, a hangutánzó, hangulatfestő, egyjelentésű, többjelentésű, azonos alakú és rokon értelmű szavak és a szó értékű nyelvi alakok (szólás, szóláshasonlat, közmondás, szállóige) ismerete; ezenkívül kötelező tanítani a számon nem kérhető anyag közt az aktív és passzív szókinccset, általában a szókinccs kérdéseit, az irodalmi szót és tájszót, a szóhangulatot, a szóképet és a képzavart.

Az nem lehet komoly érv, hogy mindezt elfelejtik. Először is: a zsuporítottabb anyagot alaposabban megemésztetik, évközi és évvégi ismétlésekre is több idő jut. Aztán milyen munkát végez az a magyartanár, aki engedi kihullani az emlékezetből ezeket az alapvető fogalmakat; hisz irodalom órán is folyton-folyvást fel-fel kell idézni az irodalomelméletet az irodalomtörténeti keretekbe ágyazott műelemzések idején; sem a nyelvtani, sem az érintett stíloselemzés nem nélkülözheti azt a minimális anyagot, mely fundamentális jellegű. Gondolkodásra s önállóságra akarunk nevelni, ezt pedig nem lehet csak úgy levegőre alapozni. A tananyagcsökkentésnek mint időszerű és megfontolt cselekedetnek az volt a célja, hogy amit a későbbiek kedvéért el kell sajátítani, azt valóban sajátítsák is el a tanulók. Ködképekkel semmire se

megyünk: tehát olyan helyzetet kellett teremteni, ahol lehetővé válik az alapanyag okos feldolgozása és célszerű gyakorlása. Erre a megtanult és asszimilált anyagra pedig számítani kell a későbbiek során. Nem tartanám helyesnek, ha a magasabb évfolyamok tananyagának összeállításakor nem építenénk az előző évek tanulmányaira, sőt ha nem teremtenénk meg az irodalom és nyelvtan összedolgozását. Számtalanszor hangoztatjuk, hogy a koncentráció a két diszciplína közt égetően szükséges, s mégis teljesen más mederben folyik, illetve egymástól elszakítva csörgedezik a két patak, ama remény nélkül, hogy csatornákkal egyáltalán összekötnénk s a két kicsiny vízmennyiség némileg is elegyülne és frissülne. Nem szabad úgy terveznünk, hogy minden évben minden tantárgynál tabula rasával induljunk.

Az új szellem és a megnyílt tág lehetőség következtében gondoskodnia kell a tanárnak arról, hogy az elsajátított törzsanyag az évek során feledésbe ne merüljön; a gyakorlatok megoldása során megfelelő funkciót kapva az egymásra épülő tananyagrendszerben betölthesse hivatását.

Az első szempont tehát nem is annyira az átfedések kiküszöbölése — hisz védhető az az álláspont, hogy mindkét óratípus külön is foglalkozzék ugyanazon jelenséggel —, mint az összedolgozás elősegítése, harmóniateremtés a két tárgy között, azaz az „összhangzattan” kialakítása. Kívánatos, hogy megszorodjék az egymásra hivatkozások száma, s hogy minél kisebb legyen az aktivizálhatatlan, elhulló anyagok aránya a mobilizált részekhez képest. Ezt a törekvést leginkább demonstrálhatná az az eljárás, ha a stilisztika tanításakor felidéződne minden olyan tanult fogalom, mely szoros kapcsolatban áll vele. Ezek szerint a stílustan anyagának összeállításakor voltaképpen ismétlésre, némi kiegészítésre és logikus elrendezésre lenne szükség.

Második szempontként említeném a történetiség bizonyos fokú érvényesítését. Antidialektikusan járnánk el, ha kiiktatnánk a változás, a fejlődés elvét. Nem szükséges ezt unos-untalan demonstrálni, de találni kell alkalmakat a megmutatására. Kísérleteim során meglepetten vettem észre, hogy milyen érzékenyen és maradandóan figyelnek fel minden ilyes utalásra. *Engöm eluntattak az magyar urak* Bornemisza-sort elemeztük, pótolva az irodalmi óra mulasztását. Rögtön feltűnt, hogy a mai értelménél súlyosabb az *eluntattak* jelentése. A szövegösszefüggésből az olvasható ki, hogy az elkészerítő viszonyok elapasztották, kiszikkasztották a költő kedvét, elrabolták hitét; árván, reménytelenül tengődik, mi sem adhat már erőt neki. A szó régi értelmét Ady támasztotta fel az „Elégedetlen ifjú panasza” c. versében: a háború négy éve után széttekintve a világban így kiáltott fel: „Be unalmas város ez a Föld”. Nyilván nem az unatkozás bántotta, hanem ugyanaz a bénító fájdalom szorította a szívét, mint a Bornemiszáét. De e szó ugyanilyen értelemben ismert volt az antikvitást híven őrző Erdélyben is, egy XIX. század eleji országgyűlésen a sérelmek felsorolása közben hangzott el: „s valamint unalommal és ínséggel terhelt a polgár élete ott, hol részrehajlás és önkény igazgat buta szolgákat”, látnivaló az azonosság (azt csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Sylvaniából származó Adynál transsylvániai hatással is számolni kell), s látnivaló az is, hogy egy szó elveszítette eredeti jelentését, s csak az ország egyik zugában, illetve az elszakított, független Erdély népe közt élt tovább; s ha Ady vállalkozott e szó eredeti jelentésének feltámasztására, az már majdnem hapax legomenonnak tűnt a köznyelvet beszélők előtt.

Mindenesetre egy-két jól kiválasztott részlet elemzése már helyre üti a mérleget, s kevés elméleti magyarázat is megteszi a magáét.

Harmadik szempontként a nyelv és a beszéd fogalomkörének tisztázását s az arra való építkezést ajánlanám. Nem kíván bizonyítást, hogy a morfémakészlet, valamint a morfémakapcsolati szabálygyűjtemény ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a tanulók a beszéd sajátosságait haszonnal tanulmányozzák. Közismert az is, hogy a langue és a parole összefügg: a nyelv a beszéd funkcionálásából vonódik el és beszédbeli újítások révén fejlődik, idézhetem Balázs Jánost vagy Károly Sándort, hogy: „a beszéd a lehetőségeknek valósággá való átalakulása.” Nyugvó állapot úgyszólván nincs is: ez az örökös gyarapodás a nyelv lényeges jellemzője, de a folytonos alakulásban — költőileg szólva — valami „ős állandóság vágtat”, azaz minden változás ellenére a nyelvnek tartós oszlopai vannak; bizonyos morfématári változásokkal szemben a szabályok eléggé maradandóak, s ez mégiscsak lehetővé teszi, hogy a nyelvet elkülönítsük a dinamikusan fluktuáló beszéd-től, s mint alapot tanulmányozzuk, hisz belőle nő ki a beszéd válogatás és elrendezés, szelekció és komponálás révén. A válogató és szóró mozzanatok, valamint a megszerkesztés megfigyelése adja az igazi tanulságokat.

Hogy e kettősségre ügyelés milyen haszonnal jutalmaz, bizonyítsa egy hangtani példa: „A magánossághoz” c. Csokonai vers két sorának — *A lenge hold halkkal világoztja | A szöke bikkfák oldalát*, — áttetsző, finom hangulatát éles hang, éles fény nem bántja: a csendes tájra csak a hold árasztja halk ragyogását. Az éjszakai fényforrást a jelzője szinte minden anyagiságától megfosztja, légiessé, titokzatossá varázsolja. A tompa meleg szín disszonancia nélkül érvényesül, nincs, ami zavarja. Hangstatisztikát készítve elcsodálkozunk, hogy az ábrándosan szelíd képet milyen disszonáns mássalhangzók zuhataga vetítette elénk. Úgy gondolnánk, hogy a 28 mássalhangzó zömét az inkább ideillő folyékonyak adják, s meglepetésre a 7 liquidával szemben 13 zárhang áll — az összes mássalhangzók 46,5%-a, s ezek közül is 8 zöngétlen. Mi történt itt? A hanghatást elnyomta, nem engedte érvényesülni a szöveg: öt olyan szó jelentése, melyeknek expresszív értéke igen magas; köztük egy ritkán használatos forma: a *halkkal* s egy ilyen pozícióban nem is igen használt szó: a *lenge*, melynek helyzeti energiáját növeli, hogy a sor és a mondat elejére van tűzve. A hangok tehát látszólag se nem segítették, se nem gátolták a dús érzelmi töltésű 5 szó funkcionálását, de bizonyos mértékben mégis. A szövegjelentés folytán a 7 liquida — 25% — számarányánál nagyobb szerephez jutott, s ezt eloszlása (diszperziója) is elősegítette: ugyanis a hangulatadó első 13 mássalhangzó közül 5 — 38,4% — *l* hang, de e csoportban helyezkedett el a szövegben található két torokhang és az egyetlen nazális is — az *l + h + n* = 61,5% —, tehát a légnyitási tendencia a hangok arányában is uralkodik; s ez a finom előkészítés lágyan letakarja, csitítja, puha köteggé pólyálja a máskülönben hangos és pattogó, rögtön következő zárhangokat.

Negyedik szempontként említem a tudományosság igényét: az eltévelyedés veszélye nélkül csak a nyelv- és az irodalomtudomány által egyértelműen elfogadott tételeket taníthatja a tanár, bár a kísérletező kedvű új kezdeményezéseknek, törekvéseknek is megszólaltatója lehet. De még az egyetemi oktató is arra kényszerül, hogy már eleve lemondjon a tudományos kutatás eredményeinek tüzetes és hézagmentes közléséről, különösen áll ez a középiskolára. Ezért válogatni kell, de a jó válogatás nem mond ellent a rendszerszerűség kívánalmának.

Ötödik szempontnak a t a n u l ó k é l e t k o r á t vettem: s ez nemcsak arra int, hogy fokozatosan haladjunk előre, hanem arra is: hogy a tantervnek rendszert kell alkotnia. Ne széteső mozaikkockák halmaza legyen a tananyag, hanem éppen rendszerszerűségénél fogva megérthető, s ami ebből folyik: könnyen elsajátítható.

Hatodik és egyben utolsó szempontnak tartom annak tudomásulvételét, hogy akiket oktat a középiskola, azoknak csak elenyésző töredéke kerül magyar szakra. Tehát e g é s z é l e t r e s z ó l ó é l m é n y t k e l l a d n i, főként a stíloselemzés révén. Ekkor kell hozzáedzeni őket, hogy kialakuljon bennük a nyelvvel bibelődő természet, hogy fel-felfigyeljenek a nyelv jelenségeire, furcsaságaira, meglepő fordulataira, tudván, hogy a stilisztikum legtöbb esetben a szabálytól való eltérést jelent. Ha e felneszelő tendencia megfogant bennük, s ha ennek növelésén sikerrel fáradoztunk, akkor önképzésüket, későbbi fejlődésüket alapoztuk meg. Ha végiggondoljuk e törvényszerűséget, meggyőződhetünk róla, szinte csak ez az egyetlen remény arra, hogy az érettségivel együtt ne tegyék le a nyelvi továbbképzés gondját is, hogy máskor is eltűnődjenek egy-egy soron, részleten.

E misszió, illetve e végcél előírja, hogy ritkítani kell az elméletieskedő órák számát, csak a szükséges, de rendszert nyújtó ismeretek tanítására — valójában nagyrészt ismétlésére — kell szorítkozni s a gyűjtőpontban a maradó élményt eszközöző stíloselemzésnek kell helyet adni.

E feladat aránylag könnyen megvalósítható.

7. A jelenlegi tanterv csekély anyagot ölel fel. A kijelölt törzanyagban már ismert számukra a következő fogalomsor: a köznyelv, az irodalmi nyelv, a nemzeti nyelv, a nyelvjárás, a csoportnyelv, a szakszókincs, a szókép, a metafora, a megszemélyesítés, az allegória, a hasonlat, részben ismert: nyelvünk új fejleményei, a nyelvi jelek szinonimarendszere, a tudományos stílus, a publicisztika valamint az író és a nyelv hangállománya, az író és a nyelv szóállománya, az író és a mondatszerkesztés című anyagrészek.

Új fogalmak csupán a következők, bár ezekről is hallhattak irodalmi órákon egyet-mást: a stíloselem, a stílushatás, a stílust meghatározó körülmények, a stilisztika fogalma, a stílusréteg (a szépirodalmi stílus részletesen); az eredeti szószerkezetek, a szinesztézia; a szimbólum, a költői szókép, a költői kép (romantikus és realista), a komplex kép (e két utóbbi vitatható módon).

E minimális anyag, bizonyos gyakorlatokkal együtt számításom szerint néhány, mindössze 4—5 órában elvégezhető. Kihagyni csupán a romantikus és realista, illetve a komplex képről írtakat javasolnám.

Viszont érdemes lenne beiktatni néhány olyan részletet, melyek nem is igen mennek újdonságszámba, ám a rendszert teljesebbé, áttekinthetőbbé s könnyebben megjegyezhetővé tennék.

A javasolt változtatások miatt címül is ezt adnám: „Nyelv és stílus.” Ez hívebben fejezné ki a tantárgy lényegét: összetettségét s egymásra épülését; hangsúlyozná azt is, hogy a nyelvadta potenciális lehetőségekből választ és szerkeszt a beszélő vagy az író. Tehát a tantárgy majdnem minden nyelvi ténnyel foglalkozna (de nem ölelné fel pl. a szerkesztést), amit a beszédmű alkotásához, illetve a műélvezethez szükséges ismerni.

Az első fejezeteket a n y e l v é s a s z ó k é s z l e t valamint a s z ó j e l e n t é s fogalomköre alkotná. Részletezve ide tartozna: a nyelv élete, fejlődése; rétegződése (azaz a nemzeti nyelv, köznyelv, irodalmi nyelv, nyelvjárás,

csoportnyelv, argó, zsargon); a szókészlet kérdései (az aktív és passzív, valamint a peremszókincs), archaizmusok, neologizmusok (régis és új szavak), idegen szó, a nyelvrétegbeli szavak. A jelentéstanhoz: a szó alakja és jelentése, a szavak típusai jelentések szerint a hangutánzó, hangulatfestő, azonos alakú és rokon értelmű; egyjelentésű és többjelentésű szavak (alap- és mellékjelentés, jelentésváltozás, jelentésfejlődés) és a le nem becslhető szóhangulat. Mindez, mivel majdnem teljes egészében ismétlés, új fogalom csupán: az alap és mellékjelentés s a jelentésfejlődés, de mivel a szókincs, az aktív és passzív szókincs, az irodalmi szó, tájzó, a szóhangulat már az első osztályban is tanítandó kiegészítő anyag (zárójelben jegyzem meg, bárhog alakul az anyag évenkénti elosztása, az érintett fogalmakat irodalmi vagy nyelvtanórán az első két évben sem lehet kikerülni), így mindez 3–3 órában könnyedén elvégezhető, különösen, ha a stílus elemzéssel már az első két osztályban találkozunk.

A stilisztikai részt így csoportosítanám: a stílus fogalma, a stílust meghatározó tényezők, a stilisztika fogalma; a stílushatásra való törekvés: a szóképek, valamint az élénkítés: azaz a nagyítás, túlzás és kicsinyítés eszközei (a metafora, a szinesztézia, a megszemélyesítés, az allegória, a szimbólum, a metonímia, a hasonlat, a körülírás, az eufémizmus, a szójáték, a költői kép; illetve: az ismétlés, a halmozás, ellentét, a paradoxon, a felkiáltás, a kérdés, a megszólítás, a párhuzam, az inverzió, a látomás, az elhallgatás, az irónia, a nyílt gúny, a szatíra (a szarkazmus).

Csak a rendszer kedvéért illeszteném be a szinesztézia és a szimbólum fogalmát, mert ezeket részletesebben valamivel később fogják tárgyalni irodalmi órán. Viszont újként felvettem a metonimiát, mivel elemzés közben a stílushatás mérlegelésekor igen sűrűn van szükség rá. A többi mind ismétlés, így elvégzésükre a feladatokkal együtt 8 órát szánnék.

A jelenlegi felfogástól eltérően súlyt adnék a stílusrétegek megbeszélésének: 4 órában tárgyalnám; a szépirodalmi stílust külön 3 órában (az író és a hangállomány, a szóállomány, a mondatszerkesztés). Gyakrabban találkozunk az életben a stílusrétegekkel, mintsem elhanyagolhatnók a velük való foglalkozást. Viszont a korstílusok jellemző jegyeinek összeszedését irodalmi órára, másrészt a negyedik osztályba tenném át: itt csak a fogalmakkal és a korstílusok életével ismerkednének meg. E munka dandárját irodalmi órán kellene elvégezni, mint ahogy például Arany nyelvének sajátosságait is irodalmi órán foglaljuk össze. Féltő, ha majdnem minden nyelvi elemzést átutalunk nyelvtan órára, szegényítjük az irodalmi órát s a műelemzést is helytelen irányba tereljük.

A korstílussal együtt a teljes elméleti anyag 22 órán elvégezhető, illetve a 22 óra egyes részeiben, hogy gyakorlásra maradjon idő. Egy ízben kísérletképpen az egész anyagot az első két hónapban vettük át, s aztán egész évben szövegeket elemeztünk; a sikert talán speciális okok is (osztályösszetétel, érdeklődés stb.) magyarázták. Máskülönbén óránként 10–15 perces elméleti foglalkozást tartok helyesnek, ugyanis elég a fogalmakat csak feleleveníteni vagy röviden tisztázni, az elem funkciójának, hatásfokának az érzékeltetését elvégzi majd a szövegelemzés.

Persze az eredményességet óriás mértékben elősegítené az e felfogáshoz simuló tankönyv és egy alkalmas segédkönyv.

8. Példáim a módszer, az eljárás problémáit is érintették, kitérni erre már alig szükséges. Mégis befejezésül illusztrációként hadd álljon itt még egy.

A metafora tárgyalásakor elemeztük Petőfi e sorát: *szívem szép Perzsiából | Vad Szibériává változott* („Természet! még te is gúnyolódol”); a hasonlat funkciójának vizsgálatakor — jó az ilyen koncentráció! — visszautaltunk e képre, mert egy másik verséből az „Egykor és most” címűből hasonló kép tárult elénk: „Olyan volt ő — írja —, mint egy vándorló | Leveletlen őszi fa”. E lehangoló bús kép talán jobban megmozgatja fantáziánkat, mint a másik, mert az ottani túlzásnak ellene beszél maga a vers, hirdetve, hogy a lélek a jeges vad szibériai szél ellenére sem fagyott még meg. Itt a megnőtt lélek — akárcsak a magasodó fa — kietlen körülmények közé kerül, s mint az, ő is lombtalan s letarolt, vándorolva keresi a helyét, hogy tavaszra kivirulhasson. De hogy meggyökerezhessen, ahhoz megfelelő talaj kell. S bár a kegyetlen, viszontagságos élet leszedett róla mindent, díszeit elhullatta, riasztó kilátástalansággal csak tar ágai nyúlnak a magasba, — fel kell figyelni arra a mozzanatra is, hogy nem akarja átengedni magát a pusztulásnak. A reményt nem adja fel, ezért az örökös bolyongás és keresés, mert helyét meg akarja találni. A biztos pusztulástól óvakodva, sőt menekülve kémleli a tájat, hogy biztosíthassa életét. E kettősség: a kifosztottság és az óhaj együttese teszi kifejezővé és megragadóvá a hasonlatot.

A végén mellékesen azt a tanulságot is leszűrtük, hogy nem bizonyos stiláris eszköz — metafora vagy hasonlat használata — adja a költői rangot s a megkapó erőt, hanem a kifejező, telitalálatszerű kép. De az elemzések azt is elárulják, hogy időigényes babramunkáról van szó, sietni kockázatos, mert elszalasztjuk a hatás lehetőségét, holott tartós élmény nyújtására kell felkészülnünk.

Barla Gyula

A zárt *ë* és az olvasástanítás

Dolgozatomban a zárt *ë* és a nyílt *e* használatának több évi iskolai gyakorlatomban szerzett tapasztalatairól vetek papírra néhány gondolatot. Nem vitát kívánok újra éleszteni a zárt *ë* ügyében, hisz érveiket sokan mások — nálam hivatottabbak — elmondották már megalapozott hozzáértéssel Bárzsi Géza: *Nyelvművelésünk. Gondolat. Bp., 1974. 115*; Az egri kiejtési konferencia anyaga. *Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó. Bp., 1967. 17*; Péchy Blanka: *Beszélni nehéz! Magvető. Bp., 1974. 19*).

Kemenesalján, Celldömölkön működtem mint általános iskolai igazgató. Nem könnyű nyelvjárasterületen a magyar szakos tanárnak, de nem könnyű a többi nevelőnek sem. Még ha nem is tanítja a „magyart”, a nyelvet, elvárható tőle, hogy beszédében, előadásában, a kérdéseiben föltétlenül mutasson jó példát a helyes és pontos nyelvhasználatban.

Az általános iskola — különösképp az 1–4. osztályaiban — az olvasás tanításának legfőbb feladata az, hogy a tanulókat, a tantervben meghatározott készségek szintjére juttassa. Ez a szint az olvasásban a nyugodt beszéd ütemének megfelelő folyamatosság, az élő nyelv szerinti helyes kiejtés, az életkornak megfelelő szövegek tartalmának és mondanivalójának megértése. — A megvalósításig jutni azonban nem olyan egyszerű, hisz a tanítók, tanárok, de az óvónők is, akik nyelvjárási területeken próbálják tanítványaik köznyelvi kiejtését pallérozni, buktatókba kerülnek.

Dunántúlon, de főleg Nyugat-Magyarországon, azon belül Vas megyében Kemenesalján is használják a zárt *ë*-t is.

Azok a 6–10 éves kisgyermek, akik az olvasás tanulásakor első látásra a szóban előforduló *ë*-t nyílt *e*-nek ejtve hangoztatják, sokszor nem értik meg a szót. Keresik a „hibát”. — Majd — figyelmeztetésre — „átteszik” a hangoztatott alsó nyelvallású nyílt *e*-t középső nyelvallású zárt *ë*-re, így mindjárt érthetővé válik a kérdéses szó tartalma, de helye is. — A zárt *ë* elhallgatása, mellőzése ilyenkor olvasási-megértési nehézségeket idéz elő. Zavart okoz ugyanis az, hogy egyazon betűvel jelölik tankönyveink mind a két nyelvjárási fonémát, s a gyermek nem érti meg vagy félreérti az olvasott vagy hallott szavakat.

Óralátogatási feljegyzéseimből néhány gondolatot leírok. A példákat az abc OLVASÓKÖNYV az általános iskolák első osztálya számára — Tizedik, javított kiadásából vettem. A tankönyv 22. oldaláról a nyílt *e*-t az élő nyelv szerinti helyes kiejtésben a szöveg tartalmának és mondanivalójának megértésében olvassák a kis elsősök: *e-lem, e, el, lel, e-mel*.

Tehát itt még nincs semmi nehézség. Érthetők az olvasott szavak, még az *e* betűs „vezérszó”, az *elem* is.

Folytatás a 23. oldalról: *el-la, em-ma, e-mil áll. el-la le-ül. em-ma e-mel* Itt viszont már értelemzavaróvá vált a nyílt *e* hangoztatása. Ugyanis a betűkkel ismerkedő kis elsős — első látásra, első olvasásra — természetes, hogy nyílt *e*-vel olvassa a szót, hisz a betű képe *e*, nem *ë*. — Tehát jól olvassák, a betűképnek megfelelően jól is hangoztatják a kérdéses *e*-t, de a hangok kapcsolása után nem kap értelmet a szó. — Ez pedig már zavar. — „*ella, ella-ella*” — hangoztatva, többször olvasta a szót az osztály sok tanulója, de hiába — nem értették. És szólt a nevelő; megfigyeltette az ő kiejtését. A tanítónő figyelmeztetése és kiejtése után már mindegyik tanuló így mondta: *ëlla*. Az egyik kislány meg is gyezte: „Ja hát, *ëlla* testvérem nekem is van.” — De hasonló megjegyzést fűztek a picik az *Eta* névhez is. A legtöbbjük nyílt *e*-vel nem ismerte fel. — Az egyik kislány az elmúlt tanévben a *ci-mer* „vezérszót” magyarázta meg érdekesen. Szerinte, a *ci* az cica, a *mer* pedig bator jelent. Vagyis: — *ci-mer* 'cí (cica) mer (bátor)'. —

Ugyanilyen tartalmi zavart okozott pl.: *el-ment* szó nyílt *e*-s kiejtése is (*elment* 'elvesz').

A tanuló csak a szó mondatban elfoglalt tartalmi jelentésének megértése után dönthet arról, hogy nyílt *e*-vel vagy zárt *ë*-vel ejtse-e a több jelentést is takaró szót. Úgy hiszem, ez nem is olyan egyszerű, főleg kicsi korban a 6–10 éveseknél. Amikor azt várják tőlük, hogy az olvasott szót, szövegtartalmat az olvasás folyamatában azonnal értsék is a tanulók, akkor a nyugodt beszéd ütemének megfelelő folyamatosság — úgy hiszem — akadozni fog. Tudniillik a kisgyermeknek még a szókép megjelenése után „át kell tennie” a nyílt *e*-t zárt *ë*-re, mivelhogy más értelmet rejt a *keltek* és mást a *kelték*. Néhány példán bemutatom a különbséget:

Minden ott leszünk — *Mindën* megvan; *Minden* békét akarunk — Békét *mindën* népnek! Látom a *szëmét* — Látom, ez a *szemét*; *Ök kezdtek* — *Ti kezdtek*; *Élég* a fa — *Ëlég* a fa; *Nem fértek* el (ők) — *Nem férték* el (ott); *Ébredtek* a gyerekek — *Ëbredtek* már? *Elfelejtettem* vele a bánatát — *Elfelejtettem* valamit; *Rávitettem* magamat — *Rávitettem* a felöltőt; *Bevetette* a tyúkocsk a kenyeret a kemencébe — *Bevétette* a kirakatból az ajándékot; *Vetettek* sok magot — *Vëtettek* maguknak cipőt — *Vëtették* még valamit? *Mentünk*

embereket — *Méntünk* a kijelölt úton; Vadul *nekiméntenek* egymásnak — Ha *nekiméntenék*, győztök! A gyárhoz *értek* — A gépekhez *érték*; *Értem* jöttek — *Értém* most már! A fejemmel *elértem* — A tréfát *elértém*.

A zárt *é* jelölése tehát bizonyítja fontos értelemmegkülönböztető szerepét is.

Javaslatom zárt *é* ügyében:

1. Várjuk azt a kiejtési szótárt, amely a már elfogadott, köznyelvinek megfelelő kiejtési normát körvonalazná. Ebbe azokat a szavakat is be lehetne venni, amelyekben a zárt *é* a kiejtésben általános. — Ezzel megoldható lenne a zárt *é* használatának bizonyos fokú normalizálása is.

2. Jelölni kellene a zárt *é* értelemmegkülönböztető mivoltát az általános iskolai olvasástanítás megkönnyítésére. — Kodály Zoltán mondotta: — „Ugye nagy különbség, hogy *elég* vagy *élég*, és a négy változatú szó — *mentek*, *méntenék*, *menték*, *méntenek* — négy egészen különböző értelmet jelent. Mindez teljesen elvész, ha meghal a zárt *é*.” Ugyancsak Kodály Zoltán javasolta: „Ha a tankönyvben azt látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére.” (Az eгри kiejtési konferencia anyaga. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó. Bp., 1967. 246.)

Zongor Ferenc

Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerkesztette: Szépe György
Tankönyvkiadó, 1976, 363 lap

A kötet alcíme: Tanulmányok, szakvélemények, javaslatok; több cikket közölnek benne, a szerzők nevének betűrendjében. Ezen írások előtt „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének tervezete” áll, Szende Aladár, Hernádi Sándor, Szépe György, Takács Etel és Temesi Mihály munkája.

A 21 tanulmány sokféle jellegű, szerepelnek köztük az anyanyelvtanítás gyakorlati szakembereinek munkái: az eгри tanárképző főiskola kollektívájának tanulmánya, Genzwein Ferencnek szakfelügyelői vélemények alapján készített jelentése, Montágh Imre észrevételei, Wacha Imre javaslatai, Szabó Balázsné, Paczolay Gyula beszámolója; többen saját szakterületük tapasztalatai alapján nyújtanak segítséget: Buda Béla, Fabricius-Kovács Ferenc, Fülei-Szántó Endre, Kelemen János, Martinkó András, Mérei Ferenc, Ujfalussy József, Vekerdi László; a szerzők egy csoportja a generatív nyelvtan alapján szeretné nyelvtanításunkat megújítani, közéjük tartozik Bánréti Zoltán, Pap Mária és Voigt Vilmos; Vargha Balázs néhány tantervi alapelv és néhány tankönyv bírálatát adja, a matematikus Varga Tamás pedig egy kis kirándulást tesz a nyelvművelés területére; Réger Zita pedig tervezetet ad „6–10 éves korú magyar gyermekek nyelvelsajátítási szintjének tudományos vizsgálatára”. „Az egyes tanulmányok minden egyes állításával sem a lektor, sem a szerkesztő nem ért egyet” — írja a szerkesztő, Szépe György bevezetőjében (13), az volt ugyanis a szándékuk, hogy vitaanyagot bocsássanak közre.

A kézirat 1975 februárjában érkezett nyomdába, azonban úgy tűnik, hogy a cikkek jórésze már 1973-ban készen volt. Arra gondolhatunk, hogy a megírástól eltelt időszak már megváltoztatta a helyzetet, már megjelent az új tantervjavaslat (Köznevelés, 1976. február 13.). Kérdéses tehát e kötet

időszerűsége, mivel a tanterven már nem változtat; egy kissé elkésettnek tűnik a 13. lapon olvasható felszólítás: „Most vitatkoznunk kell, . . .” A nagy viták és az országos bírálat már lezajlottak, mégsem mehetünk el szó nélkül e kiadvány mellett. Most gyakorlati szakemberként szeretnék véleményt mondani, főiskolai, középiskolai, valamint általános iskolai szülői tapasztalataim alapján.

1. Anyanyelvi oktatásunkat valóban meg kell reformálnunk, mégpedig azért, mert hatásfoka nem kielégítő. Az egri munkaközösség, Szabó Balázsné Paczolay Gyula megfigyelését főiskolai hallgatóink nyelvi műveltségéről, helyesírási készségéről magam is megtámogathatom: sajnos, elemi helyesírási hibákat vétenek, szókincsük pedig rendkívül szegény; a fenti helyzetjelentéssel egyetérthetünk.

Néhány szerző az eredménytelenség okát abban látja, hogy rosszak a nyelvtankönyvek, mivel az alapjukat képező akadémiai nyelvtan tudománytalan. Az előző ezt állítja: „Az iskolai nyelvészet mint olyan vált korszerűtlenné; mennél jobban igyekeztek tökéletesíteni, javítani, annál jobban kiütöközt az a hibája, hogy alaptételeinek többsége tudományosan nem helytálló, s ugyanakkor gyakorlati eredményei nem kielégítőek” (5). Ezeket a gondolatokat manapság gyakran halljuk ismételtetni, már-már szinte közhellyé váltak, m e g a l a p o z a t l a n u l szállnak cikkről cikkre, több szerző kiindulópontként kezeli őket, holott tudomásom szerint az akadémiai nyelvtanról még senki nem bizonyította be, hogy tudománytalan, tudományos értékét pedig nem lehet két sorban sommásan elvetni. (A kötet szerzői közül leginkább Bánréti Zoltán osztja a fenti álláspontot.) A nyelvtankönyvek az igényes tankönyvek közé tartoznak, tapasztalataim szerint sok tanár eredményesen használja őket. Igaz, vannak olyan kollégák, akik a csekély óraszám miatt eleve lemondanak a nyelvtan tanításáról, a többség azonban nem ilyen. Az alacsony heti óraszámot az új tanterv most némileg megemelte, de nem annyira, hogy ez lényeges változást idézne elő. Az sem felel meg a valóságnak, hogy a gyerekek nem szeretik a nyelvtanórákat, noha Fabricus-Kovács Ferenc megjegyzi: világszerte nehéz helyzetben van a nyelvtan tanítása. Nem kedvez a nyelvtan tanításának az a jelenség sem, hogy sok iskolánkban a természet-tudományoknak szinte mitikus kultusza uralkodik, szinte megkövetelik, hogy a jó matematikusnak a magyartanár akkor is jó jegyet adjon, ha az nem érdemi meg, elnézik kultúrátlanságát, rossz helyesírását.

Jó lenne tisztázni a „korunk igényei”, a „kommunikáció gyorsulása” stb. fogalmakat. A bevezető tervezet helyesen értelmezi ezeket a fogalmakat: „Társadalmunk fejlődése a tudományos-technikai forradalom korszakában újabb igényeket támaszt a dolgozók nyelvi műveltségével szemben” stb., kétlem azonban, hogy az alábbi erősen empirikus álláspont a követendő példa: „A fejlett társadalmi szerkezetnek jellemzője, hogy . . . (a) társadalmi szerepek száma nagymértékben megnő. (Ugyanaz az ember lehet családapa, vásárló, páciens, beosztott, főnök, szórakozó vendég, utas a villamoson, továbbtanuló »diák« az iskolapadban stb. stb. . . .” (61). Csak efféle helyzetek ismeretének birtokába kell juttatnunk tanítványainkat? A társadalomnak továbbra is szüksége lesz tudósokra, tanárookra; ha azonban a tudományt nem izlelik meg a középiskolában, nem sok reményünk lesz arra, hogy feltámad érdeklődésük. Továbbá erősen megkérdőjelezhető a kommunikációs áradat egyértelműen pozitív hatása. Kelemen János beszél (62) a represszív kommuni-

kációról meggyőző fejtegetésében; félő, hogy ez a szép idegen kifejezés az utóbbi időben „mítosszá” nőtt; egészében elfogadjuk anélkül, hogy hatásának összetettségét megvizsgálánánk; Genzwein Ferenc beszámol arról, hogy a tévé nézése erősen lecsökkentette a diákság olvasási kedvét (143).

Meglepő, hogy csak egyetlen tanulmány, Mérei Ferencé beszél arról, hogy gyermekszerető légkört kellene teremteni az iskolákban. Ez pedig az utóbbi idők sok kapkodása közepette egyre kevésbé valósul meg, a tesztek és felmérések között szinte eltűnik a gyermek. Itt beszélhetünk a tervezet által is említett autokratizmusról (20). A tanulmány helyesen használja ezt a fogalmat, de tapasztalataim szerint a közvélemény sok esetben nem: jelentéskörébe bevonják a „tiszta szigorúságot” tartalmazó óravezetést is, egyesek szemében az is autokrata, aki kézben tartja az órát, és olykor követel is. Itt merül fel a tanulás problémája, a definíciók megtanulásának kérdése, a tankönyv szövegéhez való viszonyulás, ezekkel kapcsolatban szintén sok „mítosz” terjedt el a köztudatban: egyesek már semmit sem kérnek számon (147), ehhez az is hozzájárul, hogy a fiatal tanárok nyelve tele van argó elemekkel, beszédük pongyola (148), sőt a suksüközés is előfordul a katedrán. A tanulók nagy többsége nem alakít ki magának pontos fogalmakat, definíciókat nem tanul, tankönyvi szöveget nem követ, verset egyáltalán nem tud, ráadásul nem éri mindig jó nyelvi hatás.

Nem tartom reálisnak azt a ténymegállapítást, hogy mai oktatásunk írásközpontú (67): „Bár az eddigi tananyag egyoldalúan írásközpontú volt . . .”; (68): „Az eddigi hibás írásos nyelvtanoktatást . . .”; (29): „. . . az írásbeliségre irányuló figyelem egyoldalúvá tette oktatásunkat”; (31): „az egyoldalú írásközpontú nyelvi műveléssel szemben — az egyensúlyi állapot biztosításával — a mainál következetesebb beszédfejlesztést kell tervbe venni . . .”. Tisztázandó, vajon az elburjázott tesztek jelentik-e az írásbeliséget (143–4), vagy az egyéb írásbeli munkák. Amennyiben nem a tesztekéről van szó, iskoláinkban — a közhiedelemmel ellentétben — egyáltalán nincs túlsúlyban az írásbeliség. Akik ez ellen harcolnak, kb. húsz év előtti állapotra gondolhatnak; különösen a tananyagcsökkentés óta nem írnak a gyerekek. Mint gyakorló szülő megfigyeltem, hogy ötödikes fiam optimális íráskészsége nem kielégítő, harmadikos fiam egy hónap alatt egyetlen oldalt írt az olvasófüzetébe (ennyit kellett írnia!), fogalmazástanítás ürügyén egyetlen mondatot írtak le. Két évvel ezelőtt első osztályos gimnazista tanítványaimnak problémát jelentett az egyoldalú fogalmazás leírása, az osztályban alsó tagozatos gondok voltak a legértelmesebbeknél is: vagy rajzolták a betűket, vagy olvashatatlanul írtak. Főiskolai hallgatóim felének kiforratlan, gyermeketeg írása van. Ilyen körülmények között nehéz jó fogalmazási készségről beszélni, nehéz olyan zongoristával szonátákat játszani, aki képtelen az egyszerű ujjgyakorlatok bemutatására. Lehangelő a kép, ha hozzávesszük Buda Béla megállapítását: „Nyilvános beszédben ennyi dadogást, fogalmi hibát, stiláris zavart egyetlen más nyelvben sem figyelhetünk meg, mint a magyarban” (80). A jelenlegi beszélgető módszer pedig nem segíti az összefüggő előadásmód fejlesztését (142).

Összegezve az elmondottakat, a diagnózis a következő: tanítványaink keveset olvasnak, igényes írásbeli munkákat nem készítenek, hosszas szóbeli produkcióhoz nem szoktak hozzá, tankönyvi szöveget, verset nem tanulnak. Ez a — sokszor minden tárgyra jellemző — módszertani zűrzavar és lazaság (ami sajnos a fegyellemmel is összefügg) hat leginkább negatívan az anyanyelvi

oktatásra. Ez a diagnózis — az utalásokból és idézetekből kitűnik — határozotlan kibontakozik a tanulmánykötet cikkeiből. Ebben pedig sem a magyartanárok, sem a nyelvtankönyvek nem hibáztathatók.

2. A terápiára vonatkozólag a kötet sok értékes javaslatot, elképzelést tartalmaz. Feltétlenül alapvető az „egységes követelmény” elve, amelyet a bevezető tervezet is hangsúlyoz (25), azaz a nevelőtestületi egység (40); ehhez a segítséget a felsőoktatásnak és az iskolavezetésnek kell megadnia (vö. 46, 85, 141, 156; az egri munkaközösség, Buda Ferenc, Genzwein Ferenc, Kelemen János cikke). Kelemen János társadalmi méretűvé tágítja a problémát (158): „Világos, hogy az egész társadalom és a szocialista kultúra pozitív befolyása a döntő, melynek nem az ifjúsági kultúrának mint önálló szocializációs szférának a kiküszöbölése a célja, hanem az, hogy értékeit összhangba hozza az univerzális értékekkel és a szocialista társadalom elvárásaival.”

A tervezet — helyesen — alapelvvé teszi az „integrált oktatás”-t (24 kk.), ez az elv az új tantervi tervezetnek is alapját képezi; senki sem vitatja, hogy a nyelvtudomány egyéb ágazatai és az interdiszciplináris stúdiumok alapvetően megváltoztatják majd a nyelvi szemléletet. Az új tantervi tervezet úgy oldja meg ezt a feladatot, hogy nem változtat a leíró nyelvtan központi helyzetén, és ez szintén helyes. A tudomány határozza meg a tananyagot: régi nyelvtaníróink nagy tudósok voltak, előbb tudományos elképzeléseiket írták meg, azután foglalkoztak ennek oktatásával. Példaként csak néhány iskolai nyelvtant említenék: Simonyi Zsigmond: Kis magyar nyelvtan mondattani alapon. A középiskolák első és második osztálya számára. Negyedik átdolgozott és gyakorlatokkal bővített kiadás. Budapest, 1882; Négyesi László: Magyar Nyelvtan I. rész. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. oszt. számára. Budapest, 1900; Szinnyei József: Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. Első rész. A gymnasiumok, reáliskolák és polgári iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1895. (Hatodik, lényegében változatlan kiadás); A magyar nyelv középiskolák számára. Tizenötödik, javított kiadás. Budapest, 1935.; Alszeghy Zsolt és Sík Sándor: Magyar nyelvtan a gimnázium, reálgymnázium és reáliskola I–II. osztálya számára. Budapest, 1926. Analógia-ként megemlíthető Kodály példája: műveiben kialakította saját zenei világképét, hosszasan oktatott a főiskolán, és azután szállt le az oktatás alsóbb fokaira. Egy alapvető nyelvtanítási reform is csak úgy képzelhető el, hogy előbb tisztázzák az elvi alapokat, azután írják meg a pedagógiai műveket, és kinevelik az új pedagógus gárdát. A korszerű pedagógusképzés lélektani vonatkozásait hangsúlyozza Buda Béla (82).

Az adott keretek között nagyon lényegesnek tartom Buda Béla és Kelemen János megállapításait. Buda Béla a szójelentés tanulmányozására irányítja a figyelmet (83): „Valamilyen módon fokozni kell a kisgyermekkortól kezdve a nyelvhasználat tudatosságát és pontososságát” (a kiemelés tőlem). Ily módon nem alakul ki az az afáziás nyelvhasználat, amelyről Vekerdi László ír, és természetesen mindehhez ki kell irtani a tankönyvek sablonjait (vö. Vargha Balázs cikke). Mindezzel szorosan kapcsolatos az a tény, melyet az egri főiskola tanárai állapítanak meg: „A középiskolai anyanyelvi nevelésnek nem a heti egy nyelvtanóra az alapja, hanem a heti négy magyaróra” (48). Fabricus-Kovács Ferenc szerint „a nyelvtan elszakadt az irodalomtól, a poétikától, a retorikától, a stilisztikától, s egyáltalán — az élő nyelvi közegetől” (92). (Szerinte szociálpszichológiai alapon kellene a nyelvtant

megírni.) Martinkó András álláspontja is helyeselhető: szerinte az alapvető nyelvi ismereteket a középiskoláig meg kell tanítani, a középiskolai magyar irodalom oktatása előtt pedig irodalomelméleti tájékoztatást kell nyújtani (172). Alapvetően fontos a tanulók aktivitása, melyet legmeggyőzőbben Mérei Ferenc fejt ki, ezzel kapcsolatosan pedig lényeges a szótárak (48), a könyvtárak szerepe (51).

3. Több tanulmányban kifejtik, vagy többnyire tényként közlik a szerzők azon nézetüket, mely szerint a transzformációs generatív grammatika alapján kell megújítani nyelvtantanításunkat (pl. Bánréti, Voigt). Bánréti Zoltán úgy beszél erről, mintha ez az álláspont már elfogadott lenne: „A tananyagnak előreláthatóan három fő komponense lesz” (63). Pedig előbb meg kellene írni egy akadémiai generatív nyelvtant, amint erre már Rác Endre is figyelmeztetett: „A magyar nyelvnek azonban nincsen generatív grammatikája, s belátható időn belül nem is lesz. Ha majd megszületik, és kiállja a tudományos kritika próbáját, akkor is igen nehéz feladatként hárul a tantárgypedagógiára, hogy az elkészült tudományos nyelvtannak következetesen kidolgozott és éppen ezért bonyolult szabályrendszerét a tanulók életkori sajátosságaihoz, az iskola szükségleteihez mérten leegyszerűsítse, megfogalmazza” (Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. Bp., 1975. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 142. szám 7). A generatív nyelvtan hiányában tartom merésznek a szerkesztői előszó kijelentését az eddigi nyelvtanok tudománytalan voltáról. Az előszónak ezen állításából egy másik gondolat is következik, mégpedig a modern nyelvészeti irányzatok és a régebbi nyelvészeti irányzatok összefüggésének kérdése (vö. A nyelvtudomány ma. Gondolat, 1973. 211, 233; Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, 1972. 14, 20), ezért túlzónak tartom ezt a megfogalmazást: „kő kövön nem marad a nyelvészet régi eredményeiből” (A nyelvtudomány ma 11). Nyelvészeti írásokban szokatlanok az efféle kijelentések, kissé az avantgardista kiáltványok stílusára emlékeztetnek. A magyar iskolai nyelvtantanításon a múltban legnagyobb tudósaink fáradoztak, és a felszabadulás után is sok kiváló tudósunk dolgozott ezen a területen (terjedelmes bibliográfiát lehetne ebből a témakörből összeállítani, Benkő Loránd, Rác Endre, Szemere Gyula, Szende Aladár, Takács Etel nevén kívül még sokakét megemlíthetném). Amennyiben megszüntetik az iskolai nyelvtan és a leíró nyelvtan közötti egyenlőségjelet, akkor sem szüntethetik meg a leíró nyelvtan tanítását: végső soron az új tantervi tervezet is ezt teszi, felvesz általános nyelvészeti, történeti nyelvészeti és dialektológiai ismereteket, de nem szünteti meg a leíró nyelvtan központi helyét. (Egyébként ez a szemlélet egyáltalán nem új tankönyvírásunkban, ez a törekvés már megvolt pl. Simonyi és Szinyei nyelvtanaiban.) A generatív nyelvtan kutatóinak mindenképpen figyelembe kell venniük a hazai nyelvtanírói hagyományokat, hiszen az e témájú cikkek bibliográfiájában alig szerepél magyar szakirodalom. Módszertani kérdés viszont, hogy vajon lehet-e egyetlen módszert abszolutizálni általában.

Mindnyájan tudjuk, hogy minden új irányzat csirái megvannak a régi szerzők műveiben, így a transzformáció sem új; erre Rác Endre is utal idézett tanulmányában (8—9). Makkos Lajos „A magyar nyelvtan tanításának problémái” c. könyvében (Újpest, dátum nélkül, 1940 körül) elveti a szabálytanítást (30), kizárólag az indukció módszerét alkalmazza (6), de megmondja,

hogy efféle törekvések már a század elején is voltak. Makkos tanítása előterében a tanulók mondataalkotó tevékenységének kialakítása áll (37)! Erről részletesen ír (8): „Nyelvtant tanítottak csupán nyelv helyett, mintha a nyelv nem élő valóság, érzékelhető, hanem merőben elvont, gondolati dolog lenne. Amikor pedig a modern irányzat térfoglalása alkalmával a szabálytanítást kárhóztatták a vezetők, a nyelvi ismeretek teljes mellőzésére gondoltak a régi kerékvágásból kitérni nem tudók. Sokan a nyelvtantanítás célját abban látták, hogy a tanulót meg kell tanítani helyesen írni.” Úgy tűnik, mintha jártunk volna már hasonló úton. Weszely Ödön olyan tankönyvet írt, amelyben csak példák és gyakorlatok voltak (Magyar nyelvi példatár és gyakorlókönyv az elemi népiskolák III. osztálya számára. Írta W. Ö. Az 1925. évi új állami tantervhez alkalmazott második kiadás). Makkos taglalja ennek a kísérletnek előnyeit és hátrányait, megtudjuk, hogy a szerző az 1926-os kiadáshoz már elméleti összefoglalásokat csatolt. A továbbiakban ismerteti Imre Sándor, Budenz József és Hunfalvy Pál nyelvoktatásra vonatkozó nézeteit, melyek most is érdekesnek tűnnek. Még izgalmasabb a következő idézet (40): „A minisztérium 1927. évi 1434. eln. számú rendeletével kiadott »Utasítások« ezt mondja: „A nyelvtani könyvből leckéket feladni nem kell . . .” Makkos Lajos következő sorai arról tanúskodnak, hogy ez az utasítás nem vált be. Félreértés ne essék, nincs szándékomban az újításokkal ellenkezni, de véleményem szerint fel kell térképeznünk elődeink hasonló jellegű törekvéseit, meg kell néznünk, mi vált be és mi nem, elődeink tapasztalatai esetleg megóvnak bennünket sok felesleges kísérletezéstől. Még egy probléma: hosszú idő elteltével szakadt el nyelvtanításunk az indoeurópai (latin) szemlélettől, Fülei-Szántó Endre pedig azt javasolja, hogy indoeurópai szellemű nyelvtant (sic!) kellene írni (121).

A fentiekhez csatlakozik a tudatosság kérdésköre. Ugyanis több tanulmány kiindulópontja az a tétel, hogy a gyermek az iskoláskor elején már tudja anyanyelve nyelvtanát; ezzel kapcsolatban Bánréti (57) Vigotszkijnak Gondolkodás és beszéd c. könyvére hivatkozik (egyébként itt szorosan követi Temesi Mihály gondolatmenetét: Anyanyelvünk az általános iskolában 31, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 138. szám): „a gyerek nyelvi struktúraalkotóképessége hosszú ideig előrébb van, mint gondolkodásának struktúrái” (i. m. 121). Bánréti ebből azt a következtetést vonja le, hogy a nyelvi struktúrákat automatizációval kell fejleszteni, az absztrakciót kívánó nyelvtant még nem lehet tanítani (Temesi Mihály nem írt a tudatosítás ellen az említett cikkben). Vigotszkij az i. m. 130. lapján azt írja: „A gondolkodás és a beszéd származástani gyökerei, valamint fejlődésük útjai itt, mint bebizonyosodott, egy a d o t t p o n t i g különbözöek. Újat jelent, hogy a k é t f e j l ő d é s i v o n a l metszi egymást, amit senki nem von kétségbe.” Hogyan zajlik le ez a folyamat, „kétéves korra tehető-e vagy pedig az iskoláskorra”, vitás kérdés. Tehát az absztrakt gondolkodás kialakulásának ideje nincs — legalábbis ebben a műben — bizonyítva, így az 56. lapon az automatizálásról és a tudatosítás szükségtelességéről mondottakat nem lehet Vigotszkij nézeteivel megtámogatni. Semmiképp sem lehet erre az álláspontra helyezkedni: „ . . . az automatizáció fokozása, erősítése a feladatunk, és ennek — ebben az esetben — nem feltétele egy megelőző, tudatos szakasz” (56). A tanulmánykötet másik szerzője, Kelemen János más nézetet vall: „Nem értünk egyet az oktatásnak azzal a tendenciájával mely a szabálymeghatározások, a »definíciók« élettelen-ségére és sterilitására hivatkozva egyoldalúan a szemléltetés, a »példák« nélküli

gyakorlatok irányába tolja el az iskolai munka súlypontját. Nem azt mondjuk természetesen, hogy a tanár a generatív grammatikát tanítsa, hanem azt, hogy a nyelvtudomány időtálló eredményeinek szellemében tanítson . . . Véleményünk szerint az így értelmezett tudatosságról nem mondhat le az anyanyelvi oktatás” (153, 155). Egy időben az idegen nyelvek tanításával kapcsolatban is sokat írtak az automatizációról, a tudatosítás fölösleges voltáról; az ún. direkt módszerről. Az utóbbi évtizedben igazolódott, hogy ennek a módszernek abszolutizálása káros volt, az oktatás bizonyos stádiumaiban alkalmazzuk ugyan, de egyedül a direkt módszerrel csak primitív fecsegésre lehet tanítani. Körülbelül ez lenne az eredménye az automatizációra épülő anyanyelvi oktatásnak is.

Deme Lászlóval vitázva szintén a tudatosítással foglalkozik Pap Mária (214. kk.; a 215. lapon idézett „rácsos kapus” példa rossz, van különbség a két mondat jelentése között, vö. pl. Nyelvművelésünk főbb kérdései. Akadémiai, 1953. 151. kk.). A 216. lapon azt fejt ki a szerző, hogy a nyelvtan tanítása „nyilvánvaló erőpazarlás”. Szerinte az anyanyelv tanítása „az elsődleges nyelvvelsajátítás mintájára kell, hogy történjék” (218). Véleményem szerint, ha ezt a nézetét követnénk, elvetnénk az utóbbi kétszáz év pedagógiájának legnagyobb újítását: az életkori sajátosságok figyelembevételének elvét. A középkorban felnőttként kezelték az iskolást, ezen elv alapján csecsemőként bánánk vele. Véleményem szerint nem tehetünk egyenlőségjelet az iskola és az élet közé, minden következtetés, mely arra a tételre épít, téves, mert téves a kiindulási alap. (Az megint más kérdés, hogy szoros kapcsolat van az iskola és az élet között.) Éppen ezért a szituációk tanítása az iskolában megoldhatatlan, és . . . nem is érdekes. Az idegen nyelvek tanításában az üres szituációk módszere (utazás, vásárlás stb.) csődöt mondott. Természetesen másképp lehetne hozzászólni, ha a szerző példákkal illusztrálná elméleti tételét.

4. A tananyag kibővítése nem jelentheti a grammatika háttérbe szorítását, hiszen sem helyesírást, sem nyelvhelyességi-stilisztikai ismereteket nem lehet szilárd grammatikai ismeretek nélkül tanítani (vö. Ráczi Endre i. m. 5). Úgy tűnik, egyes tanulmányírók túlságosan nagy figyelmet szentelnek periférikus területeknek. „Természetesen nem egyszerű feladat az anyanyelvi oktatás helyébe tágabb keretű, társadalmi kommunikációra vonatkozó oktatást helyezni” — írja Voigt Vilmos (332). A „helyébe” szó nincs a helyén; semmiképp sem lehet az interdiszciplináris stúdiumokat előtérbe helyezni. Stilisztikát sem taníthatunk nyelvtan helyett, annál inkább vele és az irodalommal együtt. Sok ötletet olvashatunk a 339. lapon ahhoz, miként lehet „komplex, kommunikációs módszerű” órát tartani. Az efféle ötleteket évek óta magyartanárok ezrei alkalmazzák, ezek módszerbeli eljárások, válogatunk belőlük a tartalomnak, célnak megfelelően, de a szerzőnek a 400. lapon olvasható állításával ellentétben — nem pótolhatják az ismeretanyagot. Nem jelentenek központi kérdést az amatőr filmklubok stb. Számomra l'art pour l'art-nak hat ez a mondat: „. . . a hagyományos oktatás rendszerint nem a megfelelő kommunikációs csatornának a megismerését tűzte ki célul, hanem a bemutatott eseményekre koncentrált.” A 346. lap javasolt, generatívnak nevezett gyakorlat ősidők óta a legközönségesebb gyakorlat mind az anyanyelv-, mind az idegenyelv-tanításban, ilyenek a 317. lapon ötletei is. Összegezve: amíg nincs akadémiai szinten kidolgozva a magyar nyelv generatív nyelvtana, addig minden próbálkozás — az elméleti tisztázottság hiányában — formálisnak hat, addig nyelv-

tantanításunkon gyökeresen nem lehet változtatni. Továbbá semmiképp sem lehet a leíró nyelvtant az oktatásból kiiktatni.

5. A 220. lapon „az anyanyelvi oktatás és a hazafias nevelés szétválasztása” olvasható. (A fejezetcímben anyanyelvi nevelésről van szó, 219.) Pap Mária kiinduló tétele a következő: a múlt században túlhangsúlyozták a nyelvnek nemzetet formáló erejét. Ezt a tételt elfogadhatjuk, de ez nem jelenti azt, hogy ezen tétel alapján a két tényező: nemzet és nyelv nem tartozik össze (vö. a nemzetmeghatározás). Az egész érvelés antidiialektikus, mivel a kérdés-komplexumnak csak társadalmi oldalát ragadja ki. Egyszerűen érthetetlen, hogy a nyelv művelése miért idéz elő társadalmi passzivitást. A Telegdi-idézet kiragadása ismét antidiialektikus, továbbá nem vonhatók le belőle azok a következtetések, amelyeket a szerző levont. Így hangzik az idézet: A fejlődés „a beszélő emberek munkájából, tapogatózó igyekezetéből áll elő, de mintegy a hátuk mögött: tudatos szándékuktól függetlenül érvényesül a beszédükben, a szabályokról csak akkor vesznek gyakorlatilag tudomást (vagyis azzal, hogy szabályként alkalmazzák), amikor az már nyelvi érintkezésüket szabályozza.” Telegdi a Paul-féle nominalizáció dialektikus magyarázatát adja, egy szóval sem mondja azt, hogy a változást nem a beszélő emberek hozzák létre, ez antidiialektikus lenne. Pap Mária következtetése pedig — aminek szerintem semmi köze az idézethez — a következő: „Már most a nemzet szeretetét a nemzetnek egy olyan attributumához kötni, amely az egyén tevékenységének hatókörén kívül esik, annyit jelent, még ha nem akarjuk is, hogy elvonjuk az egyén figyelmét a nemzetnek, a nemzeti létnek olyan problémáitól, amelyek megoldásában aktívan részt vehet.” Ha a nyelvről azt állítjuk, hogy az egyén hatókörén kívül esik, akkor a szubjektív idealizmusnál kötünk ki.

6. Külön tanulmányt érdemelne néhány cikk nyelvezetének magyarsága. Simonyi Zsigmondnak nagy gondja és nagy érdeme volt a nyelvtani terminológia megmagyarítása, száz évvel később pedig ilyen mondatokat olvashatunk: „A »beépülés« fogalmát itt nem mechanikus értelemben kell venni, hanem olyan kommunikációs tapasztalatok értelmében, amelyek során a személyiség bizonyos gyakorlatot szerez, hogy élményvilágának homályosabb, nehezebben kifejezhető részeit is kommunikálja, és a kommunikáció során ezekről másokkal konszenzust alakítson ki” (76); „A spontánul kreált jelentés- és formakonstrukciók semmiképpen sincsenek egyetlen, abszolút rendszerhez kötve, a nyelvi kommunikáció lényegi jellemzője éppen a szemantikai, a szintaktikai és a fonológiai rendszerek váltásának képessége” (56). Az idegenszerűség olykor a mondat szerkezetben nyilvánul meg: „Az eddigi oktatás deduktív ismeret-továbbítása bizonyos mértékig a kompetencia oktatását szolgálta, ezt azonban nem összekötve a performanciával annak éppen társadalmiasított vonásai szűntek meg” (346). Az idegen szavak használatával legutóbb részletesen foglalkozik a Mai magyar nyelvünk c. tanulmánykötet (szerkesztette Grétsy László. Akadémiai, 1976.), megállapításai az adott helyzetben is érvényesek: „Azok a tudományágak, amelyek a közelmúltban indultak erősebb fejlődésnek, még nem alakították ki kellőképpen magyar szakszókészletüket, néha, sajnos, nem is mutatnak erre elegendő igyekezetet... A világszínvonalhoz való igazodás tévesen értelmezett igénye az idegen szavak nagyobb mértékű használatára ösztönzi a szerzők egyrészt” (18). Véleményem szerint elkülönülési szándék is eredményezi ezt a stílust. Még furcsábban hat mindez, ha magyar

nyelvhelyességi hibákkal társul: „Például a televízió híreinek szóbeli információi sekélyesebbek, mint a rádióé[i]” (334); „Bizonyos mértékig tantervi követelmény volt a világos, érthető hangképzés (ezt a logopédia elvszerűen is kidolgozta) . . .” (345) (Elvszerűen is? És még hogyan?); „Minden pedagógusnak fontosnak kell lennie az anyanyelvi kultúra fejlesztésének ügye” (141).

„Csak eleven gyakorlás. Csupán keveset és a végén feljegyezni és megállapítani; de amit megállapításul felírunk, az a legjobb és az emlékezés számára a legfontosabb legyen. Így tanítsuk a nyelvtant az anyanyelvből, ne az anyanyelvet a nyelvtanból!” — idézi Herder tanítását az Alszegehy—Sík nyelvtan bevezetése, majd így folytatják a szerzők gondolatmenetüket: „A mi grammatikánk ezt a felírandó, azaz megjegyzendő anyagot adja. Tankönyvbe foglalni a fontosabb részt, a begyakorlást nem lehet. A nyelvtankönyv tehát nem akar a nyelvtanulás kiinduló pontja lenni.” Az indukciót tehát a tanárra bízzák (ebben segítenek manapság a munkafüzetek). Simonyi és Szinyei nyelvtana (A magyar nyelv . . .) a nyelvtudomány egyéb területeit is bemutatja, sőt ez a rész megtalálható a Benkő—Kálmán-féle nyelvtanban is. Simonyinál igen tanulságos a mondatrészek és a szófajok tárgyalása. Ha alaposan megnézzük nyelvtanírói hagyományainkat, kétségbe vonható a recenzált tanulmánykötet sok-sok ötletének eredetisége. Miért nem lehet megmondani, hogy — a fejlődés magasabb szintjén — felújítjuk bizonyos hagyományainkat? A bevezető referátum (a 17. lapon) sem hivatkozik nyelvtanírói hagyományainkra. Csak egy adalék: sokan újszerű ötletként javasolják az iskolai helyesírási szabályzat megírását: például az Alszegehy—Sík nyelvtan végén van helyesírási szójegyzék.

Négyesy László ezt írja nyelvtana bevezetésében: „Ez a kis nyelvtan az iskolában alakult. És pedig alakult a tanárképző-intézet gyakorlóiskolájában, hosszabb időn keresztül, másoknak előmunkálataiból, meg a magam elég hosszas gyakorlatából.” Célja pedig: „A művelt embernek illő és szükséges megismerkedni a beszéd tényeivel, s egyszersmind megtanulni azt, hogy mentül szebben és ügyesebben tudjon beszélni.” Egy ismerős mondat 1900-ból. Az anyanyelvi oktatás megreformálásának felelősségteljes munkáját elméleti-gyakorlati szakembereknek, és — bármilyen különösen hangzik is — magyar-szakos tanároknak kell elvégezniük.

A. Jászó Anna

A magyar írói szótárak tanulságai

1964. november 24-én a MTA Nyelvtudományi Intézetének munkaértekezletén Király Péter a magyar tudomány nagy adósságának nevezte azt a tényt, hogy még nincs egyetlen magyar írói szótár sem. (I. OK. 23 [1965.]:369). Ennek az értekezletnek a résztvevői négy készülő magyar írói szótár előmunkálatait és problémáit vitatták meg. De még közel egy évtizednek kellett eltelnie, míg 1973-ban a nagy adósság egy részét sikerült törleszteni. Rövid egymásutánban megjelent az első magyar költői szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. Benkő L. 1972-es kiadási év feltüntetésével), majd pedig a Petőfi Sándor életművének szókészletét feldolgozó Petőfi-szótár első kötete (szerk. J. Soltész K., Szabó D., Wacha I.; Gáldi L. irányításával).

Szótári műfaját tekintve mindkét munka abba az értelmező-minősítő típusba tartozik, amelynek megalapítója L. G. Blanc Dante szótára (1852.), első jelentős modern képviselője a Puskin-szótár (I–IV. köt. 1956–61.).

Mindkét magyar írói (költői) szótár munkálatai mintegy két évtizedre nyúlnak vissza. (A Petőfi-szótár szerkesztési elveit 1955-ben, a Juhász-szótárét 1957-ben tették közzé a szerkesztők: NyIK. 6: 460–3; Szegedi Ped. Főisk. Évk. 5–26. A Petőfi-szótár — a továbbiakban: PeSz. — munkálataival foglalkozó további közlemények jegyzékét l. PeSz. 8, a Juhász-szótárra — a továbbiakban JuSz. — vonatkozókat. l. JuSz. 18.) Ez a terjedelmes idő egyáltalán nem meglepő. A régebbi írói szótárak közül pl. Bonitz Arisztotelész-szótára (1870.) huszónöt, Bartlet Shakespeare-szótára (1894.) tizennyolc évi munkát jelentett. Mindegyiken túltesz — a feldolgozandó anyag méreteit tekintve nagyonis érthetően — a Goethe-szótár, amelynek előmunkálatai ugyancsak az ötvenes évek közepéig nyúlnak vissza; befejezésével a leggondosabb tervezés és kitűnő munkaparapparátus mellett legjobb esetben is átlépi majd a XXI. század küszöbét, jelentősen túlhaladva így egy szerkesztő nemzedék munkásságának időtartamát. Sajnálatosan megrekedtek a korábban jelzett magyar írói szótárak (József Attila, Kölcsey-szótár) munkálatai, s egyelőre az is bizonytalan, meddig kell várunk a Petőfi-szótár két további kötetének megjelenésére. Azok a gépi feldolgozással készített írói szótárak, amelyek a pusztán indexelésnél vagy konkordanciánál többet akarnak nyújtani, szintén hosszú ideig tartó nagy munkát igényelnek. (Erről alább még szó lesz.)

Mindezek a körülmények arra mutatnak, hogy az az írói szótársorozat, amely századunk harmadik negyedében kivirágzott, és minden eddiginél gazdagabb termést hozott (Ibsen [1958.], Botev [1960.] Mickiewicz [1962.], Cervantes [1962.], Goethe [1966.], Eminescu [1968.] stb.), lezárult, vagy legalábbis olyan szakaszába jutott, amely az írói szótárak folyamatában valószínű korszakhatárrá válik.

Ezt a következtetést legkevésbé sem tekintem végérvényes megállapításnak, de a jelenlegi nyugalmi helyzet vagy inkább megtorpanás arra készítet, hogy megkíséreljem az eddigi eredmények — különösképpen a két magyar írói szótári munka tanulságainak — alapján a további utak és módok irányának, lehetőségeinek felvázolását.

Hogy ez a kitekintő mérlegelés ne ragadjon meg esetleges megjegyzésekben, hadd használjam fel viszonyítási alapul azokat a korábbi fejtegetéseket, amelyek az írói szótár funkciójával, legfontosabb műfaji sajátágaival foglalkoztak. (A JuSz. bevezetőjében felsorolt részletkérdéseket tárgyaló dolgozatok mellett összefoglalóan I. Über Funktion und spezifische Eigenschaften der Schriftsteller-Wörterbücher. *Wiss. Zeits. Päd. Hochschule Potsdam.* 12 [1968.]:647–54.)

Az írói szótár elméleti kérdéseinek különböző oldalú vizsgálatából mint leglényesebb csúcsok a teljesség, a kontextus, valamint az értelmezés-minősítés szempontjai és nélkülözhetetlen megnyilvánulásai emelkedtek ki (vö. uo.). Az írói szótár fejlődéstörténetének korábbi szakaszaiban a teljesség kibontakozása és megvalósulása játszott elsőrendű szerepet (vö. Az írói szótár teljessége. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1969/I.:29–47). Az írói szótárnak ezután következő útján — meggyőződésem szerint — a kontextus és az értelmezés-minősítés problémáival kell az eddigiek-nél mélyrehatóbban, differenciáltabban szembenéznünk.

A kontextus témakörében az első nyilvánvaló tanulság a szótárkészítés technikai műveletével kapcsolatos. A sokat emlegetett tudományos-technikai forradalom száguldó időszakában muzeális értékűnek kell tekintenünk az olyan eljárást, amely kézzel másolt, egyenként cédlázzgató módszert alkalmaz százezernyi vagy azt jóval meghaladó adatmennyiség feldolgozására. (Az eddigi írói szótárok túlnyomólag így készültek.) Az ilyen munka óriási idő- és energiapazarlást jelent még akkor is, ha a munkának ezt a technikai részét nem kutató (nyelvész) szakemberek, hanem „betanított munkások” végeznék. A lassúság mellett e módszer ellen szól a másolással járó rengeteg hibalehetőség is. Az írói szótárnak hagyományos, kisipari módszerrel történő elkészítése tehát mindenképpen korszerűtlen.

Másrészt viszont le kellett számolni azokkal az illúziókkal is, amelyeket egyesek a gépi alkalmazáshoz fűztek. A gépesítés felhasználása a lexikográfiában vetekszik a könyvnyomtatás feltalálásának jelentőségével — mondta a gépi feldolgozás egyik lelkes híve (Tollenaere: *Cahiers de lex.* 3/1962. :103).

Ezek a szempontok és felismerések már magukban is eléggé indokolják az írói szótárok természetében mutatkozó pangási állapotot. A kivezető úthoz, a célszerű és korszerű megoldáshoz az az elvi álláspont és gyakorlati mód vezethet, amelyről legutóbb Papp Ferenc nyújtott örvendetes bizonyítást (Nyr. 99 [1975.]:351–5). A szerző — akit, úgy hiszem, a gépi feldolgozás kelkes apostolának tekinthetünk — szellemes szójátékkal állapítja meg a gépesítés reális értékét, amikor hangsúlyozza, hogy a gépi munka jelentősége nem az írói szótár el készítésében, hanem a gépi készítésében van. Ezt az előkészítést be is mutatja, hozzáfűzve a gépesítés előnyeit és korlátait egyaránt. Persze ebből az ízelítőből még nem lehet messzemenő következtetéseket levonni az írói szótár fejlődés-menetének további alakulására nézve. (Nem is szükséges, hiszen a szerző jelzése alapján joggal várhatjuk a pontos útbaigazítást, „hogy a szóalaktárak felől hogyan lehet továbbmenni a költői szótárak és a gyakorisági szótárak felé . . .” i.h.). Annyit azonban bátran elkönnyvelhetünk, hogy az írói szótár (és persze mindenfajta szótár) készítésének első fázisában: az adattár összeállításában a gépesítés megoldható és alkalmazható. Ezen az alaptételen mit sem változtató részletkérdés, hogy milyen legyen a szóalaktár (koncordancia) egyes adatainak formája, azaz milyen terjedelmű szöveg kerüljön a címszó köré kontextusként. A mechanikus megoldás mechanikusan megállapított szempontokat követel („hány betűt balról, hányat jobbról”). A kontextus terjedelmének ilyen kategorikus megállapítása azonban mindeddig nem sikerült sem mennyiségi, sem egyéb (funkcionális) alapon. (A címszót megelőző és követő szavak számának a megállapítására vonatkozó kísérletek nem vezettek eredményre.) Az eddigi egyetlen elfogadható, de egzaktnak, a gépi feldolgozásban alkalmazhatónak nem minősülő tétel a Goethe-szótár szerkesztőségének

axiomája: „So umfassend wie nötig und so kurz wie möglich” (Goethe-Wörterbuch. I. Bd. I. Lief. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1966. VI). Hasonlóképpen csupán relatív pontosságú a koppenhágai iskola műszavával *lexie*-nek nevezett szövegrész meghatározása is: „un context limité et clair qui nous permet de dire que tel »mot« est employé dans tel »sens« (Greimas: Cahiers de lex. I[1959.]:53).

Az is bonyolítja a kontextus kezdő és végső határának megállapítását, hogy — különösen a szépprózában — gyakran kell számolnunk igen nagy terjedelemmel. Gondoljunk csak akár a Thomas Mann-, akár a Veres Péter-féle megszakításos, kitérőkkel terhelt, oldalhajtásos mondatokra, nem is említve Proust vagy Joyce egybefutó mondatfűzését. Arra persze nyilván a jövő írói szótárainak sem lesz módjuk (terjedelmük), hogy az egyes címszókhoz hatalmas szöveggörnyezetet közölhessenek. De aligha volna szerencsés lépés, ha a kész írói szótárak lemondanának arról a funkcióról, hogy az olvasónak — aki akár irodalmi, nyelvi, stilisztikai vagy bármilyen szándékú érdeklődésből veszi kezébe a szótárt — ne nyújtsanak a közölt idézetekkel nyelvileg, esztétikailag példát mutató, értelmileg, (szemantikailag) grammatikailag kerek egészet tartalmazó szemelvényeket, ill. szövegrészleteket. A mondat, esetleg szó közepén megszakadó illusztráló szöveg nem válthat ki kedvesináló hatást a szótár további lapozásához, meg-megújuló használatához.

Úgy gondolom, a fejlődés további fokozataiban szükség lesz az írói szótár funkcionális megosztására és ennek megfelelően a szótár kétféle arculatának kialakítására. Az egyik, a hagyományos könyvformában megjelenő írói szótár lehet, amely elsősorban az ún. nagyközönség szélesebb körű, társadalmi igényeit elégíthetné ki. Vagyis azoknak szólna, akik vagy az írói opusz felidézése, teljesebb, biztosabb megismerése és megértése céljából ütik fel az írói szótárt, vagy nyelvi, stilisztikai kérdések iránt érdeklődve, ill. gyakorlati munkájuk, feladatuk végzése közben — előadók, szerkesztők, pedagógusok, diákok stb. — keresnek egy-egy szép, alkalmas kifejezést, költői képet, nyelvi példát stb.

Az írói szótár másik megjelenési formája a szakembereknek, kutatóknak szóló nyers szótár, ill. szóalaktár lehet, amely persze a főntebb jelzett előkészítő (Papp Ferenc-féle) típusnál jóval többet tartalmaz, ill. tartalmazhat.

Miből áll ez a többlet?

A kérdésre adandó felelettel azt is jelezni szeretném, miben látom a gépesítés további útját és lehetőségeit.

A kutatási célra készülő nyelvészotár alapját, a szöveggörnyezettel bíró szóalaktárt (konkordanciát) már ismerjük (vö. Papp i.m.). Itt voltaképpen nem játszik szerepet a kontextus határainak előbb emlegetett problémája. Hiszen a nem kielégítő szöveggörnyezet folytatását vagy előzményét egy-egy kapcsoló címszó segítségével mindenkor megtalálhatjuk. Pl. a Papp közölte első mintában (1. ábra) a *törékeny* címszó szöveggörnyezete szövéggel kezdődik (*zu*) és szóközépen szakad meg (*trubadu*). De a *legyen, kósza, könnyes* stb. címszavak mellett megtaláljuk a kiegészítő szövegrészleteket.

Az írói szótár jövőjének már nem egészen titkos zárú ajtait nyitogatva a kontextus területén tehát szükségszerű a gépesítés irányába fordulás annál is inkább, minthogy a gépi felhasználás lehetősége nem korlátozódik a kontextus előállítására. Erre már konkrét bizonyítékok állnak rendelkezésünkre. Ilyen pl. Freemann Racine-szótára (New York, 1968.). Ez a kétkötetes konkordancia feldolgozza Racine összes műveit gyakorlati mutatókkal. Minden egyes adatról (versorról) pontos tájékoztatást közöl. A lelőhely feltüntetésén kívül megjelöli a szótár a (drámai) szereplő nevét, a dráma vagy költemény címét, a felvonás, jelenet, ill. vers vagy versrészlet sorszámát, a variánsokat és természetesen a verssor szövegét. A szótárnak ehhez a fő részéhez csatlakozó függelék tartalmazza a költői korpusz gyakorisági szójegyzékét (indexét), sőt a felvonások, jelenetek, versek

különböző számadatait is; az egyes színművekben a szereplők számát, fellépésük gyakoriságát mutatóját, az általuk elmondott sorok mennyiségét stb.

Az eddigi írói szótárokban csaknem teljesen kiaknázatlanul maradt az a kontextusban rejlő lehetőség, hogy a s z ó n a k mint nyelvi elemnek szűkebb körén túlnézve előre lépünk a mondat-, ill. szövegsemantika és stilsztika irányába. Pedig az utóbbi évek szemantikai kutatásának talán legjellemzőbb tulajdonsága a mondatközpontúság (vö. Kiefer: NyK. 77 [1975.]:366). Az ilyen jellegű vizsgálatokra a kontextus adatainak sokoldalú, gépi segítségű feltárásával nagy lehetőséget nyit meg az írói szótár. Olyan felhasználásra gondolok, amilyenre a mondatkezdő szónak szófaji, mondattani sajátosságai, a kontextus prozódiai és egyéb vonásai, szavainak ismétlődése és gyakorisága stb. ad vizsgálati alapot. (Vö. főleg J. Mistrík: Egzakt módszerek a stilsztikában. A nyelvtudomány ma kötetben. Bp. 1973: 461–80.) Egyetlen kódszámmal minden olyan szó könnyen megjelölhető, amelyik vesszor végén fordul elő, s így egyszerűen előállítható egy rím-szótár. Az olyan szavaknak a kódszámát, amelyek mondat végén állnak, föl lehet használni a mondatösszeállítás statisztikai tanulmányozására stb.

Az írói szótár fejlődése során elkerülhetetlenné vált a címszók értelmezése. (Mellekes most az a régi vita, hogy az értelmezés minden címszóra kiterjedjen-e, vagy csak bizonyos szókra korlátozódjék.) Az előremutató kérdést úgy kell felvetnünk, lehet-e, és hogyan lehet felhasználni a gépi segítséget az írói szótári értelmezésben. Bár nem vagyok a gépi feldolgozás szakembere, a kérdésre mégis határozott igennel merek válaszolni.

Az írói szótári szerkesztésben az értelmezés egyik alapművelete olyan szétválasztást jelent, hogy egy címszónak a választott korpuszbeli előfordulásai besorolhatók-e a címszó ismert, szótározott jelentésstruktúrájába vagy sem. Egy ilyen szempontú plusz-mínusz osztályozás a legkezdetlegesebb kódolással is elvégezhető. (Akár egyelemű jelöléssel is úgy, hogy csak azok az adatok kapják a megfelelő kódjegyet, amelyek nem illeszkednek be a korábbi, ismert jelentésstruktúrába. A minősítést persze nyelvész szakembernek kell elvégeznie.)

Ehhez az — elméletileg — egyszerű programozáshoz azonban szükség van meghatározott osztályozási alagra, ill. egy olyan normára, amelynek alapján a programozáshoz szükséges minősítés (ismert—új) kategorikusan elvégezhető. Magyar nyelvi vonatkozásban ez a mutató az ÉrtSz. hét kötete lehet.

Hogy az ilyen osztályozásra az írói szótár készítésében szükség van, s hogy a jelentésbeli eltérések — számban, minőségben — nem csekély jelentőségűek, azt egy kis mintavételes kísérlettel könnyű igazolni.

A PeSz. és JuSz. *a*—*á* betűs szóanyagát egybevettem az ÉrtSz. megfelelő szavival. (Az *a* kezdetű önálló szócikkkel bíró szavak száma az ÉrtSz.-ban 3074, a PeSz.-ban 1114; a JuSz.-nak 640 *a* kezdetű szava van.) A vizsgálat szempontjából természetesen csak azok a környelvi szók jöhettek számításba, amelyek az ÉrtSz.-ban és valamelyik írói szótárban is szerepelnek. Az írói szótári szavakból tehát ki kellett rekeszteni a tulajdonneveket és tulajdonnévi összetételeket (*Ábel-vér*, *Achilles-sarok*; *Ady-mécses*, *Álom-India* stb.), valamint az idegen nyelvű szokat (*armer Reiser*, *Asinus ad lyram*; *amoroso*, *anch'io* stb.). (Az ilyenek száma a PeSz.-ben 114, a JuSz.-ban 88). Természetesen figyelmen kívül kellett hagyni az ÉrtSz.-ban elő nem forduló egyéb szokat is. (Ezek száma a PeSz.-ban 303, a JuSz.-ban 151). Ezzel a szelektálással tehát a PeSz.-ban 697, a JuSz.-ban 401 *a* kezdetű környelvi szó maradt. Ezek között a PeSz.-ben 122 olyan szót találtam, amelyeknek az ÉrtSz.-ban nem szereplő, új jelentését, ill. jelentéseit ismerjük meg. A 122 szónak 171 új jelentése, ill. jelentésárnyalata fordul elő. A JuSz.-ban 32 szónak 60 új jelentésével (jelentésárnyalatával) találkozhatunk.

Érdemes ezeknél az új jelentésben (jelentésárnyalatban) mutatkozó szavaknál egy

kicsit elidőzni. Részletesebb elemzésük ugyanis olyan jelenségeket vet fel, amelyek az írói szótár szempontjából egyáltalán nem közömbösek.

Legelőször arra kell utalnom, hogy az előbb felsorolt adatok pontossága több okból is megkérdőjelezhető. Ingadozóvá teszi az adatlást egyrészt az értelmezés különbözősége. A szótárok műfaji adottságai, ill. az értelmezések különböző funkciója következtében az értelmezések módja olykor szükségszerűen más az általános szótárban, mint az írói szótárban. Az általános értelmező szótárnak az a feladata, hogy lehetőleg pontos fogalmi megjelöléseket adjon, közölje a legfontosabb meghatározó jegyeket akkor is, ha nem ismeretári (enciklopedikus) értelmezést akar nyújtani. (Erről részletesen I. A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. Nytud.Ért. 36[1962.]: 63–93.) Az írói szótárnak viszont nem célja a részletes logikai analízis, hanem csupán a különböző szójelentések és árnyalatok felismertetése, ill. megkülönböztetése, sőt gyakran csak megjelölése (PeSz. 11; JuSz. 9). Így az írói szótár értelmezései rövidebbek, egyszerűbbek, mint az értelmező szótáréi. Egy példa: az *ablak* szó 1. jelentésű értelmezése az ÉrtSz.-ban: „(Épületek, lakóhelyiségek falában) rendsz. üvegezett táblákkal elzárható nyílás a világosság és friss levegő bebocsátására, ill. a külső, kellemetlen hatások (hideg, meleg, szél, eső, zaj stb.) kizárására”. A PeSz.-ban: „(épületek falában fényt és levegőt átbocsátó (üvegezett szárnyakkal ellátott) nyílás” (59). A JuSz.-ban: „Falnyílás világosság bebocsátására” (36). Ez az eltérés tehát a szótári funkciók és műfajok sajátosságából (vagy esetleg egyéb külső körülményekből, pl. terjedelmi korlátozás stb.) adódik. Ámde a különbség nem mindig szükségszerű. Gyakran azonos módon, azonos formában történhet az értelmezés, főleg olyankor, amikor az ÉrtSz. sem alkalmaz részletes körülírást, csak röviden utal a címszóval megjelölt fogalomra.

A magyar írói szótárak szerkesztői kezdettől fogva hangsúlyozták, hogy elvi koncepcióban éppen úgy, mint a megvalósítás módszerében és formájában az ÉrtSz.-hoz igazodnak, s így a magyar szótárak egységes rendszerének kibontakozását igyekeznek előmozdítani (Benkő: Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957. 15; Gáldi: Nyr. 83[1959]: 205). Ennek a kétségkívül helyes elvi szempontnak gyakorlati alkalmazása látszatra nem mindig következetes. Előfordul, hogy az ÉrtSz. és a PeSz. ugyanazt az idézetet használja fel illusztráló példaként. De az értelmezés eltér. Pl. az ÉrtSz.-ban *ás* 5. „(átv, költ) Hosszasan, állandóan pusztít, rongál vmit. *Sebemre az ég orvosságot ad . . . Ha ez nem volna, a kígyók marása, Eddig szívemnek közepében ázna . . .*” (274). A PeSz. értelmezése ugyan ehhez a mondathoz: „(átv) ’mély sebet okoz’: (kép)” (205). Nem véletlen ez az eltérés. Az ÉrtSz. általánosabb, szélesebb körű értelmezése azért kellett, mert van egy másik igazoló példa is: „*Az erőt ásta benső féreg: Büszke, szenvedélyes versengő vezérek. Ar.*” (uo.) A PeSz. sajátosabb, a Petőfi-idézetre szabott értelmezése ehhez az előforduláshoz nem volna hozzáilleszthető. Az írói szótári értelmezés tehát mindenkor az aktualizált, felhasználásbeli jelentés tükröztetésére, s ezzel a jelentés szűkítésére törekszik.

Nem azért foglalkozom az ilyen hajszálkülönbségekkel, mintha egyik vagy másik szótári értelmezés indokolására vagy mentségére akarnék utólagos magyarázatot keresni. Arról van itt szó, hogy amilyen egyszerű volt a kategorikus elméleti tétel felállítása az ismert általános és az újszerű költői jelentés megkülönböztetésére, annyira bonyolult és gyakran bizonytalan ennek gyakorlati megvalósítása. Az előbbi példával utaltam arra, hogy az írói szótár az alkalmi (tehát aktuális, kontextuális) jelentéseket értelmezi.

Ez azonban korántsem jelent teljes elkülönülést az általános szótár jelentés-strukturájától. Hiszen a költő, az író túlnyomólag a köznyelv szavait és szójelentéseit használja föl. (Ezt láttuk a közölt számadatokból is. Különben is, ha nem így járna el, érthetetlen maradna szövege.) A költői felhasználás tehát magában foglalja az ismert, a hagyományos (a szójelentés aspektusában a lexikális jelentést vagy legalábbis annak magját.) Ámde ha igazi költőről van szó, akkor a köznyelvi szóhasználatba belelopózik

valami szokatlan, valami új is. Éppen ez a sokszor rejtett többlet kölcsönöz a költői műnek hatásos, expresszív feszültséget. Ennek összetevői rendkívül sokféle forrásból származnak, és sokféle sugároznak szét. (Bizonyára jelentős szerepük van azoknak az asszociatív elemeknek, amelyek egyrészt az író, másrészt az olvasó tudatában társulnak, ill. társulhatnak. Vö. Saussure: Bevezetés . . . 1967. 156.) Köztük olykor csak egy mozzanat az, amely a szójelentés valamilyen új árnyalásában, hajlításában érhető tetten. Ennek az új vagy újszerűen ható jelentésmozzanatnak a nyomon követése és lehető megfogalmazása, körülírása az írói szótári értelmezés alapvető feladata. Ennek a feladatnak a megoldása csak az általános szótári értelmezés alapján álló viszonyítással történhet.

Szó sincs tehát arról, mintha a költői jelentés (és ennek megfelelően az írói szótári értelmezés) és az általános jelentés között feltétlen különbség vagy éppenséggel ellentét állna fenn. Nem a „konfrontáció” jellemző a kétféle jelentés és kétféle értelmezés megkülönböztetésében, hanem a dialektikus kontrasztivitás: egyfelől a szükségszerű egyezés, másfelől a természetes különbözőség. Ennek a kettősségnek kell tükröződnie az írói szótár értelmezéseiben. Amikor tehát — akár gépi programozás, akár hagyományos feldolgozás céljából — ismert és szokatlan (hagyományos és újszerű) jelentéskategóriákba próbáljuk beskatulyázni az írói szótári adatokat, számolni kell azzal, hogy marad egy jelentős mennyiségű átmenetes előfordulás, jelentésbeli ingadozás. Ezeknek az elhelyezése, osztályozása csak igen körültekintő mérlegeléssel és több oldalú megközelítő eljárással oldható meg. Az eddigi írói szótárakból leszűrhető tapasztalatok némileg hozzásegítenek az ingadozások kiküszöböléséhez vagy legalábbis csökkentéséhez. S erre az ezután készülő írói szótáraknak is nélkülözhetetlen szükségük lesz.

A jelentések, mondhatni „jelentésgének” mozgásának, a jelentésalakulás folyamatának rejtekeibe segít behatolni a szótári értelmezéseknek olyan aprólékos egybevetése, amilyenre az előbb idéztem példát. Az ilyen analízis ugyanis lehetővé teszi a jelentés fluktuálásának pontosabb megfigyelését, mintegy „in statu nascendi” mutatva meg a jelentésstruktúra keresztmetszetét.

Kovalovszky Miklós szerint a szókincs „legolcsóbb” gazdálkodása a szavak jelentésbővülése, új értelemben való használata. Ez természetes folyamat: meglevő szavakhoz fogalmak, árnyalatok kapcsolódnak, amelyek kiszorítják, elhomályosítják a régit” (Nyelvünk és Kultúránk. 19[1975.]: 17). A szótári és különösképpen az írói szótári értelmezések elemző vizsgálata e tétellel szemben fenntartásra, ill. kiegészítésre készítet. Kovalovszky természetes folyamatnak tartja a jelentésbővülést. Nagy általánosságban ez nyilvánvaló, hiszen mindennapi beszédünkben gyakran önkéntelenül, mintegy ösztönösen hozunk létre új szókapcsolatokat és velük új jelentéseket vagy jelentésárnyalatokat akár analógiás hatásra, akár kényelemből, pongyolaságból vagy egyéb különféle tényezők hatására. (*Fütyülő rigó — fütyülő fazék; oltsd el a villanyt — oltsd el a vizet; ki győzné felsorolni egyes divatszók pl. állati, buli újabb és újabb argó jelentéseit?*) Ámde a költői nyelvre nemcsak az ilyen véletlen és esetleges jelentésalakulás jellemző. A megszokottól való eltérés, az újnak, a szokatlannak létrehozása a szépirodalmi nyelv állandó éltető, tápláló eleme. Az újat és újra teremtés igen gyakran nyilvánul meg abban, hogy az alkotó művész olyan elemek egybeillesztését, olyan kapcsolási formákat hoz létre, amelyekből a szövegekörnyezet hatására új jelentés (jelentésárnyalat) csiholódik ki. Ez az eljárás nagyon közel áll a képalkotáshoz, sőt talán nem is túlzás úgy fogalmazni, hogy a képalkotás volta- képpen jelentésalkotás. A főntebb jelzett adatok tanúsága szerint a két magyar írói szótár sem szűkölködik olyan példákban, amelyekben a megszokottól eltérő új szókapcsolás új jelentést eredményez. Íme néhány izelítő: *ablak*: PeSz.: 1. e.) „(átv, szókapcs. ford.) *megnyílnak az ég ~ai* . . . néhány nehéz esőcsepp hulla, s ismételt villámlások után . . . az ég ablakai . . . megnyílni látszának . . .” (60); JuSz: „*Száguldó sorsom ablakából Tündé határra néz szemem . . .*” (36); *áll*: PeSz.: 11. a) „(átv) *vkinek ~* ’nekiesik;

megtámad vkit': S megriad a kürt Lehelnek ajakán . . . Konrádnak álla És véle őt leverte." (137), JuSz.: 8. a) „küszöbére ~ múlásában megakadályozza: [Késő vallomás] *Ha visszatudnék menni e tavaszba S tizenhat éve küszöbére állni*" (54). (Néhány további példa a PeSz.-ből: *árny* 6, *árva* 5. c., *ás* 3., *átrohan*; A JuSz.-ből: *advent*, *átugrik*, *avar* 2., *ázott*.)

A mi szempontunkból nem az a lényeges, hogy az írói nyelvben gyakori a jelentés túgulása, változása. Ez régóta ismert tény. De ezeknek a jelentésváltozatoknak a megfelelő minősítése, osztályozása olyan rendszert bontakoztat ki, amelynek segítségével közelebb jutunk a jelentésstruktúra lexikográfiai ábrázolásának egzaktaságot igénylő megoldásához.

a) A jelentésalakulás első csoportjába mintegy önként igazodnak azok az előfordulások, amelyekben megmarad az ismert, a köznyelvi jelentés, vagy legalábbis nem mutatható ki olyan eltérés, amely az értelmezés megváltoztatásával kifejezhető volna. Csupán a szókapcsolat újszerűsége, szokatlansága jelzi a jelentésváltozás irányába tett kezdő lépést. Az ilyen esetek önmagukban szinte észrevétlenek maradnának, átsiklunk rajtuk, csak a szótári rendszerezés során tapintható ki a kontextus (értsd: szókörnyezet vagy beszédhelyzet) hatására jelentkező hajszálnyi eltolódás a jelentésben. Pl. PeSz.: *alkalom* 1. b.) „vmely történés által meghatározott idő(pont), időbeli előfordulás': . . . a legelső, ki a helyen megjelenék, egy dudás volt . . . követé őt" (131, vö. ÉrtSz. [1] 140); *alvó* 2." (átv) 'csendes, nyugodt': a tenger . . . nagy birodalmában Minden alvó habot fölriaszt (155, vö. ÉrtSz. [2] 191); *angol* 5." '(a hódító normannal szemben) angolszász': a bárók nagy része között, kik igazi angol származást igényeltek, csüggedés . . . uralkodék." (172, vö. ÉrtSz. [mn. 1.:] 208); *áthajol* „'a másik oldalra hajlik': barett volt fején . . . hosszú tollal, melly jobb oldalról balra hajolt át" (215, vö. ÉrtSz. [I. a.] 303); *átszorít* 2." (átv) 'vkit üldözés közben vminek a túlsó oldalára menekülni kényszerít': rá jöttek az . . . ökrök nyomára s engem átszorítottak a Tiszán." (224, vö. ÉrtSz. [3] 343), JuSz.: *áldott* 2. a) „(ritk költ túlzó) A sorsnak vmely adományá folytán boldogító (dolog): *Áldott semmi, hol nem fáj az agy már*" (50, vö. ÉrtSz. [2. b.] 129); *áldoz* 3. a) „(átv rég) Vki re hálásan gondol: *a jövő munkás magyarja Vigabban áldoz majd Baross neked!*" (50, vö. ÉrtSz. [3. e.] 130); *álmodik* 3. „vágyaiban azt képzei, hogy vki olyan: . . . *Ős napkelet ilyennek álmodta, Amilyen én vagyok,*" (56, vö. ÉrtSz. [4. a.] 175); *avar* 3. „(ritk rég) Kiszáradt, kiaszott (növényzet): *Fölnesszel avar ágyáról az erdő*" (83, vö. ÉrtSz. [4]; *árva* 5. „Magánossága, elhagyatottsága miatt szánandó, szerencsétlen (állapot, érzés: *csend*, *szegénység*; *bánat*, *fájdalom*, *vágy*)" (75, vö. ÉrtSz. [5.] 272).

Az ilyen szójelentések tehát belesimulnak az általánosan ismert (köznyelvi) jelentésrendszerbe, ennek megfelelően besorolhatók az ÉrtSz. szócikkeinek megfelelő bekezdéseibe. Az írói szótári jelentésstruktúrában is csatlakozhatnak a köznyelvi jelentésű példákhoz (ha vannak ilyenek), ill. a köznyelvi értelmezést kapják. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen jelentéscsoportba sorolt idézetek a programozásban sem igényelnek külön kódjegyet.

b) Ugyancsak külön értelmezés nélkül sorolhatók be a címszónak azok a felhasználásai, amelyek pontosan igazodnak ugyan a köznyelvi (ÉrtSz.-i) jelentések valamelyikéhez, de nem a megszokott nyelvtani alakzattal illeszkednek a szövegkörnyezetbe. Ilyenek pl. tárgyatlan igének tárgyas ragozása alakja, szokatlan toldalékolás, ill. vonzat használata, szófaji változtatás stb. A jelentésstruktúra szempontjából mellékes, hogy az ilyen grammatikai eltérés archaizáló, nyelvjárási, argó stb. szándék, ill. hatás következménye-e. Ezeknek az összetevőknek majd a stilisztikai minőségben lesz szerepük. (Pl. PeSz.: *álmodik* 2. „Álmodj felőlem, Legyünk együtt." (144); *átmegy* 3. b) „János . . . az óriás felett átment a vizet." (219); JuSz.: *áldott* 5. „(fokozó haszn-ként) . . . *áldott szomorú*" (50); *árad* 4. „*Az éjszakára hideg bánat áradt*" (68).

Az ilyen típusú szóhasználat tehát még mindig beletartozik az ismert, szokott

jelentéskeretbe; nem válik külön jelentéssé, nem igényel külön jelölést, csak — miként az előbbi csoport — sorrendi elkülönítést.

c) A következő fokozatban még mindig megmarad a szónak ismert, köznyelvi jelentése, de a konkrétból átlendül az elvontság síkjába. (A szófelhasználásoknak ebbe a körébe tartoznak az ún. átvitt értelmű jelentések, főleg a megszemélyesítésnek vagy név-átvitelnek egyszerű megnyilvánulásai.) Ez az a jelentéstípus, amelyet szótárilag csak egy megelőző (vagy feltételezett) jelentéshez tudunk kapcsolni és legegyszerűbben ilyen formulával fogalmazhatunk meg: „Ilyenre emlékeztető...”, „Ennek érzését keltő...” Itt tehát új jelentésárnyalat keletkezik (amelyet a szótári rendszerezésben az abécé kisbetűivel szokás megkülönböztetni). Pl. PeSz.: *ájulás* 2. „(átv) 'elesettség, erőtlenség, bágyadt-ság': Midőn elhagyám a várost, a világot: Olly ájulásban volt lelkem, hogy semmi élet-jelt nem mutatott” (92); *állat* 3. „(átv) 'alacsony erkölcsi v. szellemi színvonalon álló ember': a jellem az; A mi az embert emberré teszi. E nélkül . . . állatok vagyunk.” (141); *állatkínzás*” (átv, tréf, túlz) 'emberek gyötrése': Holnapután kezdődnek a collegiumban az examenek. Marasztalnak, de nem maradok . . . nem . . . szeretem látni az állatkínzást.” (141); *alszik* 1. a) „(megeszem . . .) Nem rengedez sem a Virág sem a fa . . . alsznak talán?” (149); *átfoly* (átv) 'keresztüláramlik; (kép) sodró erővel áthatvkit': „A tettek vágya, tettek ereje, Mint vad patak, Folyt rajtam át” (215); JuSz.: *acélos* 2. (átv vál) Az acélra (3) emlékeztető, ilyen hangulatot, érzést felidéző (tárgy, dolog): Elnézem elmélázva a habot, Mely tiszta zöld, acélos és ragyog.” (37); *ágy* 3. „(szépítő) Sírhely, sírgödör: . . . Ott lenn a temető magányos ágyán Feküdt némán, halottan, anyja sírján,” (42); *álmodik* 1. a) „ilyen állapotban levőnek látszik: *Álmodik és nagyon vár Valakit ez a táj!*” (56); *alszik* 3. b.) „(Érzés, jelenség) lecsillapodott, elmúlt: *alszik bennem a remény, az emlék,*” (59); *árok* 4. a) „Alacsony társadalmi helyzet: *Én mindig, mindig árok mélyin éltem*” (74).

d) Külön értelmezést igényel, tehát jelentősebb eltolódást mutat a szófelhasználásoknak az a csoportja, amelyben az ismert, megszokott jelentésnek (vagy jelentéseknek) lényeges új vonásai tűnnek fel, és válnak uralkodóvá, olykor alaposan eltávolodva a köznyelvi (szótározott) jelentéstől. Az ilyen szóhasználat természetesen nem illeszthető be az ismert jelentések egyikébe sem; az új jelentés önállósul, így a régiektől függetlenül értelmezhető, ill. értelmezendő. A metaforának, színekdochének és más, a klasszikus stilsztikából jól ismert alakzatoknak előfordulásai kínálják e csoport típuspéldáit. PeSz.: *alkonyfény* (met) 'az öregkor nyugodt derűje': bátyám zordonsága őt megharagítja, s napjai csöndes alkonyfényére [Abendsonnenschein] felleget hoz” (132); *alkudozó* „(ford; átv) 'beszélgetőtárs': Bizalmat bizalomért, jegyzé meg Mornac, alkudozójával [Unterhändler ~ interlocuteur] békében maradni akarván” (134); *arany* 7. (átv) 'böcs': (párh) Szolgált a hazának nem csak vas kezével, De szolgált egyszersmind arany elméjével” (189); *árnyas* 2. „(átv) 'rejtett, védett, csendes': (jelzőátvetés, ellent) Nem léssz kevésbbé kedves én előttem Árnyas magányodnak homályiban, Mint . . . a Nyilvánosság napfényes ormain” (196); *atyafi* 1. a) „(átv) 'sorstárs, testvér': Mondom neked, hogy mi már atyafiak [Brüder] voltunk, mielőtt sógorokká lettünk, értesz? [ti. ugyanazt a nőt szerettük]” (228). (Semmi szándékosság sincs abban, hogy az idézett példák nagyobbik fele idegen nyelvből fordított szövegben fordul elő. A műfordítás és jelentésváltozás összefüggésének kérdése nem tartozik ide. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó új megjegyzéseket és gazdag irodalmi utalást tartalmaz Zeman László Versfordítás, versértelmezés c. cikke. Irodalmi Szemle [Bratislava] 19 [1976/1]: 49—53.) JuSz.: *adó* 2. „(átv vál) Vmely érzés kifejezése, kinyilvánítása, ill. vmely [erkölcsilag] köteles v. kényszerű cselekedet: (*A nagy víz emlékére*) *Egy világ hozta a részvét adóját, Bécs, Brüsszel, Berlin, Páris, Róma állt a bölcsőnél. . .*” (39, 331); *ágy* 2. „(szépítő) Koporsó: *valaki meghal egyszer S némán e drága arany ágyba fekszik.*” (42); *andalog* 3. „(vál új) Elmerengve játszadozik: *ha megérint is fuvallata ősznek, Sötét hajában vígan andalog.*” (63, 331); *arany* 5. „(átv ritk) Kellemes

hangulat, derűs v. ilyet árasztó ital(?): *szivemből Kítör az ősi jókedv És habzó aranyával Arany napot köszöntök.*” (69); *árnyas* 2. („(ritk költ) Szomorúságot, bánatot okozó (érzés, állapot): *Öreg hotel, vén sárga ház, Te vadas, árnyas emlék*”, (73); *árok* 3. „(ritk) Sírögödör: *testvér . . Ha majd az árok némán betemet, A tarsolyomat a szivemre tedd.*” (74); (Vö. továbbá a már előbb idézett példákat is: *ablak, áll, árny, árva, ás, átrohan; advent, átugrik, avar, ázott.*)

Azt, hogy minden felosztás, típusba sorolás sántít, már az ókori görögök is tudták, és ki is gúnyolták abban a kis versikében, amely az ivás különböző okait így sorolja fel: öröm, bánat, vendég érkezése, vendég távozása vagy egyéb. Az írói szótári jelentésstruktúrának itt vázolt kialakítása sem tekinthető lezárt dogmának. A mindig rendelkezésre álló „egyéb” rovat mint mentőv mellett azok az ingadozások állítják dilemma elé a szótárszerkesztőt (vagy programozót), amelyek lehetővé teszik egyazon szófelhasználás több jelentéskategóriába való besorolását. (Aligha készült olyan értelmező szótár, amelyikben nem lehetők fel ilyen kételtű illusztráló szövegek.)

Az írói szótárban éppen úgy, mint az általános értelmező szótárban az értelmezés járulékaként elmaradhatatlan követelmény a különböző szempontú minősítés, főleg a stilisztikai sajátosságokat feltüntető értékelés. A szótári stilisztikai minősítő jegyek rendszerének kialakításában nemzetközi viszonylatban is jelentős érdeme van a magyar értelmező szótár szerkesztőségének. Természetes, hogy a PeSz. és JuSz. is az ÉrtSz. stilisztikai minősítő rendszerének alapján áll. Az írói szótár sajátos műfaji jellege itt is, sőt elsősorban itt bizonyos módosításokat, árnyaltabb megkülönböztetéseket tett szükségessé. (Vö. Benkő: A szavak stilisztikai értékeléséről. *Nytud. Közl.* 66 [1964.]: 141–50, A stilisztikai minősítések realitása. [*Nytud. Ért.* 58] 1967. 414–8.)

Az írói szótár stilisztikai minősítésének részletkérdésével ez alkalommal nem foglalkozom. Arra azonban ki kell térnem, hogy az írói szótárak számára eddig is, az elkövetkezőkben — a gépesítésre is gondolva — még inkább az jelenti a legnagyobb akadályt, hogy az ún. stíluselemek, modern kifejezéssel: az expresszív hatásimpulzusokat kiváltó elemi egységek hatalmas múltjuk ellenére sem nyertek olyan megfogalmazást, amely lehetővé tenné a könnyű és biztos felismerést és elhatárolást, még kevésbé az egzakt definiálást. Kétségtelen, hogy a modern stilisztika sokat tett már e téren. A statisztikai vagy strukturalista módszerű elemzési kísérletek (Jakobson, Miko, Zsilka stb.) sok, korábban nyitott kérdésre adnak vagy próbálnak adni mérésekkel igazolható pontos válaszokat, de még mindig sok a megoldandó feladat.

Nem is kell olyan bonyolult és elvont stíluselemekre gondolnunk, mint a szóképeknek (alakzatoknak) a különböző fajtái. (Hogy ezen a téren milyen sok pótolni valója van az elméleti stilisztikának, azt mutatja többek között az olyan gondosan felépített, sok oldalú vizsgálat, amelyet P. Dombi Erzsébet végez a színesztéziáról; ism. T. Lovas Rózsa: *MNy.* 71 [1975]: 488–91). (A szóképek lexikográfiai minősítésére már korábban tettem kísérletet: *Image littéraire et lexicographie. Cahiers de lex.* 12[1968–I]: 93–103.)

De még a sokkal egyszerűbb (vagy egyszerűbbnek látszó) nyelvi expresszív elemek is messze vannak az egzakt körülhatárolástól. Az alliterációt nemcsak a stilisztika, hanem a verstan is saját hatáskörébe vágónak vallja, és régóta nyilvántartja. Mégis mind a mai napig tisztázatlanok maradtak olyan, az írói szótárban szerepet játszó vonások, mint az alliteráció hatósugarának kiterjedtsége vagy a rímmel (szókezdő rímmel) való összefüggése, ill. azonossága. Az alliteráció hatósugarán azt értem, hogy meddig terjed az alliteráció érvénye, kisugárzó ereje; vagyis hogy hány szó (ill. szótag) lehet két alliteráló hang közt. A „vak vezet világtalant”-féle egyszerű vagy tiszta alliteráció mellett a stilisztikák és verstanok egyaránt alliterációnak tekintik az „egymáshoz közel álló szavak” azonos kezdő hangjait is: „Bagoly is bíró a maga barlangjában.” Valószínűleg alliterációnak minősül tehát Babitsnak ez a szóhasználata is: „Így szólott Jónás, s szeme vérbeforgott

kimarjult arcán verítéke csorgott.” (Jónás könyve). De egyáltalán nem biztos, hogy minden kutató alliterációt lát Radnótinak ezekben a soraiban: „Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent, nekem szülőházám itt e lángoktól ölelt kis ország.” (Nem tudhatom). József Attila *Ars poeticájának* ismert szavai („Költő vagyok – mit érdekelne engem a költészet maga”) pedig arra is figyelmeztetnek, hogy ha nem teszünk különbséget alliteráció és szókezdő rím között, elmosódik a határ a figura etymologica és az alliteráció közt is. Mellékesen, a figura etymologica és a töismétlés azonossága vagy különbsége is bizonytalan. (Ez utóbbiakat a PeSz. is, a JuSz. is elkülöníti egymástól. A JuSz. minősítése külön választja az alliterációt a szókezdő rímtől is.) Ahhoz, hogy az írói szótár stílisztikai minősítő jegyeinek rendszere az egzakt követelményeknek megfelelően (gépi feldolgozásra, programozásra is alkalmazhatóan) kialakítható legyen, a stílisztikának és rokon tudományainak tehát még sok a tennivalója.

Tisztában vagyok azzal, hogy a dolgozatomban megjelölt feladatokkal vagy részletesen elemző fejtegetésekkel nem oldódnak meg az írói szótár jövő útjának kérdései. De az kétségtelen, hogy az általam megjelölt néhány tétel fölismérése és megoldási kísérlete nem történhetett volna meg az eddigi gépi feldolgozásokra irányuló munkálatok tanulmányozása nélkül. A jövő fejlődésének biztosítékát éppen ezért az írói szótár vonatkozásában is, mint annyi más területen az emberi és gépi munka hatékony együttműködésében látom.

*

Az írói szótárnak az előzőkben tárgyalt általános érvényű kérdései mellé magyar vonatkozásban ide kívánkozik még egy megjegyzés: A magyar írói szótárak eddigi két képviselője bizonyára nem szándékosan, mégis találóan szimbolizálja azt a kettős irányt, amelyben a további írói szótárak létrejötte célszerű és kívánatos volna; vagyis egyrészt el kell készítenünk a múlt századi nagy klasszikusok életművének szótárát (legfőképp Arany Jánosét), másrészt megalkotásra vár a huszadik század nagyjainak szótára, első-sorban Ady és József Attiláé.

Benkő László

A születés, házasság és a halál szókinccse Gyöngyöspatán

Gyöngyöspata Heves megye gyöngyösi járásában, a Mátra alján fekszik. Történeti szempontból a megye első alakulási pontja, amelyről már Anonymus is megemlékezik Gestájában. A névtelen jegyző tudósítása mellett Patáról az 1234. évi adománylevelében olvasunk először. Lakói századok óta föld- és szőlőműveléssel foglalkoznak. Az első jelentősebb fejlődés a község életében a jobbágyfelszabadítás után következik be. A polgárosodással egyre terebélyesednek, színeződnek a népszokások is, amelyek elsősorban az emberi élet három nagy szükségével: a születéssel, a házassággal és a halállal kapcsolatosak.

Kutatópontunk — tájnyelvi szempontból — nyelvjárásszigetnek minősül (vö. Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 359). Nyelvhasználatában a palóc nyelvjárások számos jellemző sajátossága megtalálható, így — bár kétségtelenül bomlófélben — az illabiális *ä* és a labiális *ã* is. (Közlésünkben mindkettőt jelöljük.) Az *e* hangok sorában általános a zárt *ë*, s elég gyakoriak a záródó kéttőshangzók is; a környező falvak beszédmódjától eltérően viszont szokatlanul erős az *i*-zés. A mássalhangzók közül élő hang az *ly*, természetes a palatalizáció, és a *-val*, *-vel* *v*-je nem illeszkedik.

Az anyaggyűjtést még 1966 tavaszán végeztük. Adataink főként a század első negyedének szokásállapotát tükrözik. A gyűjtés során az aktív módszert követtük, azaz elsősorban kérdőív alapján dolgoztunk. Adatközlőink a következők voltak: Bencze Károlyné 66 éves, özv. Káposztás Józsefné 65 éves, özv. Köteles Lajosné 60 éves, Balogh József 75 éves, Kecskés Mihály 70 éves és Mihók Pál 82 éves — valamennyien földművelők.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a közlés nem teljes: felsorolásunk csak a leglényegesebb szavak bemutatására szorítkozik. A tárgykör természeténél fogva a jelenségek és eszközök értelmezésére rövid néprajzi magyarázatot adunk. Az efféle feldolgozás ugyanis nem nélkülözheti az itt-ott talán részletesebb néprajzi utalásokat. Példamondatot csak akkor mellékelünk, ha szokatlan vagy a köznyelvitől eltérő jelentésárnyalatot kell bemutatnunk. Rövidítéseink megegyeznek a magyar tájszótár-irodalomban használatos rövidítésekkel. Elöl áll a köznyelvi alak, utána — ha a köznyelvitől különbözik — a nyelvjárási.

avató: *ávátó^u* fn. 1. 'a fiatal menyecske templomi felavatása az esküvő után'. *Az ávátó^u a sēkrēstyēbe vó^ut mēktártvá.* 2. 'az újszülött bemutatása a templomban, asszonyavatás'. *Á gyerēk az ávátó^u utān ā Boldogásszony āgyābū ā bōcsō^ube kerūt.*

ágykiadás: *ātykiādās* fn. 'a menyasszony kelengyéjének, ágyának ünnepélyes kezek között történő átadása'. *Az ājāndēkokot is ātykiādāskor āttāk āt.* Nr. A lakodalom előtt csengős — pántlikás kocsival küldöttség megy a *mēnyásszonyos ház-hoz*. Ott nem akarják be-

- engedni őket, alkudozás kezdődik, majd ha megegyeznek, felrakják a kocsi a menyasszony holmiját. Ezután elszállítják a *vőlegényes házhoz*.
- állapotos: állapotos* mn. 'terhes'.
- állóka: állóká* fn. 'a bölcsőt elhagyó gyermek helye'. Nr. Fából készült, középen lyukas, négy lábú szék.
- álomlopás: álomlopás* fn. 'valamilyen tárgy ellopása jól alvó baba mellől'. Nr. A család egyik tagja — olyan helyről, ahol jól alvó baba volt —, tárgyat vitt haza, és azt a nyűgös gyermek feje alá vagy mellé tette.
- banda: bándá* fn. 1. 'csoport, összetartozó társaság, brigád'. *Mindenkinek csak a magá bándájában lehetett nőűsünyi*. 2. 'zenekar'.
- Boldogasszony ágya: Boldogasszony ágyá* fn. 'a szülő asszony ágya, amelyben az anya fekszik gyermekével szülés után legalább két hétig'. *Jóú egítségét kívánok a Boldogasszony ágyádba! Boldogasszony ágyás* mn. 'gyermekágyas'. Nr. Az ágyba friss szalmával megtömött szalmazsák került, bele fokhagyma, kenyérhéj, tömjén, esetleg gyertyadarab a rontás ellen. A szalmazsákra fehér lepedőt terítettek, s az ágyat is lepedő (díszes, ún. *sátorlepedő*) takarta el a kíváncsi és az ártó szemek elől. Az asszony nyakába vagy keze fejére olvasót akasztottak, fejpárnája alá pedig imakönyvet tettek. Ágybalépés előtt az ágyat szenteltvízzel hintették meg.
- borda: bordá* fn. 1. 'testrészt'. 2. 'a szövőszék alkatrésze'. 3. 'házasságközvetítő'. Utóbbihoz: Nr. Rendszerint cigányasszony volt, aki közvetített a fiú és a leány, illetve a fiatalok szülei között. Fáradozásáért jutalomban részesült. Ha a házasság sikerült, azt mondták: *Jóú bordá vóú a jávaslóú*.
- búanya, búapa: búányá, búápá* fn. 'a menyasszony szülei'.
- búcsúztató: búcsúztató* fn. 1. 'a menyasszony elbúcsúztatása szüleitől, testvéreitől, háznépétől'. 2. 'a halott búcsúztatása hozzátartozóitól, rokonaitól, ismerőseitől'. Nr. Az elsőt a násznagy vagy a vőfély, a másodikat a kántor végzi; mindkettőt verses formában.
- cimbora: cimborá* fn. 'legény- vagy leány-pajtás'.
- csendőtés: csendőtés* fn. 'a lélekharang megszólalása'. Nr. Ha valaki meghal, azonnal bejelentik a parókián; az eseményt harangszóval hozzák a falu tudomására. (Férfinak háromszor, nőnek kétszer *csendőtének*.) Ilyenkor minden ház kapuja megnyílik, és ki-ki a harangozótól vagy a szomszédától tudakolja meg, hogy ki a halott.
- csiga: csigá* fn. 'levestészta'. Nr. A keresztelői vagy a lakodalmi levesbe teszik; már az esemény előtt néhány nappal elkészítik.
- csócsál: csóúcsú* ts. i. 'ennivalót összerág'. Nr. Ha kevés volt az anyatej, összerágott enniavót adtak a gyermeknek.
- csuszi* fn. 'cucli'. Nr. Összerágott kenyér, dió és cukor, amelyet zsebkendő sarkába kötöttek és a gyermek szájába tettek. A kicsi egy-egy félnapig is elszopogatta. A cucli őse.
- dunnika: dunniká* fn. 'párna, amelybe a gyermeket pólyázták be'.
- dutyi* fn. 'a fiatal pár első fekhelye'. Nr. Régebben az ágytámlára deszkát helyeztek, és erre rakták az ágyneműt. Az így kialakított fekvőhelyen töltötték a fiatalok első éjszakájukat.
- fehél: fēhēl* fn. 'párna'. *Némélyik asszony hát-nyóúc fēhēlt is hozott a házho*. Nr. Hozzá tartozott a csecsemő kelengyéjéhez, a menyasszony stafírunghoz, de a koporsóban is ezen nyugodott a halott feje.
- fehéllopás: fēhēllopás* fn. 'párnalopás'. Nr. Az ágykiadás alkalmával közeli rokon vagy jóbarát párnát visz el, amelyet majd csak a lakodalom másnapján, a hírvész-kor keresnek meg.
- feheltánc: fēhēltánc* fn. 'párnatánc'. Nr. A lakodalmal éjszakát követő hajnalon tartják, hogy a vendégsereg ne álmosodjon el. Valaki — feje fölé emelt párnával — háromszor körültáncolja a szobát, majd a párnát hozzáüti az egyik jelenlévőhöz. Ezután a táncos, vala-

- mint a megérintett a földre tett párnára térdel és megcsókolja egymást. A tancot az folytatja tovább, akihez hozzáütötték a párnát. Tréfás, hangulatos játék.
- fékető*: *fikető*^u fn. 'a pólyás baba sapkája, amelyet az álla alatt kötöttek meg'.
- hirdetés* fn. 'a házasulandók kihirdetése három egymást követő vasárnap a templomban'.
- hívogatópapír*: *hívogatópapír* fn. 'az a papír, amelyre a vőlegény és a menyasszony felírja, hogy kiket kíván meghívni a lakodalomba'. Nr. Ennek alapján a vőlegény részéről két 8–10 év körüli fiú, a menyasszony részéről pedig két ugyanilyen korú leány értesíti a vendégeket.
- iratkozás*: *irakozás* fn. 'házassági szándék bejelentése a parókián'. Nr. Az eljegyzést követő vasárnap a fiatalok — tanúik kíséretében — elmennek a paphoz, és hivatalosan bejelentik, hogy meg kívánnak esküdni.
- jegybe jár valakivel*: *jegybe jár valakivel* tn. i. 'jegyese valakinek'. Nr. Ez az állapot *kendőülkés*-től (eljegyzéstől) a lakodalomig tart.
- jegybicika*: *jegybicika* fn. 'olyan kés, amelyet a vőlegény ajándékoz *kendőülkés* (eljegyzés) alkalmával jegyesének'. Nr. Ezzel szegi meg a menyasszony a vőlegényes háznál történő fogadásakor a kezébe adott kenyeret.
- jegycsizma*: *jetycsizma* fn. 'az a csizma, amelyet esküvő alkalmával a menyasszony visel'. Nr. *Kendőülkés*kor (eljegyzés)kor) a vőlegény adja menyasszonyának. Szokás volt, hogy esküvőre menet — rontás ellen — a csizmába tíz fillért tettek.
- jegygyűrű*: *jegygyűrű*^u fn. 'eljegyzés)kor felhúzott gyűrű'. Nr. Régebben olcsóbb ezüstgyűrű volt, amelyet az esküvőn a pap húzott az ifjú pár ujjára. Manapság aranygyűrű; a vőlegény veszi, és az eljegyzéstől kezdve hordják a fiatalok.
- jegyving* fn. 'a vőlegény inge, amelyet az esküvőn visel'. Nr. Selyemből vagy gyolcsból készült, a mellrészen fehér hímzéssel. *Kendőülkés*. (eljegyzés) alkalmával a menyasszony adja a vőlegénynek.
- jegykendő*: *jetykendő*^u fn. '*kendőülkés*on (eljegyzés)kor) a menyasszony adja a vőlegénynek és megfordítva'. Nr. Ha nem sikerült az eljegyzés, a kendőt szétzaggatták, darabjait pedig egymás udvarába dobták.
- felkészülés*: *felfésülés* fn. 'kontyolás'. Nr. Amikor a menyasszonyt menyecskeként öltöztetik át, megfésülük és haját kontyba csavarják. Addig viselt szalagját a nyoszolyólánynak adja emlékül.
- fonó*: *fonó*^u fn. 'az a ház, ahol leányok, asszonyok összegyűltek és fontak'. Nr. Rendszerint bérelték. A fonóba legények is eljártak, s így az az ismerkedés színhelye is volt.
- fosztó*: *fosztó*^u fn. 'olyan ház, ahol tollat fosztottak'. Nr. Szintén az ismerkedés színhelye volt egyben.
- főgazdasszony*: *főgazdasszony* fn. 'szakács, a lakodalom konyhai munkájának irányítója'.
- hagyakozás*: *hagyakozás* fn. 'végre rendelkezés'. *A beteg ágyig hagyakozik, míg eszméletinn van.*
- halálfélelem*: *halálfélelem* fn. 'a haláltól való rettegés'.
- halálmadár*: *halálmadár* fn. 'kuvik'. Nr. Ha valakinek a házán vagy annak közelében megszólal, — a hiedelem szerint — onnan hamarosan meghal valaki.
- halálveríték*: *halálveríték* fn. 'a haldokló hideg verítéke'.
- halottak napja*: *halottak napja* fn. 'november 2.'. Nr. Előző este — mindenszentek napján — meglátogatják a feldíszített sírt, gyertyát gyújtanak és imádkoznak a halott lelkiüvéért.
- halottlátás*: *halottlátás* fn. 'a halott meglátogatása'. Nr. Rokonok, ismerősök megnézik az *elsőház*-ban felravatolozott halottat és vigasztalják családtagjait.
- haló ruha*: *haló ruhá*^u fn. 'az a ruha, amelyben a halottat eltemetik'. Nr. A férfit jegyruhájában, a leányt vagy fiatalasszonyt menyasszonyi ruhában, az

- idős asszonyt pedig fekete ruhában temették el.
- háztüznéző*: *hászütüznéző^ü* fn. 'körülnézés a választott leány vagy legény szüleinek a házában, gazdaságában'. Nr. Akkor fordult elő, ha valamelyik fél más faluba való volt. Rendesen valamilyen ürüggyel léptek be a házba, eladó állatot, gabonát kerestek. A cselekmény célja a tájékozódás volt.
- hérész*: *hírész* fn. 'a lakodalom másnapján tartott vendégeskedés'. Nr. Ilyenkor keresték meg az ágykiadás alkalmával ellopott párnát is. A tettest megbüntették.
- kántorkérés*: *kántorkérés* fn. 'a halott elbúcsúztatása a kántor részéről'. Vö. *búcsúztató*.
- kásár* ~ *kására*: *kásár* ~ *kására* fn. 'esküvő utáni vasárnap tartott lakoma'. Nr. Ezen az új pár és szűk körű rokonság vesz részt a lányos háznál. Az étkezés-kor kása is kerül terítékre, amelynek felszolgálása előtt a konyhából csörömpölés hallatszik, majd a szakácsnő be-kötött kézzel hozza a vendégsereg tudomására, hogy leforrázta a kezét. Nagy fakanálra vagy tálba pénzt kér orvosságra. (Tulajdonképpen a kása ára ez, amely a szakácsnőt illeti meg.) A tréfás versikét rendszerint a vőfély mondja el.
- kecele*: *kécéle* fn. 'kötény'. Nr. Vizeletbe mártva ebbe csavarták bele a lázas gyermeket.
- kendőlakás*: *kendő^ülakás* fn. 'eljegyzés'. Nr. Ilyenkor a vőlegény nyakravalót, rojtos selyemkendőt és lakkos szárú csizmát adott át a menyasszonynak, a menyasszony pedig jegyinet, zsebkendőt és rózsát a szó visszavonhatatlanságának zálogaként.
- kérő* ~ *kérető*: *kérő^ü* ~ *kérető^ü* fn. 'a leány megkérése'. Vö. *kendőlakás*.
- készítő*: *kiszítő^ü* fn. 'szakács, konyhai segítő'.
- kísérő*: *kisírtő^ü* fn. 'a vőlegényt és a menyasszonyt kísérő két-két fiú és leány (6–10 évesek)'. Újabban elnevezésük *koszorúslány*, *koszorúslégy*.
- kókó*: *kókó^ü* fn. 'gyermekijesztő szellem'.
koma, *komasszony*: *komá*, *komasszony* fn. 'keresztstülők'.
- koncsorgó*: *kuncsorgó^ü* fn. 'csavargó ember'. Nr. Esküvő után az új asszonynak nem volt szabad hazamennie legalább egy hétig; ellenkező esetben *kuncsorgó^ü* vált volna belőle.
- konty*: *konyty* fn. 1. 'felkötött női haj'. Vö. *kontyolás*. 2. 'főkötő'. Nr. A kontyot a két ágra bontott, majd összefont hajból képezik ki a fej hátsó részén. Erre jön azután a díszes főkötő.
- kontyalávaló*: *konytyálávaló^ü* fn. 'mézzel vagy cukorral édesített pálinka'. (Tréfás elnevezés.) Nr. Különösen az asszony-népség itta a lakodalom hajnalán, meg az azt követő *hírész* alkalmával.
- koldusetetés*: *kódúsetetés* fn. 'a szegények megvendégelése'. Nr. A temetés napján és halottak napján történik. Ilyenkor kalácsot, lisztet, babot, tojást stb. szoktak adni a koldusoknak.
- koporsó*: *koporsó^ü* fn. 'a halott deszkából készített nyugvóhelye'. Nr. Régebben háziiparosok készítették.
- korozsma*: *korozsmá* fn. 'a keresztanya ajándéka'. Nr. Többnyire a keresztelői ruhából és 2–3 m vászonból áll; ez utóbbit összehajtogatják, fiú esetében kék, leány esetében pedig rózsaszín szalaggal kötik át, majd a pólyához teszik. Keresztelésre a kicsivel együtt viszik el. Ha a gyermek meghal, ezt az ajándékvásznat teszik alá a koporsóba. Ha pedig életben marad, nagyobb korában inget varrnak neki belőle.
- kitevés*: *küévé* fn. 'a házasulandók nevének kifüggesztése a községházán'.
- legénypohár*: *leginypohár* fn. 'legénnyé fogadás, legényavatás'. Nr. A 18. életévét elért fiatalembernek áldomást kellett fizetnie idősebb társainak a kocsmában. Erre mondták: *Mégoette á leginypohárát*. A falu legénysége ekkor fogadta be őt hivatalosan is soraiba.
- leső*: *leső^ü* fn. 'a lakodalomba hívatlanok elnevezése'. Nr. Az ablakon leselkedtek be a lakodalmas házba. Szokás volt kaláccsal és borral megkínálni őket.

megesik: mēgesik tn. i. 'házasságon kívül teherbe esik'. Nr. Az ilyen leánynak gúnyban, megvetésben volt része a községben.

megnyom: mēgnyom ts. i. 'lidércnyomás-ként nehezedik áldozatára' (boszorkány).

megront: mēgront ts. i. 'megbabonáz, bővüléssel kárt okoz'. Nr. Ha a pólyás babát valaki erősebben megnézte (különösen boszorkány hírében álló asszony), akkor az megbetegedett vagy nyűgössé vált. A rontás elhárítására különféle eljárásokat alkalmaztak.

meny: mēny fn. 'a fiúgyermek felesége'.

menyasszony: mēnyásszony fn. 'eljegyzett leány neve az esküvőig'.

menyasszonyágy: mēnyásszonyágy fn. 'a menyasszony kelengyéje, ágyneműje'. Nr. A lakodalom előtt való este csengős, pántlikás kocsi, nagy ceremóniával szállítják át a vőlegényes házhoz. Vő. *ágykiadás*.

menyasszonycsokor: mēnyásszonycsokor fn. 'az a fehér virágcsokor, amelyet az esküvőn a menyasszony tart a kezében'.

menyasszonyi kaszli: mēnyásszonyi kászli fn. 'a menyasszony fiókos szekrénye, amely a *szuszék*-ot és a *tulipános lādā*-t váltotta fel'.

menyasszonykoszorú: mēnyásszonykoszorú fn. 'az a mirtuszkoszorú, amelyet az esküvő alkalmával a menyasszony visel a fején'.

menyasszonylopás: mēnyásszonylopás fn. 'a menyasszony első tánca a lakodalom alkalmával idegen legénnyel'. Nr. Az esküvői ebéd után egy legény táncra kéri fel a menyasszonyt. Ekkor elkiáltja magát valaki: *Zsivány vān ā hāznā!* A legényt megfogják, megkötözik és ítélnének felette. A bíró a vőlegény násznagya. A nőrablásra emlékeztető szokás.

menyasszonyos ház: mēnyásszonyos ház fn. 'a menyasszonyék háza, illetve a menyasszony családi köre'.

menyasszonypörkölés: mēnyásszonypörkölés fn. 'a menyasszony tűz fölötti ugrálása'.

Nr. Lakodalom hajnalán az udvaron vagy a ház előtt tüzet raktak, a násznép körül táncolta, és a menyasszony többször átugrott rajta. Utána kaláccsal, pálinkával kínálták a vendégeket. Valószínűleg a régi avatószertartás emlékét őrzi, amelynek — mint a szentiváni tűznek is — termékenyítő jellege volt.

menyasszonyruha: mēnyásszonyruhá fn. 'az a ruha, amelyet a menyasszony esküvő alkalmával visel'. Nr. Általános volt a fehér, bő selyem szoknya, amely alá 14–16 fehér szoknyát is felvettek; erre az ugyancsak fehér *pruszli* (pruszlik) jött, rajta kék színű, egymást keresztező vállszalaggal és derékkötővel. A vállára hímzett selyemkendő borult, fejére rövid fátylat tett, lábára a vőlegénytől kapott jegycizmát húzta. A virágcsokrot vagy mellére tűzték, vagy a kezében tartotta.

menyasszonytánc: mēnyásszonytānc fn. 'a menyasszony megtáncoltatása a vendégsereg részéről'. Nr. Éjfél tájban, a vacsora végeztével kezdődik. A cigányok talp alá valót húznak, majd valaki elkiáltja magát: *Elládó ā mēnyásszony!* Aki táncolni akar vele, pénzt dob az előre odakészített tányérba. Mindig azé a menyasszony, aki többet ad érte. Előfordul az is, hogy a kiváltó leülteti, pihenteti őt. Amikor már szinte mindenki táncolt vele, a vőlegény beszalad, ráteszi kalapját a tányérra, ezzel kiváltja a menyasszonyt, és el is viszi magával. A cigányok utánuk kiáltanak: *Száporoggyátok nāsz ā csicsó^ukā!* Ezután szabad a tánc.

menyecske: mēnyecske fn. 'fiatal asszony'. Nr. A menyasszony lakodalom alkalmával — hajnal tájban — a nyoszolyólány és néhány asszony kíséretében elmegy, hogy menyecskének öltözzön fel. Leveti fehér ruháját, és pirosat, posztó szegélyű szoknyát vesz fel. Ekkor történik a *kontyolás* is.

mumus fn. 'gyermekijesztő alakoskodó'.

nász ~ nászuram: nāsz ~ nāszurām fn. 'a gyermek feleségének vagy férjének apja'.

nászasszony: *nászasszony* fn. 'a gyermek feleségének vagy férjének anyja'.
násznagy: *násznagy* fn. 'házassági tanú'. Nr. A lakodalmi szertartások vezetője. Különösen fontos szerepe volt a vőlegény násznagyának, a *első násznagy*-nak (a leány kikérése, a vendégek fogadása, a menyasszony táncának irányítása stb.). A *első násznagy* rendszerint a vőlegény keresztapja volt.
násznép: *násznép* fn. 'a lagziba hivatalos vendégsereg'.
nem tiszta szer: *nem tiszta szer* fn. 'boszorkány, nem igaz úton járó személy'.
nyoszolyólány: *nyoszolyótyány* fn. 'a menyasszony barátnője vagy közeli rokona, aki körülötte teljesít szolgálatot (öltöztetés, fésülés stb.).
öreglány: *öreglány* fn. 'az a leány, aki 22 éves koráig nem ment férjhez'.
öreglegény: *öreglegény* fn. 'az a legény, aki 24–25 éves koráig nem nősült meg'.
örömanya, *örömápa*: *örömanya*, *örömápa* fn. 'a vőlegény szülei'.
padlan: *padlan* fn. 'a megásott sírgödör oldalsó bemélyedése'. Nr. Azért készítik, hogy ne szakadjon be a koporsó a földtömeg nyomásától.
palló: *palló*⁴ fn. 'mennyezet'. Menyasszonylopáskor ide húzzák fel — kezét-lábát összeláncolva — a tettest.
pectej: *pëctej* fn. 'előtej'. Nr. Az anya nagyon fél a tej elvesztésétől, ezért tiltó cselekvésként különösen ügyelt arra, hogy az előtej földre ne cseppenjen Rendszerint a tűzhelyre fejte ki.
pelenka: *pëlyënkä* fn. 'a baba alá tett vászondarab'.
poszrik fn. 'keresztelői kislagzi'. Nr. A gyermek születése után egy héttel rendezett ünnepi vacsora. Elsősorban a közeli rokonság vett rajta részt: a kereszt- szülők, nagyszülők, testvérek, közvetlen szomszédok stb. A fogalom újabban a születés után két héttel rendezett keresztelői ebédet jelöli.
pruszlik: *pruszli* fn. 'női mellény'.
sátorlepedő: *sátorlepedő*⁴ fn. 'a gyermekágy eltakarására szolgáló díszes lepel'. Nr. Egyfelől rontás ellen használták (a

sarkaiba még fokhagymát is kötöttek), másfelől a kíváncsi gyermek- és férfi szemek elől takarták el az anyát, valamint gyermekét.
sifli fn. 'levesbe való kockatészta'.
stafírun: *stáfírun* fn. 'menyasszonyi ke- lengye' (újabb). Vö. *menyasszonyágy*.
szalma: *szálmä* fn. 1. 'cséplés utáni gabona- szár'. 2. 'a született leánygyermek elnevezése'.
szarvas kendő: *szárväs kendő*⁴ fn. 'hátra- kötött kendő, amelynek sarkai szarv- ként állnak'. Nr. A fiatalasszony az első gyermek után letette az esküvő óta viselt kontyot és *szárväs kendő*⁴-vel váltotta fel.
szemfedő: *szëmfedő*⁴ fn. 'a koporsóban fekvő halottat borító lepel'. Nr. Ha kisfiú vagy kislány a halott, a szemfedőt a lábánál széthasítják, hogy könnyebben léphessen a mennyei útra.
Szent Mihály lova: *Szent Mihä lovä* fn. 'lécekből készített, hordozható állvány, amelyen a koporsót a temetőbe vitték'. Nr. Az idősebbeket férfiak, a fiatalokat legények vagy lányok, a kisgyermek- ket keresztanyjuk vitte ki a temetőbe.
széna: *szénä* fn. 1. 'száritott fű'. 2. 'a szüle- tett fiúgyermek elnevezése'. — *Szénä-ë vaty szálmä lett nekik?* — *Szénä* (fiú).
szúszék: *szúszék* fn. 'a menyasszony faragás- sal díszített ládája'. Nr. A jobbágykor- ban volt általános; később a festett, tulipános láda váltotta fel.
tacska: *täcskä* fn. 'vászonlepedő'. Nr. A szőlő- ben dolgozó anya a lepedő négy sarkát négy karóhoz kötötte, s ebben a függő- ágyban ringatta el a gyermeket. A *täcskä* az asszony hozományához tartozott.
tejberezett fn. 'tejes tarhonya'. Nr. A kis- gyermek eledele.
temetőgarád: *temetőgäräd* fn. 'a temető széle, árka'. Nr. Ide temették az öngyil- kosokat.
tor fn. 'a temetést követő vendégség'. Nr. A torban kalácsot és bort fogyasztanak; ilyenkor sokat emlegetik az elhunyt jó tulajdonságait, cselekedeteit.
tortavívés: *tortävívés* fn. 'a lakodalomba érkező vendégek ajándék adása'.

töltés: *töltés* fn. 'töltött káposzta'.

tulipános láda: *tulipános láda* fn. 'a menyasszony festett, tulipánokkal díszített ládája, amelyben a kelengyéjét tartotta'.

virrasztó: *virasztó* fn. 'éjszakai őrködés a halott mellett'. Nr. Jelen van a család, a rokonság és a szomszédok. Halotti énekeket énekelnek és imádkoznak. Az éneket rendszerint idősebb nő vagy férfi kezdi el.

vő: *vő* fn. 'a leánygyermek férje'.

vőfély: *vőfély* fn. 'lakodalmi tisztségviselő'. Nr. Feladata a vendégek hívogatása, a menyasszony elbúcsúztatása, tréfás rigmusok mondása a vacsora alatt stb.

vőfélybot: *vőfélybot* fn. 'a vőfély fapálcája'.

Nr. A bot egyik végére almát szúrtak, majd ebbe rozmaringszálat tűztek. Az alma alá virágot és nyolc-tíz színes szalagot kötöttek.

vőlegény: *vőlegény* fn. 'az udvarló legényember eljegyzéstől esküvőig'.

vőlegényes ház: *vőlegényes ház* fn. 'a vőlegényék háza, illetve a vőlegény családi köre'.

vőlegényruha: *vőlegényruhá* fn. 'az a ruha, amelyet az esküvőn a vőlegény visel'. Nr. A vőlegény ruhája fekete, ilyenkor a menyasszonytól kapott jegyinet veszi fel, a lábán csizma, mellén és kalapján pedig fehér bokréta van.

Fülöp Lajos

Szó- és szólásmagyarazatok

Naszály és Nagy-szál. Váctól északra, a város belterületétől légvonalban mintegy hat-hét kilométer távolságban jellegzetes alakú — némelyek szerint hajótesthez, mások szerint koporsóhoz hasonló — hatalmas mészkőhegy húzódik nagyjából nyugat-keleti irányban. Teteje kiterjedt fennsík, dél és észak felé meredeken ereszkedik le. Legmagasabb pontja 652 méterre van az Adriai-tenger szintje fölött, Vác fölé tehát 536 méterre magasodik fel. (A váci székesegyház küszöbének tengerszint fölötti magassága 116 méter.)

A szóban forgó hegy azok közé tartozik, amelyeknek nevét az Árpád-kor óta ismerjük. I. Géza király (ur. 1074–1077) Lévától észak-északnyugatra a Garam folyó mellett, a hegyek között Szent Benedek tiszteletére bencés apátságot alapított, s 1075-ben birtokait összeíratta. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevele nem maradt fenn eredetiben, hanem egy 1124. évi hamis átírólevélnek 1217. évi — ugyancsak hamis — átíratában. A kétszeres átírásban ránk maradt 1075. évi oklevélben olvashatjuk: „Iuxta siluam *nazal* dedi unum aurificem, nomine nesku, cum fratribus suis, et terram ad V aratra” [= A *Nazal*-erdőnél adományoztam egy *Nesku* nevű aranyművest fivéreivel, és öt ekényi földet] (MonStrig. 1: 55). Az idézett szövegrészletben szereplő *silua nazal* nem más, mint a Vác fölötti 652 méteres hegy, amelyet — szőlővel borított déli lejtője kivételével — még századunk elején is sűrű tölgy- és csererdő fedett. (L. Tragor Ignác: Vác. Ismertető kalauz. Vác, 1903. 85, 86, 88.) E hegyről nevezték el azt a — később elpusztult — települést, amely idővel a váci püspökségnek lett a jobbágyközsége (Urb. 642), s amelynek nevét Szarka Gyula, (A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác, 1940. 90–1) a következő változatokban gyűjtötte össze az 1526-tól 1652-ig terjedő korból: *Nazal*, *Nazaly*, *Naszal*, *Naszaly*, *Nazall*, *Nazzaly*. A váci népnyelvben a hegy neve ma is ugyanaz, ami kilencszáz éve volt: *Naszá* (Nagy Sándor: A váci nyelvjárás. Bp., 1903. 59), azaz — köznyelviessítve — *Naszál*. Az irodalmi nyelv Vác házihegyét *Naszály*-nak hívja. Ezt a névváltozatot vette tollára Juhász Gyula is „Váci szeptember 1899” című szonettjében, amelyet 1934 szeptemberében Szegeden írt:

A klastromablakból kinéz az őszbe
Egy égőszemű kispap. A *Naszály*
Búsan pipál, az esti félhomály
Ölén levelek hullanak csörögve.

Szerepel a *Naszály* Áprily Lajos „Hivogató vers”-ében is, amelyet a Visegrádhoz tartozó Szentgyörgypusztán írt a költő 1954 előtt:

S ha hús párákat fú a Duna-táj,
szigorúbban néz át a vén *Naszály*.

A magyarországi földrajzi nevek egységes használatának biztosítására összeállított névjegyzék (Magyarország földrajzinév-tára. I. Fontosabb domborzati, táj- és víznevek. Bp., 1971. 33) ugyancsak a *Naszály* névváltozatot tartja általánosan alkalmazandónak.

Honnan származik a *Naszál(y)* hegynév? E kérdéssel eddig — tudomásom szerint — mindössze Stanislav (SlovJuh. 2: 357) foglalkozott, aki arra mutatott rá, hogy e hegynévben egy szláv (szlovák) *Nosala* személynév rejtőzhet. De a *Naszál(y)* hegynévet — úgy vélem — lehet másképpen is, sőt talán másképpen is kell magyarázni. Abból indulok ki, hogy Zakopane határában egy 1206 m magas hegynek *Nosal* (WEP. 8: 30) a neve. E hegy a Kasprowy Wierchre menő, a magyar turistáktól is jól ismert drótkötélpálya völgyállomásának, Kuźnicének a közelében, tőle északkeletre emelkedik. A *Nosal* hegy csúcsától délre, 1101 m magasan van a *Nosalowa Przełęcz* 'Nosal-hágó', amely a Dolina Bystrából vezet át a Dolina Olczykába. A lengyel *Nosal* hegynév a *nosál* 'nagy orrú ember' főnévből keletkezett. E főnév igen gyakori volt az ólengyelben mint megkülönböztető szerepű személynévi elem (1. SiSNO. 4: 74), amely később családnévvé fejlődött. (A lengyel *Nosal* családnévre 1. Teresa Gołębiowska: Antroponimia Orawy. Kraków, 1971. 117.) Hasonló a helyzet a csehben is, ahol a *nosál* 'nagy orrú ember' főnévből alakult az 1399 óta adatolható *Nosál* személynév (Profous 3: 231; Beneš: ČPříjm. 224; Svoboda: SOJ. 169). L. még szlovák *nosál'* 'nagy orrú ember' (SiSJ. 2: 390), *nosál'* 'hosszú orr' (uo.), továbbá (Cinkotán) *Nosál* családnév (Vincent Blanár: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Mad'arsku. Bratislava, 1950. 97).

Visszatérve a lengyel *Nosal* hegynévhez, azt a véleményemet fejezem ki, hogy a lengyel *nosál* főnév személynévi áttétel nélkül, közvetlenül vált hegynévvé. Az olyan hegyre, amelynek gerincén, oldalán előreugró, orrszerű domborzati idom van, szinte kívánczik valami olyan megnevezés, amely erre a jellegzetességre utal. Ebből a szempontból érdemes áttanulmányozni az OklSz. *bérc-orr*, *hegy-orr* és *orr* szócikkének idézetanyagát.

A váci *Naszály* hegynévet ugyanolyan eredetűnek tartom, mint a zakopanei lengyel *Nosal*-t. A honfoglaló magyarság az itt talált lakosságtól egy nyugati szláv *Nosál hegynévet vett át, amelynek előzménye egy **nosál'b* 'nagy orrú ember' [$< : nosz$ 'orr'] (SiPrasl. 1: 108) volt. Azt azonban, hol volt a *Naszályon* az a hegyorszerű domborzati idom, amely a névválasztást sugallta, ma már nehezen állapíthatjuk meg. Különösen azóta, hogy az 1965-ben üzembe helyezett Dunai Cement- és Mészműveknek a *Naszály* oldalából fejtett mészkő a nyersanyaga, s ennek folytán a hegy egyre jobban pusztul, formátlanodik. — A magyarban az elsődleges *Noszál névváltozatból $o > a$ változással, azaz nyíltabbá válással jött létre az 1075 óta adatolható *Naszál* névváltozat. Az 1542 óta adatolható *Naszály* (*Nazaly*; Szarka: i.m. 90) névváltozat $l > ly$ palatalizálódásnak az eredménye.

A *Naszály* hegynévvvel etimológiailag összetartozik az Almásfüzitőtől délre fekvő *Naszály* község neve, amely 1628-ban bukkan fel *Naszál* alakban (Úriszék 643). Magyar névadással keletkezhett a fentebb bemutatott nyugati szláv személynévek alapján. A középkorban e helységet *Ladamér*-nak [1237—40: PRT. 1: 778] hívták. Ebben a szláv eredetű ómagyar *Lodomir* [1211: PRT. 10: 507] személynév rejlik.

Ezzel a vizsgálatot akár le is zárhatnánk. Csakhogy a *Naszály* hegynek van egy másik neve is: *Nagy-szál*. E névvel 1826-ban találkozunk először: „*Naszál*, vagy is igazabban *Nagyszál*, mely hegy délről tekintve, a' maga nagyságáról, N a g y S z á l t ó l vette hajdan neveztetését.” (Nemes Nógrád Vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. Pesten. 2: 35.) Petőfi Sándor is ezt a hegynévet használta „Sovány ősz” című költeményében, amelyet 1844 októberében írt Budán:

Búsan Budára kullogok,
Megállok a vár tetején;
Nagyszálnak borszülő hegye
Távolból kékellik felém.

Nagyszálnak borszülő hegye
 Sok jó napot szerzett nekem;
 Hanem mi haszna? hogyha most
 A száraz kortyokat nyelem.

A *Nagy-szál* név még ma is elő-előfordul földrajzi szakmunkákban, térképeken stb., olykor a *Naszály* névvel váltakozva. Tanulságos összevetnünk három térképnek a névhasználati gyakorlatát. Az 1927-ben kiadott Börzsönyi hegység (Kirándulók térképe 3. sz.) *Naszály*-nak hívja a hegyet és *Naszály erdő*-nek a hegy északi lejtőjét borító erdőt. Ezzel szemben az 1931-ben közzétett 75 000-es katonai térkép (Vác és Diósjenő) *Nagyszálnak* nevezi a hegyet és *Nagyszál erdő*-nek az erdőt. Lutheránus álláspontra helyezkedett a Kartográfiai Vállalatnak a „Cserhát útikalauz” mellékleteként 1970-ben megjelent Cserhát térképe, amelyen a hegy neve *Naszály*, az erdőé viszont *Nagy-szál-erdő*.

Arra a kérdésre, minek köszönheti létét a *Nagy-szál*, egy szóval felelhetünk: népetimológiának. Az érthetetlen *Naszál* nevet úgy alakították át, hogy érthető magyar szószerkezet vált belőle. Ennek a népetimológiai átformálásnak a lélektani háttere ritkán tapasztalható élességgel tárul elénk abból az 1826. évi mondatból, amelyet fentebb olvashatunk, s amelyből kiviláglik, hogy a hegy azért lett *Nagy-szál*, mert délről, Vác felől nézve magasba nyúlik. És ez igaz is. Az is igaz, hogy a régi magyar nyelvben a *nagy szál*, *szép szál*, *derék szál*-féle szószerkezet nem csupán magas termetű, magasra nőtt, szálás személyre vonatkozhatott (erre l. ÉrtSz. 6: 45), hanem magasba nyúló kőre, sziklára stb. is. A NySz. Balassi Bálint verseiből közli a következő részletet: „Mint *nagy szál kő* [= magas kőszál] úgy meg-áll.” A *Nagy szál (ti. *hegy*) tehát nem mond ellent a magyar nyelv szellemének. A magyar földrajzi nevek rendszeréből azonban a *szál* főnévnek efféle alkalmazása mégis meglehetősen kír. Ott csak a *Kőszál* (OklSz.), *Szálkő* (MNy. 69: 218), *Szűfő-lápa* [= Szálfa-lápa] (MNyTK. 125. sz. 27) -féle szerkezet szokásos.

A reformkorban született *Nagy-szál*-t szívesen fogadta a literátus közönség. Megfelelt ízlésének, és összhangban volt a magyar nyelv jogaiért, hivatalossá tételéért folytatott küzdelmével. Egy jó évtized múlva, 1847-ben a Döbrentei Gábortól kezdeményezett budai dűlőkeresztelön egész sor német határresznevet cseréltek fel magyarral. (L.: Tolnai: MNy. 9: 455–7; Szabó T. A.: Nyr. 83: 232–3.) A későbbi korokban is voltak kísérletek idegen eredetű, érthetetlen hegynevek magyarítására. Így lett volna a *Vlegyászá*-ból *Vigyázó*, a *Vihorlát*-ból *Viharlító*, a *Retyezát*-ból *Zergehavas*, a *Branyiszkó*-ból *Toborzó* stb. (L. MTurLex. 223, 170, térképmelléklet.) Ezek az utóbbi nevek azonban mind csak papíron maradtak, és nem mentek át a közhasználatba.

Kiss Lajos

Bús. 1. *Bús* szavunk stílusértékével Gáldi László foglalkozott behatóan.: „*Bús* szavunk jelentésköre Petőfinél” című írásában (Bárzi-Eml. NytudÉrt. 40: 107–18. 1967.). Rámutat, hogy „a magyar romantika, de a biedermeier idején is, nyelvünknek egyik nagyon jellegzetes, sok árnyalattal bíró eleme volt”, és hozzáfűzi, hogy még ma is „a magyar nyelv egyik legkifejezőbb szava”. — De hogy a Petőfinél többnyire metaforán alapuló gazdag szemantikai kategóriák gyökerei hová nyúlnak vissza, milyen forrásból fakadnak, arról nem esik szó. A TESz. sem sejteti a *bús* szó Gáldinál kihangsúlyozott jelentésbőségének okát, hanem minden megjegyzés nélkül az ismeretlen eredetű *bú* címszó alatt, mint annak melléknévi származékát említi. — Gáldi sem látja másképpen a dolgot, de tudomása van róla, hogy a *bús* szó régi, elavult jelentése a dinamikus emberi indulat: 'haragos, dühös, bős'. Hogy ez az eredeti alapjelentés mennyiben befolyásolta a

bús jelentésárnyaltságának a kialakulását, azon Gáldi nem töpreng. Ez nyilván azzal magyarázható, hogy a *bús* 'haragos' jelentésében Petőfinél már csak halvány nyomokban észlelhető, s így érthető módon nem számol vele. — Számunkra azonban éppen ez az elfelejtett 'haragos' jelentés a fontos, ez adja kezünkbe a *bús* szó eredete megfajtésének kulcsát.

2. A *bús* szó mai megszokott 'traurig, betrübt' jelentése akkor vált feltűnőbb módon kérdésessé, amikor a Kolozsvárt lezajlott Mátyás-ünnepségek alkalmával több szónok ajkán is elhangzottak Kölcsey Hymnusának sorai: „Nyögte Mátyás *bús* hadát, Bécsnek büszke vára.” De miért volt *bús*, illetőleg miért *búsult* Mátyás király győztes hada, mikor inkább örvendeznie kellett volna — veti fel a kérdést Horger (Nyr. 31: 523. 1902.). — Irodalmi példákon okulva végül is rájön, hogy a *bús* szó eredeti jelentése 'haragos' volt s bizonyosságul idézi többek között Bessenyei Ágiszát (115): „Kérjed Léonidast és a *bús* isteneket, Engeszteld ha lehet értem az egeket”. Szenci Molnár Albert a 38. zsoltár fordításában — „Haragodnak nagy voltában . . . ne feddj meg uram *búsult* gerjedezesedben” — a *búsult* a.m. 'haragos'. Ugyanígy Kassainál (I. 370); „ne in *furore* tuo arguas me” 'Uram ne feddj meg engem *búsulásodban*'. A Magyar Tájszótárban (1838.): *búsítom* 'felhaborítom'. Az eredetileg 'haragos' jelentésű *bús* szavunk idők folyamán rendkívül eltérélyesedett jelentéskörét Tolnai Vilmos mutatja be (*Bús* és családja. MNy. 1: 38) Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty költészetének szóhasználat alapján: 1. 'haragos, bosszus, dühös, dühöd, bős, felgerjedt, ádáz'; 2. 'viharos, háborgó'; 3. 'komor, gyászos, sötét'; 4. 'elszánt, harcrakész, hősies; marcona'; 5. 'nehéz, súlyos, nyomasztó; csüggedt'; 6. 'rémült, iszonyatos, véstjtjósól, halálos'. Tolnai arra a körülményre is felhívja a figyelmet, hogy a múlt század második felében aránytalanul megcsappan a *bús* szó ilyen kiterjedt értelmű használata, úgyhogy Aranyánál már szinte régieskedésnek hat a *búsít* 'haragit' értelme: „Pál azonban bosszút forral . . . megy panaszra bírót *búsít*” (Fülemüle). Vö. a MSzTár hasonló értelmezését: *búsíthat* am. 'Kéréssel terhelhet/háborgathat'. — A *Bús* első személynévi adatolása is, mint ragadványnév, inkább a feltűnőbb 'haragos, dühös', mint a csendes 'bánatos' magatartás megjelölésére enged következtetni. — A jóformán szemünkkláttára lezajlott: 'haragos' → 'bús' jelentésfejlődés átmeneti, ingadozó szakaszát tapasztaljuk Páriz Pápai, Molnár Albert és Kresznerics szótára *búsulása* szavának kettős értelmezésében: Furor. Moeror; Das Wüten, die Traurigkeit. Áthidaló jelentésárnyalatok pl. a népnyelvi 'sajnál': „a leán *búsulta* a legént” (ÚMTSz.); *búsulom* 'tartok tőle, félek' (Szinyvei TSz.) stb. Az ÉrtSz.-ban megtaláljuk a *bús* elavult 'haragos' jelentését is, egyébként szótáraink nem vesznek róla tudomást, sőt, ami feltűnő, az EtSz. sem említi.

3. A *bús* szó alapjának tekintett *bú* főnevet többen is a török *buñ* ~ *muñ* szóval egyeztették, de a jelentős hangtani akadályokat még jelentősebb szemantikai nehézségek tetézik. A tör. *buñ* ~ *muñ* ui. nem valami lelki önmócióból fakadó bánkódást, hanem konkrét szenvedést, a munkával járó kint, gyöttrődést jelenti és csak másodsorban a nehéz munka szülte levertséget is. Az egész elgondolás lényegében azon bukik meg, hogy nem veszi számításba a *bús* eredeti 'haragos' jelentését, amely csak egy megfelelő alapszavú nomen származéka lehetne. Miután a *bú* < *buñ* származtatás mindenképpen megalapozatlanak bizonyult, *bú* szavunk „ismeretlen eredetű” szavaink listájára került. — Az ismeretlen alapszavú *bús* eredeti 'haragos' jelentése arra enged következtetni, hogy valamiképpen az ótör. *búš-* 'zürnen' igével függhet össze. Erre Simonyi, a nem turkológus is gondolt már (Nyr. 45: 74). A SzófSz. is mintha mérlegelné a dolgot, de a TESz. nem tartja meggyőzőnek a felvetést és az EtSz. nyomán kitart a: *bú* > *bús* > *búsul* származtatása mellett.

4. Az ótör. *búš*-igét Clauson etimológiai szótára így értelmezi (377); 'to be irritable, annoyed; *búši* (< *búš*- badtempered, irritable'. Idézi Mühanna (XIV. sz.) szótárát is: *búš*- 'to be furious, to be hurt and irritable, rude'. — Látnivaló, hogy az ótör. *búš*- ige és a magyar *bús* melléknév összetartozása mind hang- mind jelentéstani szempontból is nyilvánvaló, de egyben az is világos, hogy nekünk csak egy igei *búš*- tő átvételére volt módunk. A *bús* szó igei eredetére vallanak különben a: *búsong*, *búsod* féle kihalt származékigéink is. Egy feltehető ótör. *búš* ~ *búš* nomen-verbum létezését semmivel sem tudjuk igazolni, s így csak arra gondolhatunk, hogy a nyelvünkbe lépett ótör. *búš*- ige meghonosodása folyamán, valószínűleg még az ősmagyar nyelvtörténetben, a finnugor igék analógiás hatására többek közt az *-ul* visszaható képzővel is bővült és beleilleszkedett a hasonló végződésű igéink csoportjába. A nyelv szokás szeszélyéből az említett *búsod*-, *búsong*-, *búsolog*- stb. származékigék egymásután kiavultak, egyedül a *búsul* maradt meg a nyelvhasználatban. — A *búsul* igével a továbbiakban azután az történt, hogy a nyelvérzék denominális származéknak fogta föl (mint *vakul*, *lággyul*, *tágyul* stb.), és elvont belőle egy *bús* melléknévet, ami éppen a legtermékenyebb és leggyakoribb *-l* végű igék esetében szokott bekövetkezni (vö. *séta* < *sétál*, *kapa* < *kapál* stb.). Idővel azután a beszélő a *bús* szó végződésében a vitális *-s* melléknévképzőt vélte érezni, és elvont belőle egy *bú* alapszót. Új szó született olyan módszerrel, amivel a nyelvújítók tudatosan éltek: *ék* < *ékes*, *űr* < *üres*, *düh* < *dühös* stb.

Érdeemes felfigyelnünk arra a sokatmondó jelenségre is, hogy az elvonással keletkezett *bú* a régi szótáríróknál a *bús*-hoz hasonló jelentésmezőt tükröz. A *búbánat* szókapcsolatot pl. Kassai (1: 370) így értelmezi: 'szánás-bánás, sajnálkozás, szívbeli fájdalom; szomorúság, komorság, kedvetlenkedés; szörnyülködés, aggodás, gyötrellem, epekedés, lelki emésztődés; unalom, utálat'. — Az elvonás szóteremtő ereje a nyelvtörténet minden szakaszában feltehető és nincsen okunk kétségbe vonni, hogy a fenti kettős elvonás valóban végbemehetett. Hogy pedig igen régi nyelvi jelenséggel állunk szemben, azt a korai *Bús* személynév és az Ómagyar Mária-siralom *bú* szava is tanúsítja. Az „En junhumnok bel *bua*” sorokat Mészöly bölcsen így tolmácsolja: „Én szívemnek belső fájdalma”. Mert itt nem egyszerű banksódásról, hanem fájdalommal mélyült haragról van szó. Vö. Kersznerics: *bú* 'moeror dolori mixtus.'

5. Az eddig elfogadott alaktani felépítmény: *bú* > *bús* > *búsul* lebontása: *búsul* > > *bús* > *bú*, illetőleg a magyar *bús* melléknévnek az ótör. *búš*- igehez való kapcsolódása nem csupán alaktani megfontolásokból látszik valószínűnek, hanem jelentéstani szempontból is. Az ótör. *búš*- ige a mai nyelvjáráásoknak kihalóban van, már csak kis csoportjukban él, de a meglevő gyér adatokból is kitetszik, hogy ott is megindult, és részben végbe is ment az általános nyelvpszichológiai szempontból érthető 'haragos' → *bús* jelentésfejlődés. Vö. OT. *puš*- 1. 'erregt, heftig, zornig sein', 2. 'verwirrt, melancholisch sein' (Radl. 4: 1390). A csagatáj nyelv *búš*- igéjét pedig Thury így értelmezi: 'kár v. veszteség ér valakit azon *búslakodik*, emiatt *szomorkodik*. (Behtsed-ül-Lugat). — Vagyis a *búš*- > > *bús*-(*ul*)- ige az átadó és átvevő nyelvben párhuzamos jelentésfejlődésen ment keresztül. Mind a török *búš*- mind a magyar *búsul* ige veszített eredeti érzelmi telítettségéből, és a mai 'banksódás' hangulatára csökkent.

Összefoglalva: A gyakori: *fa* > *fás* > *fásul* féle alaktani egymásután mintájára elképzelt: *bú* > *bús* > *búsul* fejlődésmenetet visszájára kell fordítanunk: *búsul* > *bús* > > *bú* és a török eredetű *búsul* igéből elvont *bús* melléknévben, valamint a *bús* melléknévből további elvonással keletkezett *bú* főnévben magyar nyelvi fejleményt kell látnunk.

K. Palló Margit

Néhány angol eredetű neoklasszikus szavunkról. Ország László írja (Nyr. 99: 79), hogy „Él vagy élt nyelvünkben néhány idegen szó vagy jövevényszó — mint *bicikli, detektív, harmonika, kaleidoszkóp, koedukáció, lokomotív, propeller, revolver, traktor, utópia* stb. —, melyek latin vagy ógörög, illetve latin és ógörög elemekből állanak, de nem e ma már holt nyelvek életében keletkeztek, hanem újabb keletűek, éspedig angol alkotásúak.” Az ilyen típusú, mesterségesen alkotott szavak legnagyobb része nemzetközi szóvá vált, illetve válik, s emiatt e szavak „szülőnyelvét” a szótárak gyakran nem határozzák meg. A különféle tudományos (matematikai, orvosi stb.) szaknyelvek angol nyelvterületen keletkezett ilyenfajta szavai az oroszba és a lengyelbe éppolyan „észrevétlenül” kerültek be, vagyis anélkül, hogy az átvevők tudatában lettek volna annak, hogy valójában angol nyelvterületről származó szavakat vettek át,¹ mint ahogyan nem egy esetben ez nálunk is történt.

Mielőtt bemutatnék néhány ilyen magyar kölcsönszót, meg kell kísérelnem bizonyos terminológiai tisztázás elvégzését is. Fludorovits Jolánt idézve, a „... latinos végződésű nem latin szavakat nevezi nyelvudományi irodalmunk *ál-latin* jövevényszavaknak” (LatJsz. 37). Ilyen latinosított végű szavaink például a *drapéria, dilettáns, naivitás, admirális* stb. A Tolnai Vilmostól származó meghatározás értelmében tehát azokat a jövevényszavainkat nevezzük állatinnak, amelyek francia, német, olasz stb. szótövekből és e nyelvekben meglévő latin eredetű jövevényképzőkből tevődtek össze, s a magyarba a *latinosítás* néven ismert módon illeszkedtek be. Az Ország László említette szavak, valamint az alább bemutatandó *antibiotikum, bionika, intubáció, inzulin* és *neuraszténia*² azonban a szó szigorú értelmében nem nevezhetők állatinnak, mivel e szavaknak nemcsak végződésai, hanem tövei is végső fokon a latin vagy a görög nyelvhez vezethetők vissza. Taián helyesebb, ha az ilyen szavakat *anglo-latin*, vagy pontosabban: *neoklasszikus szavak*-nak³ nevezzük,⁴ bár megjegyzendő, hogy magában az angol lexikológiai irodalomban is vita tárgya e szavak elemzése, s elnevezése is.⁵

Most pedig lássunk néhány példát arra, hogyan is keletkeztek ezek a neoklasszikus szavak, s miként illeszkedtek be nyelvünkbe.

antibiotikum. E szót az ÉKsz. görög szóelemekből összetett nemzetközi szóként jelöli, valójában azonban az ÉKsz. által is használt [nk: ang (gör el.)] típusú eredetjelölés a helyes, miként a további négy szó esetében is. Az angol *antibiotic* szó (mely az *anti-* prefixumból és a görög *biōtikos* 'fit for life' szóból keletkezett) első adata 1860-ból való, ekkor egy a maitól lényegesen különböző jelentésben használt, ritka melléknév

¹ Vö. Yvonne Grabowska: On the Influence of the English Language on Russian and Polish, and English Interference in the Two Languages as Spoken on this Continent, 189. In: Canadian Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. 185–202. Mouton, The Hague – Paris, 1973.

² E szavak közül kettővel (*inzulin* és *neuraszténia*) Ország L. is foglalkozik (NyttudÉrt. 93. sz. 13, 106 és 59), de a másik hárommal nem, mert — megítélése szerint — nem tartoznak a nálunk szélesebb körben használt szavak közé.

³ A *neoklasszikus szavak, neoklasszikus szóképzés* kifejezéseket a R. Quirk és munkatársai által írt *A Grammar of Contemporary English* (Longman, 1972.) használja (vö. 977–8 és 1004), anélkül azonban, hogy pontosan definiálná őket.

⁴ Neoklasszikus szavak ugyanis nem angol nyelvterületen is keletkeztek, például a magyar *bakteriofág* végső fokon francia alkotású szóból ered: vö. *bacteriophage* a Webster's Third New International Dictionary 161. lapján.

⁵ Vö. például I. V. Arnold véleményét (*The English Word*, 2. kiadás, Moszkva, 1973. 34) és H. Marchand-ét (*The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, 2. kiadás, München, 1969. 131–2 és 218).

volt még.⁶ A McGraw-Hill Encyclopedia of Science and Technology (McGraw-Hill Book Company, 1960.) első kötetének 464. lapján többek között azt olvashatjuk, hogy egy P. Vuillemin nevű tudós 1889-ben használta az *antibioté* szót, olyan lény jelölésére, amely egy másikat abból a célból pusztít el, hogy saját életét megőrizze. Tíz évvel ezután Marshall Ward az *antibiosis* szót alkalmazta a mikrobiális antagonizmus leírására, majd 1942-ben, több évi kutatás után, az észak-amerikai Nobel-díjas mikrobiológus, Selman A. Waksman „vette elő” az angolban már meglevő *antibiotic* szót. A főnév waksmani jelentése: 'bármely olyan mikrobiális eredetű vegyi anyag, mely antimikrobiális tevékenységet fejt ki'. Nagyjából hasonló jelentéssel a Shorter Oxford English Dictionary (a továbbiakban SOED) már 1892-ből adatolja az *antibiotic* melléknevet és főnevet (vö. 2477), az antibiotikumok igazi jelentősége azonban csak 1944 után vált nyilvánvalóvá, amikor Waksman fölfedezte a sztreptomicint. Így az *antibiotic* szó is nyilvánvalóan 1944 körül indulhatott vándorútjára, noha ma A. Fleming 1929-i fölfedezésére, a penicillinre is alkalmazzák e gyűjtőnevet. Az ÉKsz.-beli *antibiotikum* egyik korai magyar nyelvi előfordulása 1948-ból való: Torday Ferenc dr. Orvosi Műszótárának II., javított és bővített kiadásában (Budapest, Novák Rudolf és tsa kiadása) *antibiotikum* címszó ugyan nincs, de a *streptomycin* címszónak a következő magyarázata van: antibioticum, a streptomycetes griseus anyagcsereterméke (472).

intubáció. Ezen orvosi szavunk, melynek jelentése 'cső bevezetése (pl. gégébe narkózis céljából)',⁷ az ÉKsz.-ban nem található meg, de Országh László nemrég megjelent Angol–magyar nagyszótárában az angol *intubation* magyar megfelelője ez: csőbevezetés [légcsőbe], intubáció (996). Az említett angol szót az *in-* prefixum, a latin *tuba* angol megfelelője, a *tube*, és a latin jövevényképző *-(a)tion* összetételével Joseph P. O'Dwyer New York-i orvos alkotta, az első adat 1887-ből való.⁸ A szó egyik korai magyar előfordulása 1907-ből: Manninger Vilmos dr. és Bakay Lajos dr. Onomatologia Medica, Orvosi Neveskönyv c. munkájának (Budapest, A pesti Lloyd-társulat könyvnyomdája) 159. lapján ez a címszó áll: *intubatio* = csőbevezetés a szűkült gégébe [O'Dwyer].

inzulin. Az ÉKsz. még nem, de a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára (Akadémiai Kiadó, 1973.) már jelzi, hogy 'a vér cukortartalmát szabályozó hormon', valamint 'a cukorbetegség ebből készült gyógyszere' jelentésekkel bíró nemzetközi szavunk angol nyelvtérületen keletkezett. A latin *insula* 'sziget' és az angol *-in* képző összetételeként keletkezett *insulin* szót a SOED 1922-ből regisztrálta. Ez az orvosi szakszó érdekes módon keletkezett: előbb volt maga a szó, s csak később fedezték fel azt az anyagot, amit a szó jelöl. 1916-ban Sir Edward Albert Sharpey-Schafer edinburghi fiziológus föltételezte, hogy a hasnyálmirigy szigeteiben egy bizonyos anti-diabetikus hormon választódik ki, s e hipotetikus hormont *insulin*-nak nevezte el. Öt évvel később, 1921-ben F. G. Banting és C. H. Best torontói kutatóknak sikerült izolálniuk az edinburghi tudós által föltételezett anyagot, s megtartották a már meglevő *insulin* elnevezést.⁹ Beznák Aladár dr. Orvosi élettan című tankönyve II. részének II. kötetében (Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1941.), az 50. és 51. lapon majdnem

⁶ Vö. The Shorter Oxford English Dictionary, third edition revised with addenda, 75

⁷ Brencsán János: Orvosi szótár. Negyedik kiadás. Terra, 1972. 204.

⁸ Vö. az *intubation* címszót a SOED-ban és a Stedman's Medical Dictionaryben. Twentieth edition, Baltimore, 1961.

⁹ Harry Wain: The Story Behind the Word. Some Interesting Origins of Medical Terms. Charles C Thomas Publisher, Springfield, Illinois, 1958. 167.

ugyanígy írja le a kérdéses anyag fölfedezését és nevének keletkezését: „A *Langerhans*-szigetektől sikerült egy anyagot előállítani, amelynek befecskendésével a halálos kimenettelű kómából is meg lehet az emberek vagy a kísérleti állatok túlnyomó többségét menteni, állandó befecskendésével pedig a pankreászuktól megfosztott kuttyákat úgyszólván tetszés szerinti ideig életben lehet tartani. Ezt az anyagot *Banting* és *Best* 1922-ben vonták ki először. . . . *Sir Edward Sharpey—Schäffer* adta neki az *inzulin* nevet, még abban az időben, amikor létét kísérletek már bizonyították, de előállítani még nem sikerült.” Ugyane tankönyv 58. lapján az *inzulin* már összetett szó tagjaként is szerepel: „A nemzetközi standard *inzulinpor* 1 mg-jában 8 egység van.”

neuraszténia. Az angol *neurasthenia* szó 1856-ból adatolt jelentése: 'az idegrendszer atóniás állapota; funkcionális ideggyengeség; idegi debilitás' (SOED 1322). A szó végső soron a görög *neuron* és *sthenos* szavakra vezethető vissza. H. Wain idézett könyvének 217. lapján ezt írja: „Ezt az állapotot 1860-ban Jean Antoine Bonchut francia orvos írta le, 1869-ben azonban George Miller Beard New York-i orvos e szimptomákat egyetlen klinikai entitásba foglalta, s az említett állapotot *neurasthenia*-nak nevezte.” Balogh Kálmán 1883-i kiadású Orvosi műszótárában (Budapest) a *neurasthenia* címszót 'ideggyengeség' jelentéssel találjuk, a 187. lapon. A Manninger—Bakay-féle Onomatologia Medica lényegében változatlanul veszi át Balogh szócikkét (224); Torday Ferenc Orvosi Műszótárának említett kiadásában azonban már jelzi, hogy angol eredetű szóról van szó, a 63. lapon ugyanis ez a szócikk áll: *Beard-betegség*: neurasthenia.

bionika. A Móra Könyvkiadó gondozásában 1976-ban látott napvilágot Greguss Ferenc Eleven találmányok, bevezetés a bionikába című könyve, melynek 7. lapján a szerző ezt írja: „Egyszerűbb lett volna csak azt a címet adni könyvemnek: Bionika. De ki ismeri ezt a szót? Még a könyvtárosok többsége is tanácstalan, ha ebből a témakörből keres valaki idegen nyelvű könyvet. Pedig ez a kifejezés találoán jelzi, hogy olyan tudományágról van szó, amely a biológia és a technika között teremt kapcsolatot. Igaz, maga a fogalom sem régi keletű. . . . a bionika csak akkor vált a tudomány világában is elfogadott kutatási irányzattá, amikor 1960 szeptemberében sor került az első bionikai konferenciára az Egyesült Államokban.” A szimpoziumot, ahol az angol *bionics* szó megszületett, Ohio-ban tartották (vö. Arnold i. m. 212). Az angol szókészlet legújabb rétegét feldolgozó The Barnhart Dictionary of New English Since 1963 (Barnhart/Harper and Row, 1973) 62. lapján már megtalálható a *bionics* főnév, mely az e szótárban olvasható magyarázat szerint a görög *bion* és az angol *-ics* képző összetétele. A szónak kisebb családja is keletkezett: a főnév mellékeve a *bionic*, a bionikával foglalkozó tudósokat pedig *bionicist*-nek nevezik. A magyar *bionika*, mely az 1973-i Bakos-szótárban már megtalálható, talán a hasonlóan tudós nyelvi alkotású ang. *cybernetics* > magyar *kibernetika* analógiájára adaptálódott, vagyis az angol *-ics* képző helyébe a magyaros *-ika* végződés került. Ebből aztán könnyen meg lehetett alkotni a *bionikai* mellékevet, sőt a *bionikus* foglalkozásnevet is, amelyre Greguss Ferenc könyvének 20. lapján bukkanunk rá: „Csaknem negyven évvel ezelőtt a híressé vált Gray-paradoxon irányította először a bionikusok gyűelmét a delfinek felé.”

Egy új kölcsönhomonimánkról. „Az utóbbi évek egyik legfeltűnőbb divatszava a *buli*” — írja Kiss Lajos az Anyanyelvi kaleidoszkóp (Gondolat, 1973.) 24. lapján. E valószínűleg német eredetű, végső fokon a francia *poule*-ra visszavezethető szavunk kezdet-

ben csak a kártyások körében volt használatos, mai jelentései viszont az ÉKsz. szerint a következők: **1.** *Ját rég* (Kártyázáskor haszn.) tányér, tálcá stb., amelybe a játékosok a tétjeiket helyezik. | *Ját* Kártyajáték egy köre, ill. egy játszma. **2.** *argó* (Kifekben:) kedvező munka, vállalkozás v. szórakozás, ill. az ebben résztvevők összessége. **3.** *Sp* Jégkorongban a korong játékba hozása.

A TESz. I. kötetében, mely Értelmező Kéziszótárunknál öt évvel korábban jelent meg, a *buli*-nak öt jelentése van megadva, ezek között azonban az ÉKsz.-beli címszó **3.** jelentése nem szerepel. A szó sportnyelvi jelentését — helyesebben mondva sportnyelvünk *buli* szavát — nem találjuk Bánhidi Zoltán könyvében (A magyar sportnyelv története és jelene, sportnyelvtörténeti szótárral, Akadémiai Kiadó, 1971.) sem, s a Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak és kifejezések szótára (Akadémiai Kiadó, 1973.) c. műben sem.

Fölmerül hát a kérdés: Hogyan, honnan keletkezett a *buli* ÉKsz.-beli **3.** jelentése? Elég nehéz lenne elképzelni egy olyan jelentésváltozást, amelyben a **3.** jelentés akár az **1.**, akár a **2.** jelentésből létrejöhetett volna. Ha figyelembe vesszük, hogy a jégkorong-sport Kanadában keletkezett (a múlt század 70-es éveiben), s onnan terjedt át más országokba és kontinensekre is, akkor joggal föltételezhetjük, hogy nyelvünkben a *buli* 'jégkorongban a korong játékba hozása' angol eredetű lehet. Megjegyzendő, hogy a németben is az angol *bully* szó jelöli a korong játékba hozását, vö. *Bully, das;* (Eishockey, Feldhockey, Rollhockey): Duden-Taschenbücher, Band 16 a (Wortschatz und Regeln des Sports, Ballspiele), Bibliographisches Institut A G, Mannheim, 1972, 211. l. A Shorter Oxford English Dictionary 3. kiadásában a *bully*² főnév 1., sportnyelvi jelentése 'összefutás, dulakodás'; A szó először 1865-ből van adatolva. Ugyanez a szó 2. jelentését (*Hockey* 'Putting the ball in play') az Oxford English Dictionary Szupplementumának 1972-ben megjelent I. kötete 1883-tól adatolja. Ha mindehhez hozzávesszük még azt, hogy Csapó József sportnyelvünk angol eredetű szavairól írt tanulmányának (English Sporting Terminology in Hungarian, a study of the process of assimilation and rejection: Angol Filológiai Tanulmányok V., Kossuth Lajos Tudomán yegyetem, Debrecen, 1971. 5—50) 9. lapján a *bully*-t mint a magyarban ma is használatos jégkorongműszót említi, aligha lehet kétséges, hogy nyelvünk a *buli*¹ (< ném. *Poule, Boule*) szó mellé egy *buli*² (< ang. *bully*) homonimát kölcsönzött.

Einar Haugen *loan homonym* terminusát (vö. The Analysis of Linguistic Borrowing: Language, 26 [1950.], 219) átvéve és lefordítva a magyar *buli*²-t *kölcsönhomonimá*-nak nevezhetjük, vagyis a magyarba kölcsönzés következtében bekerült homonim szónak. Hogy a mi nyelvünkben is jól ismertek a kölcsönhomonimák, azt néhány hirtelenjében előkeresett példa is mutatja: *gém*¹ 'egy fajta gázlómadár' (ismeretlen eredetű), *gém*² 'teniszben a játszma egysége' (< ang. *game*); *hall*¹ 'hangot füllel érzékel' (fgr.) *hall*² 'lakásban (az előszoba után) a helyiségek előterét alkotó (ablaktalan) (lakó)helyiség' (< ang. *hall*); *blúz* 'egy fajta női felső ruhadarab' (< fr. *blouse*), *blues* [blúz] 'amerikai néger eredetű melankolikus táncdal' (< ang. *blues*).

E példákban is kitűnő, természetes jelenség, hogy kölcsönhomonimája nemcsak eredeti szavaknak keletkezhet, hanem meggyökeresedett kölcsönszavaknak is, amint ez éppen a *buli*-val is történt.

Kontra Miklós

Menyhért. Ez a keresztnévünk (régí formája *Menyhárt* — vezetéknevként csakis így használatos) vitatott eredetű, mivel többnyire a *Melchior* névvel hozzák kapcsolatba. Vizsgáljuk meg legelőször is az eredetinek vélt *Melchior*-t!

Az ún. három királyok egyike; a szokásos sorrendben: Gáspár, Menyhért, Boldizsár. A legrégebb említés Máté evangéliumában (2: 1) történik: „... napkeletről bölcsek jövének Jeruzsálembe . . .” Az evangélista a számukat sem tudja. Ezt Origenes, alexandriai teológus (185 körül–253) háromban állapítja meg az ajándékok alapján (arany, tömjén, mirha). Tertullianus, karthagói keresztény író (kb. 160–230) már királyoknak nevezi a bölcseket. Nevet csak a VI. században kaptak. Otto Wimmer erről a következőket írja: „Ihre Namen Kaspar, Melchior und Balthasar lassen sich aus dem Persischen ableiten, s c h e i n e n j e d o c h f r e i e r f u n d e n z u s e i n” (Én emeltem ki. M. L.) (Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 175). Közülük csak a *Boldizsár* (*Balthasar*) nem kitalált név, de jóval régebbi, mint az i. sz. VI. század, sőt még az evangéliumnál is; ez volt ugyanis Dániel próféta babilóniai neve: „És az udvarmesterek fejedelme neveket ada nekik; tudnillik elnevezé Dánielt *Baltazárnak* (Dániel könyve 1: 7). A *Melchior* tehát kitalált név (jelentése a héberben: 'királyi fény' – minden valószínűség szerint a betlehemi csillagra utal). A *Menyhárt*~*Menyhért* névvel sem hangtanilag, sem jelentésben nem azonosítható!

Igen helyesen állapítja meg az OklSz., hogy a *Menyhért* „a német *Meinhart* mása”. Ez a név az ófelnémetben *Magin-* (*Megin-*, *Magan-*)-*hart*-nak hangzott. Első ismert viselője *Maganhart*, roueni püspök volt a VIII. században (Ernst Förstemann: *Altdeutsches Namenbuch*. 1: Personennamen. Bonn, 1900. 1075). Magyarországon először 1195-ben bukkan fel *Meynhart* formában Sopron megyében. „*Meinhart* alakban a helynevet adó magyar környezet legkorábban 1100 körül vehette át, mert az ófelnémet *-egi-* > közép-felnémet *-ei-* fejlődés első nyomai erre az időre mutatnak, maga a fejlődés elterjedése a XII. században következett be. (Az ófn. *Meginhart* a magyarban megmaradt volna.)” – írja Mollay Károly (NévtVizsg. 42). A XIII. században az ország más részén is találkozhatunk (ha nem is éppen gyakran) a *Meinhart* névvel. Feltehetően a tiroli grófok gyakori nevét vettük át.

A XV–XVI. századi naptárakban, Pesti Nomencl-ban nem szerepel sem a *Menyhárt*, sem a *Melchior*. A két név nem azonos sem a németben (Wimmer i. m.), sem a franciában (Dauzat), sem pl. a szlovákban (Slovník slovenského jazyka VI.). Kallós Ede észreveszi a nehézséget: „Hogy nálunk a *Melchior* hogyan alakult át *Menyhárt*-tá, illetve *Menyhért*-té, az nem egészen világos” (Nevék és napok. 1943. 181). Ball. (2: 286): „... a *Melchior* magyarított alakja”. A CzF már kételkedik az azonosításban. Karácsony Sándor Zsigmond már határozottan jelenti ki, hogy a német *Meinhart* közvetlen átvétele *Menyhért* nevünk (NyttudÉrt. 28: 77).

A szentek élete sem ad eligazítást. Wimmer (i. m.) természetesen külön tárgyalja *Melchior*-t mint a három királyok egyikét és *Meinhart*, ágostonrendi szerzetest, később rigai püspököt. Az újabb magyarországi munkák (Mátray János: *Keresztneveink, szentek, vértanúk, névnapok*. Ecclesia, 1960. és Fekete Antal: *Keresztneveink, védőszentjeink*. Ecclesia, 1974.) a *Menyhért* név alatt tárgyalják mind a kettőt (igaz, némi kétkedéssel). A két név azonosítása a XV. században történhetett; az 1503-i rákosi végzésben Parlagi *Menyhért* neve így szerepel: *Melchior* de Parlag (Acsády Ignác: *A magyar birodalom története*. 1904. 2: 810). A XVI. századi dézsmalajstromokat többnyire latinul vezették, és ott már a *Menyhért* azonos a *Melchior*-ral. 1548-ban Tardon: *Melchior* Arlai (OL, Regesta decimarum Borsodiensis – a továbbiakban: RDB – 9624. d.), 1557-ben: *Menyart* Arlaj (RD Ep. Agriensis, 9915. d.). Az sem ritka, hogy a keresztnévi eredetű vezetéknevet is lefordítják, így pl. Rudabányán 1583-ban: Gregorius Gallus és Emericus *Melchior* szerepel Gál Gergely és *Menyhárt* Imre nevében (RDB, 9623. d.).

A két név azonosításának nyilván hangzásbeli okai voltak, ráadásul a *Menyhért* annyira magyar névvé vált, hogy le kellett fordítani (?). A *Melchior*-nak a németben van egy *Melher(t)* alakváltozata, a *Meinhart*-nak pedig *Meiner(t)*. Ez utóbbiból a

magyarban *Majnár* változata, és a Heves megyei Noszvajon jelenleg is élő vezetőknév (MNyTK. 125: 137). Az azonosítás mindenképpen téves. Az igaz ugyan, hogy nem ez az egyetlen téves azonosítás, pl. *Béla*—*Adalbert* (Günther Drosdowski: Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 43). Mátray könyvében pedig pl. az *Ákos* név védőszentje — csakis a megközelítően hasonló hangalak alapján — *Achatius*.

Bálint. A szakirodalom általában a *Bálint* (német: *Valentin*, francia: *Valentin*, *Valent*) nevet a latin *Valentinus*-ból származtatja olyképpen, hogy a latin *Valens* 'egészséges, erős' szónak a továbbképzése. Csupán Albert Dauzat-nak vannak fenntartásai: „Valentinus mr. III. siècle (même rac. que le précédent on «originaire de Valence»)” (Dictionnaire étymologique des noms de famille et prénoms de France. Paris, 1951. 584). Az ókorban két *Valentia* nevű város is volt; az egyik Gallia déli részén (a mai Valence), a másik Hispania keleti partvidékén (a mai Valencia). A városnévből képzett melléknév: *Valentinus* (hosszú *i*-vel!). A latinban nem ritka a helynévből képzett személynév (többnyire cognomen), pl. *Lucanus*, *Tiburcius*, *Africanus* stb.

A *Valens* névből történő továbbképzés is szabályos; hasonló példák: *Constans* → *Constantinus*, *Clemens* → *Clementinus*.

Jelen esetben tehát két — hangalakban teljesen azonos, de jelentésben eltérő — névről van szó. A kérdés az, hogy melyik az eredetibb, a régibb? A martirologiumban két *Valentinus* nevű szent van. Az egyik — megbízhatatlan legenda szerint — Terniben vagy (és) Rómában volt pap. Ez az állítólagos Valentinus, akit Claudius Gothicus császár kivégeztetett, gyógyítással is foglalkozott. Mint szent, véd az ájulás és az epilepszia ellen. Az sem véletlen, hogy az őt kivégeztető Claudius éppen pestisjárvány (?) áldozata lett. A másik Valentinus (i. sz. 450 előtt) raetiai püspök volt. Szentként az epilepszia, a köszvény, a görcs és a marhavész ellen véd. Ábrázolásuk: „... mit Schwert, Hahn, verkrüppeltes Kind zu Füßen”, illetve „Krüppel oder Epileptiker zu Füßen” (Otto Wimmer: Handbuch der Namen und Heiligen. Innsbruck, 1959. 476). A *Valentin* név a német népetimológia szerint a „fallende Sucht” 'epilepszia' kifejezésből származik (Günther Drosdowski: Lexikon der Vornamen. Duden Taschenbücher 4. Mannheim, 1968. 206).

Tehát mindkét szent az egészség védelmét szolgálja. Így igen valószínűnek látszik, hogy a *Valentinus* eredeti jelentése 'Valentia városából való' volt. Ezt aztán felcserélték az 'egészséges, erős' jelentéssel, hogy a legendákat ezzel is igazolják. Ez újabb jelentés gyökeresedett meg a köztudatban.

Nem ez az egyetlen név, amelynek a jelentése megváltozott az idők folyamán. Ilyen pl. a nálunk csak kevésbé ismert *Florentin* név. Ladó János (Magyar utónévkönyv, 1972. 158) igen helyesen látja, hogy a jelentés „Florentia (ma: Firenze) városából való”. Drosdowski (i. m. 82) és Wimmer (i. m. 209) a *Florens* név továbbképzésének tartja, így szerintük a jelentés: 'blühend'. Ha a *Florentinus* személynévként ritkán bukkan is fel Magyarországon, de közszoí változata tovább él a *forint* szavunkban (TESz. 1: 953).

A *Valentinus*~*Balentinus* név egyházi latin közvetítéssel jutott el hozzánk (Fludorovits: LatJszHt 12). Az Árpád-korban a közepesen megterhelt nevek közé tartozik. 1072: *Valentinus* (ÁÜO 11: 18), 1270: *Valenth* filius Jacobi de Neugrad (ÁÜO 8: 333), 1298: *Balenth* fil. Martini de Perek (ÁÜO 10: 323), a MünchK naptárában: S. *Bálint* mr, a Battyhány-misekönyv naptárában (1489): *Balynth* martel napia (Kisebb magyar nyelvemlékek, 1895. 108). A fejlődés útja tehát a következő: *Valentinus* > *Valent* > *Balent* > *Bálint*.

Kemény Gábor: Krúdy képkalkotása. Nyelvtudományi Értekezések 96. sz., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974., 105 lap

Krúdy Gyula hatalmas életműve az irodalomtörténeti, esztétikai, nyelvi-stilisztikai, művészetlélektani, társadalomtörténeti stb. szempontú feldolgozásoknak bő és csábító teret kínál, de a Krúdy reneszánszát kísérő jelentős irodalomban is kevés helyet kapott az író sajátos ábrázolásmódját elemző konkrét nyelvi és stílusi vizsgálat. Pedig — mint Krúdy első monográfiája is kifejezte — Krúdy legnagyobb alkotása: a stílusa. S mégis: meglepően kevés tanulmány foglalkozik behatóan Krúdy stíluseszközeivel (Herczeg Gyula: Krúdy hasonlatai. Nyr. 83: 41; Orosz Sándor: Krúdy Gyula szimbólumairól. Nyr. 85: 421; A novellaelemzés új módszerei c. tanulmánykötet (1971.) néhány, főként mondatstilisztikai vonatkozású részlete). Kemény Gábor fontos és hasznos témát választott tehát, amikor Krúdy stílusával, közelebbről képkalkotásával foglalkozik. Az írók stílusának elemei közt általában jelentős helyet foglalnak el a képszerű kifejezés különféle formái, s Krúdynál rögtön feltűnik e stíluseszközöknek szinte uralkodó volta.

A szerző rendelkezésére álló terjedelemben természetesen tárgykörének és anyagának bizonyos fokú szűkítést kívánta. Ezért a képkalkotás problematikáját és típusait sűrítve tárgyalja, a vizsgálati anyagot pedig korlátozta: mellőzi Krúdy első korszakát, s a Szindbád-novellákkal kezdődő „érett”, jellegzetes és lényegében egységes stílusjegyeket mutató alkotásokból szemelgeti anyagát, elsősorban a húszas évekig terjedő időkből. Kemény megokolja döntését, érintve a Krúdy-periodizáció kérdését is, hangsúlyozva, hogy keresztmetszetet, tehát szinkron áttekintést szándékozik adni Krúdy képkalkotásáról. A szükségszerű megszorítás jogosságát elismerve is szívesen láttunk volna egy rövid diakronikus áttekintést Krúdy képkalkotó módszerének alakulásáról, és nem mellőztünk volna olyan jelentős műveket, mint pl. A vörös postakocsi és a Boldogult úrfikoromban.

A szóképek fajainak részletes tárgyalásában kibontakozik Kemény Gábor problématalátásának széles látószögű élessége, elemző szempontjainak gazdagsága, az eltérések és árnyalatok iránti fogékonysága, amellyel finom jelenségeket észrevesz, magyaráz, és a bonyolultság figyelembevételével elhelyez rugalmas rendszerezésében. Minden kategorizálás csak utólagos, mesterséges csoportosítás és elkülönítés, hiszen az író nem valamely stilisztikai példatár alapján, hanem ösztönösen alkotja képeit, alakzatait, és ezek nem mindig egyeznek az elméleti rendszer mintáival. Éppen e bonyolultság készletti azonban néha Keményt egy-egy vitatható példájának némi túlmagyarázására és a hasonlatok osztályozásának talán már túlzott részletezésére.

A munka központjában a Krúdyra legjellemzőbb képtípus, a h a s o n l a t áll. Kemény sokoldalú (tartalmi, szerkezeti, nyelvi, lélektani, esztétikai, funkcióbeli) módszeres vizsgálattal szűri le leglényegesebb eredményét, azt, hogy Krúdy képei — az író lírai, erősen szubjektív alkotásának megfelelően — az önkifejezés eszközei; szerepük kevésbé a szemléletesség növelése, hanem elsősorban a hangulatteremtés, a lelkiállapot kivetítése. Hatásuk, művészi értékük — hogy a tanulmány egyik kitűnő megállapítását idézzem

párhuzamul: minden kép kölcsönhatás — író és olvasó együttműködéséből, asszociációk egyezéséből vagy ütközéséből fakad.

A szellemes, de Krúdyra nem egészen találó című zárófejezet („Képekbe menekülő élet”?) hangsúlyozza, hogy az író életművének és stílusának központi eleme a kép, amely elsősorban nem a valóság-, hanem az *ö n á b r á z o l á s* eszköze, a lélek tájait és hangulatait felidéző tükör. Látomásokat közvetít egy autonóm világról. Az impresszionizmus vagy az expresszionizmus hagyományos értelemben nem alkalmazható Krúdyra; sajátos ötvözetet alkotnak, amelyben Kemény megállapítása szerint szürrealista elemek is vannak (vö. Molnár Zoltán: *Nyr.* 100: 296). Ennek kifejtése és bemutatása további vizsgálat tárgya lehet majd, éppúgy, mint Krúdy realizmusa; a köztudattal és részben az értekezés eredményeivel ellentétben ugyanis Krúdyban egy nagy realista is rejlik: kora életének és társadalmának, főként a középosztályi és városi életformának legélesebb szemű megfigyelője; életműve e világnak valóságos enciklopédiája vagy múzeuma. Képpalkotásának ilyen szempontú elemzése is fontos feladat volna.

Kemény Gábor könyvének stilisztikaelméleti alapvetését, a használt fogalmak és műszók kritikai értelmezését voltaképp két külön, de összefüggő tanulmányában adja meg a szerző (A képszerűség nyelvi formáiról. *MNy.* 70: 325; Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szóképek köréből. *MNy.* 71: 150). Ezeknek Krúdy képpalkotására vonatkozó — sűrített, némely részletében pedig kifejtett — eredményeit megkapjuk a könyvben is. Nem lett volna haszontalan mindezeknek egybekapcsolása, bár ez a terjedelem jelentős növekedését s főként a bevezető fejezet aránytalanságát okozta volna. Szervesen a könyvhöz tartozónak érezzük azonban Keménynek másik két tanulmányát (Képválasztás és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 160; Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában. *Nyr.* 98: 306; a kettő együtt: *NyrFüz.* 11.); bennük a szerző elveinek és eredményeinek egy teljes Krúdy-mű, Az útitárs módszeres elemzésében való alkalmazását kísérhetjük nyomon.

Az értekezés fejlett, modern módszerének és kiérlelt eredményeinek elismerése mellett kiemeljük, hogy a fiatal kutató milyen alapos, sokoldalú és soknyelvű szakirodalmi tájékozódással írta első nagyobb munkáját, amelyen nem érzik a kezdő kéz bizonytalansága. Nemcsak szabatos és korszerű tudományos stílusban van megírva, hanem egyénisége is van írásának: találó megfogalmazások, sikerült műszók, kifejező jelzők és Krúdy-ihletésű képek, hasonlatok stílusosan színezik a tanulmányt. Az idegen nyelvű vagy a „modern” szemléletű szakirodalom hatása lehet az idegen szóknak talán túl gyakori használata.

Egészen véve: reméljük, hogy Kemény Gábor könyvének anyaggazdasága és filológiai érettsége ösztönöző példa lesz a Krúdy-irodalomra és a stilisztikai kutatásra egyaránt, de — árnyalatos, sokszor átmeneti fogalmakról lévén szó — alkalmas arra is, hogy vitákat sarjasszon mind elméleti vonatkozásban, mind a Krúdyra való alkalmazást illetően.

Kovalovszky Miklós

A. П. Журавлев: Фонетическое значение (A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés) Leningrád, 1974. 160 lap

I. A. P. Zsuravljov a matematikai statisztika és a számítógép nyújtotta lehetőségek alapos kiaknázásával kísérel meg a fonetikai jelentés objektív igényű elemzését. A fonetikai jelentés — nálunk inkább hangszimbolika („Lautbedeutsamkeit”) néven ismert — problematikája már évszázadokkal ezelőtt felkeltette a költők és a filozófusok érdeklő-

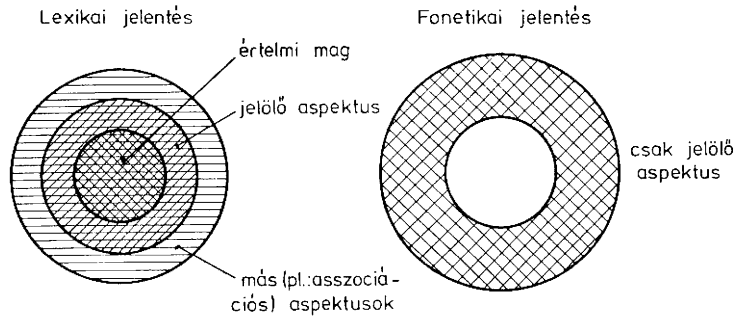
dését, napjainkig foglalkoztatja a nyelvészeket.¹ Fónagy Iván Pietro Bembo kardinálisra hivatkozik, aki már a XV. században „súlyos” és „könnyű”, „kemény” és „lágý” szavakkal jellemzi az emberi beszéd hangjait (Fónagy 1963. 3), Kronasser pedig Goethét idézi, aki így ír 1787-ben a hangok és a szójelentés viszonyával kapcsolatban: „Demzufolge suchen wir in den Sprachen die Worte auf, die am glücklichsten getroffen, bald hats die eine, bald die andre; dann verändern wir die Worte, bis sie uns recht dünken, machen neue usw. Ja wenn wir recht spielen wollen, machen wir Namen für Menschen, untersuchen ob diesem oder jenem sein Name gehöre u.a.” (Kronasser 160). Valóban, a hangszimbolika ma is valamiféle könnyedséget, játékoságot sugall, ez érezhető A. P. Zsuravljov tanulmányában is. Tanulmánya nemcsak a nyelvészek, hanem az irodalmárok, a stilisztika szakembereinek érdeklődésére is igényt tarthat.

2. A logikus felépítésű értekezés három fő részre tagolódik. A következtetések summázására a rövid összefoglalóban kerül sor. A függelékben a szerző — táblázatok formájában — közreadja azt a tényanyagot, melyre az egyes kérdések elemzésénél támaszkodik. Az első fejezetben áttekinti a hangszimbolika kutatásának történetét — ismertetésünkben ezzel a résszel nem foglalkozunk, hiszen a magyar szakirodalomban is elég gyakori az előzményekre való utalás (Fónagy 1963, 1966; Zolnai stb.) —, miközben kritikái megjegyzésekkel látja el a korábban kialakult véleményeket, különösen nagy figyelmet szentelve a nyelvi jel motiváltsága kérdésének. A második részben a fonetikai jelentés kísérleti méréseinek eredményeit foglalja össze, majd azt vizsgálja, milyen struktúrát alkot a fonetikai jelentés az orosz nyelvben. Kidolgozza a modellálás egyik lehetséges módszerét is. (Úgy véljük, a magyar nyelvre vonatkozó ilyen jellegű kutatások a gazdagnak tűnő előzmények ellenére sem lennének fölöslegesek.) A harmadik fejezetben a fonetikai jelentés funkcionálásával foglalkozik, különös figyelmet szentelve két kérdésnek: milyen szerepet játszik a hangszimbolika a költői alkotások nyelvi megformálásának területén, milyen viszony van a szójelentés fonetikai és lexikai aspektusai között. Különös figyelmet érdemel az az eljárás, ahogyan a szerző a hatalmas tényanyagot feldolgozza. A hangok, a hangszimbolika és a költészet kapcsolatának kérdéskörében végzett magyar kutatások és A. P. Zsuravljov eredményeinek egybeesése feltétlenül arra utal, hogy a nyelvekre általában jellemző, univerzális jelenséggel állunk szemben, és ezek a jelenségek objektív eszközökkel vizsgálhatók. A fonetikai és lexikai jelentés lehetséges kapcsolataira nálunk csak óvatosabb utalások történtek (pl.: Büky 18). A. P. Zsuravljov kétségkívül továbblép, bár ezen a területen neki is vannak kételyei.

3. Eddig a hangszimbolika és a fonetikai jelentés terminusok közé minden magyarázat nélkül egyenlőségjelet tettünk, holott a szinonimia nem teljesen magától értetődő, sőt a szerző okfejtése is támaszthat bizonyos kételyeket az olvasóban. Milyen megfontolás alapján használja ő ezt a kifejezést: *fonetikai jelentés*? Véleménye szerint a nyelvi jel

¹ A kérdés fontosabb irodalmából utalunk itt néhány munkára: Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. MNyTK. 34. Budapest, 1961.; Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.; Fónagy Iván: A hang és szó hírértéke a költői nyelvben. 62 (1960.): 73—101; Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben. Budapest, 1963.; Fónagy Iván: Contribution to the physei — thesei debate. In: Omagiu Lui Alexandru Rosetti. Bucuresti, 1965.; Fónagy Iván: A beszéd kettős kódolása. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966.): 69—76; Gáldi László: Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. Budapest, 1940.; Kronasser, H.: Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. (kül.: 160—167); Sieberer, A.: Primäre oder sekundäre Lautbedeutsamkeit. Anzeiger der Öster. Akad. Wiss. 84. 1948.; Suitbert Ertel: Psychophonetik. Göttingen, 1961.; Zolnai Béla: Nyelv és hangulat. Budapest, 1964.

jelentésének több típusa lehetséges. A beszédhangok szimbolikáját és a motiváció ennek megfelelő egyik típusát — azt az esetet, amikor a szavak hangalakjának szimbolikus tartalmi aspektusát megfeleltetjük érzelmi jelentésével — tekinthetjük a fonetikai szintű nyelvi forma tartalmi oldalának és nevezhetjük fonetikai jelentésnek (vö.: 15). „Ha a nyelvi forma tartalmi oldalát úgy értelmezzük, mint szimbolikus jelentést, akkor megvan annak is a lehetősége, hogy a beszéd hangjainak szimbolikáját a fonetikai forma jelentésének, vagyis fonetikai jelentésnek fogjuk fel” — írja később (31), és ez, mint a nyelvtani jelentés lényegileg különbözik a lexikaitól. Ezt a különbséget talán akkor érzékeltehetjük a legjobban, ha bemutatjuk az általa készített ábrát (32):

A fentebb jelzett kételyek pedig két szempontból jelentkeznek: 1. Beszélhetünk-e jelentésről abban az esetben, ha két alapvető összetevője közül — jelölt és jelölő — csak az egyik van meg? 2. A jelölő aspektus valójában nem asszociációs aspektus-e, hiszen mint röviddel később kiderül, lényegét csak sok-sok beszélő megkérdezésével tárhatjuk fel; márpedig minden megkérdezett, aki azt a feladatot kapja, hogy egy adott hanghoz egy adott tulajdonságot (jó — rossz; férfias — nőies; stb.) kapcsoljon, feltétlenül asszociál, tehát nem látszik bizonyítottnak, hogy az összegezés valóban jelölő aspektus lesz. Ilyen megfontolás után térünk át a szerző által végzett kísérletek lényegének ismertetésére.

4. A felmérések elvégzése előtt tisztázni kell, mi hordozza a fonetikai jelentést, mi a hangszimbolika alapja: a hang, a fonéma vagy az írott kép? A. P. Zsuravljov szerint a hang és az írott kép együttes hatását (звукoфонема) kell vizsgálni, ennek ellenére úgy tűnik, hogy felméréseinél inkább az írott anyag dominált. Úgy véljük, a hangzó vonatkozások részletesebb elemzésére is sort kellett volna keríteni. A mérés elvégzéséhez a szerző az S. S. Stevenson és E. Galanter által kidolgozott skálát használta egy kis módosítással. Végso formájában ez azt jelenti, hogy pl. ha a jó — rossz tulajdonságpárt kell kapcsolni az egyes hangokhoz, az értékelés úgy történik, hogy a „nagyon jó” jellemzőt 1-es számjeggyel, a „jó”-t 2-essel, a „közböcs”-t 3-ossal, a „rossz”-at 4-essel, a „nagyon rossz” jellemzőt pedig 5-össel jelezzük. A. P. Zsuravljov 25 tulajdonságpár esetében végezte el a felmérést egyenként 2–300 személlyel. A kapott adatok alkalmasak voltak arra, hogy matematikai-statisztikai módszerekkel feldolgozható legyenek. Ezt a leggyakrabban alkalmazott eljárásokkal végezte. Első lépésként minden hangra megállapította a minősítések előfordulási darabszámát. Ebből — a skálát lineárisnak tételezve — számtani középértéket számított. A statisztikából ismert szórás- és korrelációs számítások az adatok megbízhatóságát voltak hivatva bizonyítani. A feldolgozás ilyen jellegű táblázatot eredményezett:

Sor szám	Jell. tul.	Hangok								
		r	sz	a	d'	zs	j	r'	s	
1.	jó — rossz	2,9	3,6	1,5	2,8	3,7	2,9	2,6	4,0	
2.	nagy — kicsi	2,1	3,5	1,8	3,9	2,4	3,8	3,4	3,2	
5.	világos — sötét	3,0	2,5	2,2	2,2	3,8	2,6	2,9	4,3	
8.	erős — gyenge	1,9	3,1	2,6	3,2	2,5	3,2	3,0	3,4	

Csupán érdekességként hadd álljon itt a táblázat néhány adata. A felmérés tanúsága szerint a legférfiasabb orosz hang az *r*, a legnőiesebb a *ʝ* betűnek megfelelő *ju* hangkapcsolat, a legbékésebb az *l'*, a legfélelmetesebb az *f*, nagyon sötétnek minősültek az *s*, *p*, *ch*, *f*, nagyon világosaknak a *ja*, *je*, *l'*, *i* hangok, hangkapcsolatok. Mozgékonyságot sugall az *r*, *r'*, és a *k*, *g*, mozdulatlanyságot az *m* és az *u*. A. P. Zsuravljov óvatosan bár, de megpróbálkozik a színasszociációk megállapításával is. Az orosz nyelv magánhangzói közül az *a*-t legtöbben pirosnak látják, az *i*-t kéknek, az *o*-t pedig fehérnek. Nem elégszik meg azzal, hogy a felméréseket csak orosz anyanyelvűekkel végezze el. Lengyel, bolgár, litván, moldvai, német és vietnami csoportokkal is dolgozik, és a kapott eredmények alapján állapítja meg, hogy „a fonetikai jelentés... univerzális, mivel a beszédhangok akusztikai és artikulációs jellemzői határozzák meg, ugyanakkor specifikus minden nyelvre, mivel hat rá a beszéd szerkezete, valamint a fonetika és a szemantika fejlődésének specifikus törvényszerűségei” (88).

5. A kapott eredmények alapján kerül sor az orosz hangok fonetikai jelentésének modellálására. Ennek illusztrálására bemutatjuk a magánhangzók szimbolikájának modelljét a „jó” — „rossz” tulajdonsághoz kapcsolódóan:

A csoport száma	A hangok csoportja	Az értékelés	
		jó (+) rossz (-)	magas (+) mély (-)
1	i; ju; ja	+	+
2	je; jo	+	/
3	o; a; e	+	-
4	u	/	-
5	ы	-	-

A modellálást a 25 tulajdonságpár felállításával mind a magánhangzókat, mind pedig a mássalhangzókat illetően elvégzi, ami lehetővé teszi a hangszimbolika funkcionálásának vizsgálatát.

6. A hangszimbolikának a költészetben játszott szerepét illetően már korábban is történtek figyelemre méltó felmérések. Hadd utaljunk itt közvetve angol tapasztalatokra. „M. M. Macdermott angol versek hangstatisztikai vizsgálataiban azt tapasztalta, hogy a „sötét” magánhangzók gyakoribbak a mélységet, rejtett tárgyakat, sötét színeket, misztikus homályt, lassú, nehézkes mozgást, gyűlöletet, harcot ábrázoló sorokban” (Zolnai 21). A. P. Zsuravljov tulajdonképpen azt akarja bizonyítani, amit az általa idézett Jaku-

binszkij így fogalmaz meg: „... azok az érzelmek, amelyeket a hangok keltenek, nem lehetnek ellentétben a költemény »tartalma« által kiváltott érzelmekkel és viszont, ha pedig ez igaz, akkor a költemény »tartalma« és hanganyaga érzelmi függőségben van egymással” (98). Kutatásait Fónagy Iván nyomdokain haladva végzi, akinek Romániában megjelent tanulmányára hivatkozik (Fónagy 1965.), eredményeik is messzemenő egyezéseket mutatnak. Amint a magyar költők verseinek „tartalmi” és „fonetikai” hangulata között bizonyos összhang mutatható ki, ugyanez tapasztalható a XIX–XX. század orosz költőinek alkotásaival kapcsolatban is.

7. Nem ennyire egyértelműen fogadhatók el a szavak lexikai jelentése és fonetikai hangulata közötti összhangra vonatkozó fejtegetései, bár kétségtelenül sok érdekes, meglepő példát hoz a bizonyításra. Hogy csak kettőt idézzünk:

бежа ('mókus'): gyors, könnyed, veszélytelen, világos, mozgékony

б чк ('bika'): nagy, durva, férfias, sötét, erős, hangos, hatalmas

Ezek a tulajdonságok végső soron nem az adott állatok jellemzői, hanem orosz nevük fonetikai hangulatának összegezése! Van persze ellenpélda is:

женух ('vőlegény'): sötét, visszataszító, borzalmas, rossz

Valószínűnek látszik, hogy a sokszor megdöbbentő egyezések ellenére a szókincs határtalanul nagy száma olyan mennyiségű kivételt produkál, ami már aligha tekinthető szabályt erősítőnek. A lexikai jelentés és a hangszimbolika talán szerencsésebben egyeztethető pl. a keresztnevek esetében, amire A. P. Zsuravljovnál is, de a magyar szakirodalomban is találhatunk utalást (Büky 7), vagy a kérdés nyelvtörténeti összefüggésekben való vizsgálata tűnik járható útnak.

7. Összefoglaló értékelést nehéz mondani egy 160 oldalas tanulmányról. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a szerző a fonetika és a szemantika kapcsolatának, a nyelvi jel motíváltsága kérdésének, a nyelv különböző szintjeinek kölcsönhatását és a nyelv fejlődésében játszott szerepüket vizsgálva értékeset és hasznosat alkotott, mert a feltárt konkrétumok mellett igen hatásosan érzékelteti és bizonyítja a nyelv életében lejátszódó dialektikus folyamatokat. A könyv bizonyára felkelti a magyar olvasók érdeklődését is, és buzdítólag hat az ilyen irányú kutatómunka fejlődésére.

T. Molnár István—Székely Gábor

Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Budapest, 1976. Akadémiai Kiadó, 197 lap

Szende Tamás kötete a beszéd és elsősorban a magyar beszédjelenségek korszerű, viszonylagosan teljes áttekintése, amely Laziczus (1944), Bárczi (1951), majd Papp István (1959), illetőleg az akadémiai nyelvtan hangtan fejezete (1962) után s azokhoz képest több tekintetben újít. Elsősorban abban, hogy a beszéd kutatást önálló tudományos diszciplínaként értelmezi, valamint hogy a fogalmi elemzésben és a jelenségek rendszerezésében több tudományág ismerveit együttesen alkalmazza.

A munka váza röviden: általános bevezetés — a beszéd mibenléte és tudományos megközelítései — az egyes elemi beszédjelenségek („alaptényezőik”) hangtani elemzése és rendszerezése — az összetett beszédjelenségek (a beszéd folyamat szerkezete, „szerveződési mintái”) és jellemzőik — a beszédnorma elméleti kérdései. A bevezetésben a kérdés nyelvtudományi háttéréről kapunk képet. Ezután a munkát a beszédet közelebbről és több oldalról mutatja be: fonetikai jelenségként, az egyén lelki folyamatainak része-

ként, a társadalom életfolyamatainak hordozójaként, a nyelvi megnyilatkozásmódok sajátos eseteként, végül információtovábbító láncként (A beszéd-folyamat mibenléte).

A tisztázatlan vagy nem kielégítő megoldással lezárt kérdések megválaszolása végett a magyar beszédjelenségek magyarázatához a szerző olyan kulcsfogalmat rögzít, amelyet azután minden egyes jelenség fonológiai megítéléséhez, elhelyezéséhez iránytűként használ. Ez a nyelvi érvény. Nyelvi érvényen a nyelvi szerepet, tehát a nyelvi rendszerben kimutatható megkülönböztető értéket és az alkalmaztatás gyakoriságát, vagyis a nyelvi funkciónak a „hatásfokát” kell érteni. Ha ezt ismérvként alkalmazzuk például a magyar fonémaállomány meghatározásában, akkor az elhangzó beszédből kihullanak azok a hangjelenségek, amelyek pusztán változatok, de mindaz fennakad a szűrőn, aminek jelentésmegkülönböztető szerepe van, vagyis minden fonéma, még ha egyetlen szópárban van is ilyen funkciója. A végeredmény az, hogy önálló fonémák lesznek az /a/, a (hosszú) /a:/, a (szintén hosszú) /ɛ:/, hiszen az *e* mutatónévmás és az *E* betűnév esetében a rövid/hosszú különbség eltérő jelentéseket hoz létre; de ugyanígy önálló fonéma státusát kapják a hosszú mássalhangzók (vö. *megy* – *meggy*, *ép* – *épp*, *tolat* – *tollat* stb.). A szerző külön fejezetben hártja el azokat az ellenérveket, amelyek eddig gátat emeltek fonéma-rendszerünk ilyen értelmű, teljes leírása elé.

A nyelv fonológiai rendszerének leírásához a több elemet átfogó, „szegmentumok” csoportjaival kapcsolatos tényezők, a szupraszegmentális jelenségek is hozzátartoznak. Ezek az időtartam, a hangerő és a hanglejtés, és ide sorolódnak a szünet, a szótagokat értelemmegkülönböztetés végett elválasztó határjelzés, valamint egyes „mellékjelenségek” (suttogás, palatalizálás, alkalmi orrhangú ejtés stb.).

Lássuk a fejezet újdonságait! Ami az időtartamot illeti, Szende Tamás kimutatja, hogy a rövid és a hosszú magánhangzók különbségét csak mellékesen biztosítja az időtartam, és sokkal inkább a feszítettebb, illetőleg a lazább ejtés eltérése hozza létre. Az ingadozásról eddig is tudtunk, de a fonetikai jelenségből a fonológiai következményt itt látjuk először nyíltan megfogalmazva. A hanglejtésformák rendszerezése közben új típusra bukkanunk; ez a folyamatosan emelkedő (helyesebben talán: szólamvégen emelkedő, tehát például: *És erre az anyósod?*). Lényegesebb ennél az intenzitás fejezetében megfogalmazott hangsúlyszabály, amely szerint fonetikai értelemben nincs külön a szóhoz köthető hangsúly, amely a magyarban – a közhiedelemmel ellentétben – nem a szó első szótagjára esik, hanem „a legalább egy szótagnyi önálló morféma első szótagjára”. Ez azt jelenti, hogy több és a többedik szótag is lehet hangsúlyos, ha a szöveg logikai szerkezete ezt így kívánja (*Nem az iskolában, hanem az iskolába*). A jelenségről persze tudtunk, de – hibásan – úgy, mint „hangsúlyeltolódásról” vagy sajátos változatról, amelyre külön szabály vonatkozik. Ez a definíció a hangsúly valósághibb megközelítését tartalmazza.

Nagy terjedelemben tárgyalja a szerző a szünetet. Itt egy korábbi tanulmány főbb következtetéseinek összegzéséről van szó. Ezek közül kiemelkedik a szünet időtartama és a szöveg „nyelvi integráltságának”, azaz a szünet által elválasztott elemek grammatikai együvé tartozásának szorossága között felismert összefüggés. Új emellett a szótaghatár-jelzés külön fonológiai egységként való feltüntetése (vö. *vendéglőbe* – *vendég lő be*). A munka a közlési folyamat részeként foglalkozik a mozgáselemekkel (mimika, gesztus, a testtartás néhány változata stb.).

Külön részben találjuk a beszéd összetett egységeit. Ezek is alaptényezők, de nem elemszerűek. A beszéd-folyamatban ugyanis az egységek sajátos szerkezetben állnak össze. Ez – a modern zene műszavával – szeriális, „sor” szerkezet, amelyben minden alkotórész a jelenlevő összes többinek a függvényében alakul ki. A szerkezet alapegységei az úgynevezett szerveződési minták, vagyis a szótag, a szó és a frázis. A szerző ezeknek a használati jellemzőit is megadja egy korábbi munkájából vett néhány adattal.

Az utolsó nagyobb fejezet tárgya a beszédnorma, annak elsősorban elméleti kérdései. Mi is a norma — hangzik a kérdés. A válasz röviden ez: fiziológiailag, társadalmilag meghatározott nyelvhasználati lehetőségeink és az alkalmazott nyelvi rendszertények összeegyeztetése.

Ismertetésünket szeretnénk azzal zárni, amivel kezdtük. Szende Tamás könyve az eddigieknél távolabbra tekintő és mélyebbre hatoló áttekintés a beszédéről. Összefoglal, egyszersmind jelentős új eredményeket közöl. Úgy is mondhatnánk, hogy ez ma a beszéttudomány jelene. Ha hiányolunk belőle valamit, akkor ez legfőljebb a beszédjelenségek bővebb szemléltetése.

Sallai János

Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Budapest 1974. Tankönyvkiadó. 293 lap

A magyar nyelvjárások oktatása az egyetemi magyar szakos tanárképzés igen fontos része. A tantárgy egyik feladata a nyelvtörténeti tananyag szinkrón vetületének bemutatása, amennyiben a mai nyelvjárásokból, azt lehet mondani, szinte kiolvasható az egész magyar nyelvtörténet. Emellett ki kell alakítani a hallgatókban a helyes nyelvjárási szemléletet. Szükséges, hogy világosan lássák a nyelvjárások és az irodalmi, illetőleg köznyelv viszonyát, hogy a nyelvjárásiasságból adódó nyelvhelyességi hibákat és vétségeket helyesen ítéljék meg. Emellett ezeken az órákon — a rendszeresen megszervezett nyelvjárásgyűjtő utakkal összekapcsolva — folyik a nyelvjárás kutatásba való bevezetés is. Mindezek megvalósítása eddig nem csekély nehézséget jelentett. A tankönyv (Kálmán Béla Nyelvjárásaink c. munkája) — témája és terjedelme folytán — a nyelvjárások iránt kevésbé érdeklődő hallgató számára nehezen tanulható. Ezen az egyes nyelvjárás-típusok ismertetését követő rövid bemutató szöveg sem tud változtatni, az egy-egy nyelvjárástípuson belüli tarka képet nem érzékeltetheti. Különösen az esti és levelező tagozatok hallgatóit segíti az olvasókönyv. A nappali tagozaton ugyanis a nyelvjárási órákon nyílik mód a tananyag szemléletessé tételére, az esti és levelező tagozatosoknak viszont a tananyagot csaknem teljes egészében egyéni munkával kell feldolgozniuk.

A nyelvjárásoknak eredeti szövegekben való bemutatása nyújtja a legmaradandóbb élményt. Ez a már publikált szövegek, magnetofonfelvételek meghallgatása, vagy a kettő összekapcsolása révén valósítható meg. Az eddig publikált, korszerű lejegyzéssel készült szövegek mennyiségileg is és a területi eloszlás szempontjából is elégtelennek bizonyultak. Ezen a — tudományos szempontból sem áldásos — állapoton kívánt segíteni Hajdú Mihály és Kázmér Miklós szöveggyűjteménye.

A szerzők a könyv bevezetőjében ismertetik munkájuk előzményeit. Ebből a témában kevésbé jártas olvasó számára is világossá válik, hogy egy ilyen, a korszerű dialektológiai szempontokat szem előtt tartó gyűjteményre milyen nagy szükség volt: Simonyi hasonló gyűjteménye (NyF. 4. sz.) 1903-ban jelent meg (a Magyar Nyelvőr népszerű szövegközléseiből ad bő válogatást), napjainkra már elavult; Vő István közelmúltban megjelent gyűjteménye (Magyar nyelvjárási szövegek. Kolozsvár, 1970.) pedig céljának megfelelően elsősorban az erdélyi magyar nyelvjárásokat mutatja be.

Hajdú Mihály és Kázmér Miklós szöveggyűjteménye az egész magyar nyelvterületet átfogja. 86 községből arányos területi elosztásban viszonylag azonos terjedelmű szövegeket közölnek. Tekintettel arra, hogy valamennyi magyar nyelvjárás bemutatását fontosnak tartották, érdemes némi összevetést tennünk a Magyar Nyelvjárások Atlaszával. A modern magyar dialektológia kiemelkedő vállalkozása több tekintetben is példa-

kép volt az olvasókönyv szerzői számára. Innen vették az (egyébként is már általánossá vált) hangjelölési gyakorlatot, valamint a szövegek közlési sorrendjének mechanikus módját.

A Nyatl. gyűjtései összesen 395 kutatóponton folytak, de a teljes anyagot ennek csak egy részén, 234 településen kérdezték ki. Összevetve ezt azzal, hogy a szöveggyűjteményben 86 községből van anyag, az derül ki, hogy a Nyatl. minden negyedik, illetőleg harmadik kutatópontjáról van szövegük. Ez igen jó arány! (Természetesen ez nem azt jelenti, hogy minden esetben azonosak a kutatópontok a két munkában.) Külön érénye a szöveggyűjteménynek, hogy a Nyatl. viszonylag szegényes erdélyi anyagával szemben (22 romániai kutatóponton gyűjtöttek), az olvasókönyvben 16 községből van szöveg!

Az olvasókönyv anyaga egyrészt már korábban publikált szövegek átvételéből áll, mintegy felét azonban a szerzők a gyűjtemény számára maguk jegyezték le. Ez két problémát vet fel: a szövegek egyidejűségének a kérdését és az egységes hangjelölést.

A szövegek zöme az 1960-as években került magnetofonszalagra, néhányat már a 70-es években vettek fel, három-négy az 50-es évek második feléből való. Ez a nem egészen húsz év, amit tehát a szövegek időben felölelnek, nem sérti a szinkronia elvét. Mindössze öt szöveg felvételét kifogásolhatjuk ebből a szempontból. Ezek: a 3. (Felsőőr 1939-ből), a 20. (Szentgál 1941-ből), az 51. (Békés 1943-ből), a 47. (Kisújszállás 1945-ből), valamint a 28. (Egyházaskozár 1947-ből). A legutolsó kivételével az a kifogás is felmerülhet a vitatott szövegekkel szemben, hogy korszerű hangrögzítőeszköz hiányában gyorsírással feljegyzések utólagos áttételei fonetikus hangjelölésre. Azt is meg kell azonban említeni, hogy ezek kihagyása pótolhatatlan hiányt jelentene a kötetben (például nem tudták volna a burgenlandi magyar nyelvjárás szigetét képviseltetni), számuk pedig csekély, a teljes anyag 5,8%-a.

Néhány problémát a szövegjegyzés és általában a szövegek közlési is felvet.

A szerzők a maguk által lejegyzett szövegekben a Nyatl. hangjelölési gyakorlatát vették át, ezt a könyv elején táblázatban is összefoglalták. Ettől csak a *rongy*, *konty*-féle jelölésében tértek el (náluk: *ronygy*, *konyty* szb.). Lejegyzésük ezzel következetesebbé vált, ezért a változtatás csak helyeselhető.

A beszédszünetek jelölésében már ők sem jártak el egységesen. Kázmér Miklós minden szünetet, Hajdú Mihály csak azokat jelölte, amelyeknek mondatfonetikai szempontból funkciójuk van. Ez az egyébként nem szerencsés (bár — miként ők maguk is utalnak rá a 13. lapon — szövegkiadásunk gyakorlatát tükröző) megoldás a kiadványnak mint egyetemi segédkönyvnek a szempontjából kevésbé lényeges. Tudományos szempontból viszont a kötet alapján tanulmányozható, hogy az egységes egyezményes hangjelölés számára melyik eljárás a jobb. Mivel a nyelvi valóságot a valamennyi szünetet jelző eljárás tükrözi pontosabban, mi ezt látjuk helyesebbnek.

Az átvett szövegek egy részének lejegyzési gyakorlata eltér a kötetben általánostól. Ez főleg az erdélyi szövegekre vonatkozik, amelyeknek lejegyzői jobban ragaszkodnak az ún. Csúry-iskola hangjelölési hagyományaihoz. Ezek a jelek jelenlegi formájukban is egyértelműek. Tekintettel arra, hogy más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan a dialektológiában is hagyomány a lejegyzett adatok betűhű formában való átvétele, mint ezt a készülő Új Magyar Tájszótár gyakorlata is példázza, a változatlan formában való közlés csak helyeselni tudjuk.

Igen helyeselhető törekvése volt a szerzőknek, hogy a kötet használói számára esetleg ismeretlen tájszavak jelentését szögletes zárójelben azonnal megmagyarázzák. Kár, hogy ez nem vált következetes gyakorlatukká. Ez különösen akkor tűnik fel, ha az olvasó az egyik szövegben például ott találja a magyarázatot a *há* [= hát], *akarítok* [= akarjátok] stb. szavak mellett (62. szöveg), holott ez a szövegek környezetéből világosan kiderül. Az *akarítok* típus esetében az értelmezést talán a könyv használójának nyelvtörténeti/nyelvjárási ismereteire is rá lehetne bízni. Ugyanakkor a 85. szövegben például

nemcsak a *sérik* igét nem tartották szükségesnek megmagyarázni, hanem az „Ő nice mitől tēgyēn áról *gye lok.*” mondat kiemelt részét sem.

A kötet tematikailag igen gazdag. A hagyományos, néprajzi vonatkozású szövegek (aratás, disznóölés, lakodalom, szövés-fonás, kenyérsütés stb.) mellett anekdotaszerű történetek, egyéni élmények előadásai stb. is találhatóak benne. Ezek alapján egy-egy szövegtípuson belül összehasonlító jellegű tanulmányok megírására is lehetőség nyílik.

A kötethez eredetileg hanglemez- vagy hangszalag-mellékletet is terveztek — miként erre a Bevezetés (8) utal. Kár, hogy erről le kellett mondaniuk, mert a kötet oktatási és tudományos felhasználhatóságát a „hangzós anyag” sokszorosán megnövelné. Célszerű lenne meggondolni, hogy egy későbbi kiadás során legalábbis a példányok egy részét ilyen melléklettel ellátva adják ki. Megérné a többletköltséget!

A könyv jelenlegi formájában is igen hasznos segédeszköze lesz a nyelvjárástan egyetemi oktatásának. Anyagát a kutatók és a magyar szakos tanárok is jól tudják hasznosítani.

Zelliger Erzsébet

A Nyelvőr postája

Csigapergető. K. G. — Szabó Károly levelére válaszolva — a *mézpergetés* szóval, illetve a *perget* igével és származékaival mint a méhészet szakszavaival foglalkozik (Nyr. 99: 506—7). Ezzel kapcsolatban említtem, hogy a *perget* ige és a főnevesült *pergető* igenév a Hajdúságban a konyhamesterségnek is szakszava úgy, hogy a *csiga* fn.-vel alkot tárgyas szerkezetet vagy tárgyas összetételt: *csigát pergetni, csigapergetni, csigapergető*.

A lakodalmi vacsora hagyományos étele, mondhatjuk első és fő fogása *csigaleves* tyúkhússal. A lakodalmi csigalevesbe a csigatésztát a hívogatás után: a lakodalmat megelőző vasárnap estéjén a *csigapergetőben pergetik* (készítik).

A lakodalomba meghívott családok asszonyai, serdülő és felnőtt leányai a lakodalmas háznál *csigapergetni* összejönnek, és hozzák magukkal a hozzávaló lisztet és tojást. Egyik szobában — inkább az asszonyok — gyúrnák, nyújtják és kockára (kb. 2 × 2 cm-es négyzetlapocskákra) vagdalják a tésztát, a másik szobában pedig a fehér abrosszal leterített hosszú asztalnál főként leányok bordán orsó segítségével csigatésztává sodorják a kis lapokat.

A *csigapergető* a lakodalmi előkészületek első és egyik igen jelentős fejezete, mondhatnánk ünnepélyes bevezetője. *Holnap csigapergetőbe megyünk, Az este csigapergetőben voltunk* mondatok egyértelműen azt jelentik, hogy az illetők a következő szombaton ugyanabban lakodalomban lesznek.

A meghívott családok legényei is elmennek a későbbi órákban a *csigapergetőbe*, s a lányokkal, asszonyokkal együtt nótázva teszik hangulatossá a csigacsinálást. A vőfi (vőfély) vagy a vőlegény muzsikásról is gondoskodik, persze nem egész bandáról, legfeljebb egy hegedűsről meg egy kontrásról, jelezvén ezzel, hogy azért a *csigapergető* még nem lakodalom.

A *csigapergetést* este 5—6 óra tájban megkezdik, s 9—10 órára be is fejezik. Ekkorra a nem szabályos, tört, és szélső lapocskákból, tésztamorzsákból a *pergetőknek* „pergelt itelt” főznek. Persze közben is járja a kínálgatás.

Hogy a csiga *ki ne bomoljék*, meg is tapossák, vagyis pár óraütésnyi-táncgal fejezik be a *csigapergetőt*. Hogy nemcsak munka, hanem jó mulatság is a *csigapergető*, ilyenféle mondások a bizonyosága: *Takarosat múltattunk a csigapergetőben. Ez a csigapergető felért egy kislakodalommal*.

Miért nevezik a lakodalmi csigacsinálást *csigapergetőnek*?

Az ÉrtSz. a *perget* igének két olyan magyarázatát is adja, amellyel a kérdésre válaszolhatunk. „1. ts. ~ vmit: előidézi, okozza, engedi, hogy valamely szemcsés anyag peregjen. *Pergeti a búzát a zsákból*.” A kész csiga is félig-meddig szemcsésnek tekinthető. Mert csak lisztből és tojásból készül víz hozzáadása nélkül, igen gyorsan, már a készítés folyamán annyira megszárad, hogy az orsóról lepeccentve *perdül*. Amikor pedig a kész csigát kosárba vagy szitabélbe töltik, és végleges szárításra eltergetik, valósággal *pereg*. „3. ts (hangf.) Gyorsan forgat, pörget, *Pergeti az orsót*.” A csigacsináló (eszköz) két

részből áll, egyik a borda, másik az orsó. A bordára helyezett kis tésztalapocskát a jobb kézben tartott orsó hegyén a bal kéz mutató vagy középső ujjá hegyével kissé a bordához szorítva gyorsan megforgatják, és így formálják csigává. A SzamSz. is szól a levesbe való csigáról: „orsó hegyén borda segítségével idomított tészta.”

Tehát csigacsináláskor az orsót is *pergetni* kell, s a kész csiga is *pereg*, ha okozzák, hogy peregjen.

Máskor is, főként sátoros ünnepekre az ünnepi tyúk- vagy orjaleveshez szintén készítenek csigát, ezt azonban csak családi körben, esetleg kisebb rokoni vagy baráti segítséggel *csinálják*. Nem is nevezik *csigapergetőnek*, legfeljebb tréfásan. Ez csak *csigacsinálás*. *Csináltunk karácsonyra pár levél csigát. Csináltunk egy kis csigát az orjalevesbe.*

A *csigapergető* mindig a lakodalomhoz kapcsolódik. A lakodalmi csigát *pergetik*, a nem lakodalmi *csinálják*.

Szótárirodalmunkban nem találkoztam a *csigapergető*, *pergető*, *csigát perget* kifejezésekkel. Az ÚMTSz. gyűjtésébe nem volt alkalmam betekinteni. Ott bizonyosan megtalál-nánk.*

É. Kiss Sándor

Mosattat. Nyelvtanórán azt kérdezte tőlem az egyik tanítványom, hogy helyes-e a *mosattat* ige, pl. ebben a mondatban: *A patyolatban mosattatja a ruhát.* A hallgatók többsége helyesnek vélte ezt a szót, mondván, hogy ők maguk is használják, másoktól is hallották. Jőmagam még így soha nem hallottam, ezért is helytelenítettem, no és természetesen azért, mert fölöslegesnek tartottam a műveltető képző kétszeri alkalmazását. Az óra után egy gyors körkérdezés után kitűnt, hogy kollégáim is ismerik a kérdéses szót, sőt némelyikük nem is érezte helytelennek. Volt, aki már *irattat* igét is hallott, pl. *Az igazgató megirattatja a tanárral a dolgozatot.* Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a pesti köznyelv újabb vadhajtasával állunk szemben, mellyel foglalkoznunk kell.

Vajon mi az oka annak, hogy egyesek nyelvérzéke nem érzi helytelennek ezt az igealakot? Mindenképpen analógiás jelenséggel van dolgunk. 1. Arra is gondolhatunk, hogy az igénytelenebb nyelvhasználatban gyakran kettőződik a *t*, pl. *kellertett*, *eztet*, *kombinétot*, sőt már *banántot* alakulatot is hallottam. Ez csak mechanikus magyarázat, de számításba jöhet. 2. Vannak olyan igéink, melyek alakilag műveltetők, a MMNyR. tökéletlen műveltető igéknek nevezi őket (1: 204), jelentésüket tekintve azonban cselekvők, pontosabban: „... az alany előidézi, okozza, eszközlí, hogy vkinek vagy vminek az állapotbeli változása folyamatba lépjen (folyamatban legyen): *foszlat*, *osztat*, *érel*, ...” Szerintem lényegében ide tartozik az *ítat*, *etet*, *fürdet* is. Mivel ezek az igék jelentésüket tekintve cselekvők, továbbképezhetünk belőlük műveltető igéket, pl. *fürdettet*, mondatba foglalva: *Megfürdetem a gyereket*, de: *Mással fürdettetem meg a gyereket.* (A *fürdet*-re kolléganóm, Pozsgay Imréné hívta fel figyelmemet.) Valószínűleg ezeknek az igéknek a hatására alakult ki a *mosattat*, de míg ott indokolt a kétszeres képzés, itt felesleges, mivel a *mosat* már eleve műveltető ige mind alakját, mind jelentését tekintve. 3. Még egy körülmény jöhet számításba, amely ugyan nem magyarázza meg a *mosattat* kialakulását, de

* Az ÚMTsz. anyagában a *csigapergető*-re két, Hajdúhadházi származó adat található. Vannak viszont a csigapergetést követő táncmulatságra utaló adatok Balmazújvárosról (*a csigát betapossák, letapossák a csiga farkát*), illetőleg Földesről (*csigataposás, csigavégtaposás*) és Hajdúszovátról (csak az előbbi). — Az ÚMTsz. adatai nem egészen igazolják azt a jelentéskülönbséget, amelyről a szerző a csigapergető és a csigacsinálás kapcsán saját anyagára támaszkodva szól. Sajóközán és Kisújszálláson feljegyzett adatokban az utóbbi is ezt az értelmezést kapta: 'az eljegyzés, illetőleg a lakodalmi előtt közösen végzett tésztakészítés'. S ugyanilyen jelentésben jegyezték föl Hosszúpályiban a *csigacsináló* főnevet is. (A szerk.)

terjedését elősegíti. Vannak hangutánzó, -g képzős igetöbblől alakult műveltető igéink: *csattogtat*, *pattoztat*, *kopogtat*. „A nyelvérzék ezekben a műveltető igealakokban valami fokozott gyakorító jelleget érez, s ezért gyakran fölöslegesen használjuk őket az egyszerű gyakorító alak helyett” (Kovalovszky Miklós: Magyar nyelvhelyesség. Tankönyvkiadó, 1969. 170. MMNy. 1. 356). Véleményem szerint a -g képzős igető miatt véli a nyelvérzék ezeket az igéket gyakorítóknak, ehhez a műveltető képzőnek semmi köze. Arról van itten szó, hogy a cselekvést végző logikai alany nem személy, hanem tárgy: ostor, kopogtató. Ezt nem érzi szerintem a mai nyelvérzék (talán azért is, mert nem használjuk ezeket a tárgyakat); pl. a *köhögtet* igét sem érezték tanítványaim műveltetőnek. Tehát nem érzik a kopog — *kopogtat* párban a cselekvés — műveltetés oppozíciót. Így a *mosat* esetében sem érezhetik a műveltetést, ha nem személyről van szó, ezért megtoldják még egy képzővel.

A. Jászó Anna

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Ögyít. Gilicze László ref. lelkész — 6600 Szentés, Jókai u. 71. — a címül írt szó hovatarozása, jelentése és elterjedtsége felől érdeklődik.

Az *ögyít* tájszót jól ismerjük, különböző tájszótárak Szentés, Kecskemét, Szeged vidékéről s a palócságból közölnek ilyen *ö-ző* adatokat 'kever, vegyít; mischen, hinein-mischen' jelentéssel. Tulajdonképpen az irodalmi és köznyelvi *elegyít* tájnyelvi változata. A XV. század óta vannak rá írásos adatok *ö(ö-)*-s és *e-s* változatokban: *elegeitec* (elegyíték, 1416/1450.), *ölgicz* (ölgyíts, 1568.), *olegyeti*, *ölgytic* (1577—80.), *ölgyelítette* (1613.), *ögyelit* (1640.), *elgyit* (1669.), *egyvelítteni* (1692.), *Ögyitem* (1786.) *Ögyvelítteni*, *ögyit* (1792.) stb., ahogy különböző nyelvemlékekből, régi művekből idézi a legújabb etimológiai szótár (A magyar nyelv történeti — etimológiai szótára 1: 1967).

Az *elegyít*, *elegyedik*, *elegyül*, *elegy* szócsalád eredetéről, sajnos semmi bizonyosat nem mondhatunk. Többen megpróbálták kideríteni. Némelyek finnugor eredetűnek tartják s megkísérelték különböző rokon nyelvi (vogul, osztják stb.) alakokkal egyeztetni. Mások belső magyar fejleménynek vélik, s az *egy* számnévből eredeztetik, véleményük szerint az *egy*-ből -l határozóraggal *egyel* lett, majd hangátvetéssel *elegy*-. Mindkét származtatásnak az a gyöngéje, hogy belőlük a régi *v-s* (*ögyvelít*, *egyvelült*) alakokat nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni. Még török szóval is egybevetették, ezt azonban hangtani, történeti és egyéb más okok miatt teljesen el kell vetni.

A már említett etimológiai szótár az *elegyít* szócsaládját ismeretlen eredetűnek minősíti.

Az *e-s* és *ö(ö-)*-s változatok régi nyelvjárási különbségekből adódnak.

R. L. G.

Életesség. Cziffáry Jenő — 6500 Baja, Tigris u. 4. — írja: Dolmányos István az Élet és Tudomány 1974. évi 20. számában megjelent cikkében használja az *életesség* szót. Ilyen szavunk nincs, és nem is kívánatos, hogy legyen. Helyesebb lett volna, ha helyette az *életképesség* vagy a *tudományos erő* kifejezést használta volna.

Tipikus példája az erősen alkalmi, egyéni szóalkotásnak, hisz egyetlen szótárban sem találjuk meg. Ennek ellenére nem tartjuk helytelennek. Felépítésében nem sérti a magyar szóképzési szabályokat, igen jól rövidít. Jelentése e cikkben nem 'életképesség' vagy 'tudományos erő', hanem inkább: 'életközelség', tehát a mindennapi, gyakorlati élethez való közelállás, ehhez való alkalmazkodás és ennek hatékony segítése.

A szerzőt ennek a szónak a megalkotására ösztönözhetette egyrészt az általa felhasznált orosz nyelvű forrásanyagban valószínűleg gyakran olvasott *zsziznyennoszty* főnév, amelynek külső felépítése is teljesen megegyezik az *élet-es-ség*-ével (*zszizny-en-noszty*) másrészt a már meglévő *életes* melléknév. Az *életes* Adynak és az *Ady* köréhez tartozó íróknak gyakran használt, kedvenc szava. Például Földessy Gyula irodalomtörténész szerette ezzel a szóval jellemezni Adyt és költészetét. Nálunk ugyan kissé más jelentés-árnyalatú a szó: életszerű, lélettől duzzadó, élethű, léleteli stb. értelmű.

R. L. G.

Vadak. Az *Élet és Tudomány* 1974. évi 2. számában megjelent egy cikk ilyen címmel: „Mesterséges holddal a vadak nyomában.” A címben szereplő *vadak* többes számú alakot helyteleníti ifj. Dobó István, soproni erdőmérnök-hallgató.

Az újabb vadászati szakmunkákban, a vadászirodalomban vagy állattörténeti írásokban valóban csak egyes számban használatos a *vad* főnév: „figyeli a vad járását”; „biztosítani kell a vad téli etetését” stb. Az 1964-ben megjelent Erdészeti—Vadászati—Faipari Lexikon (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. Szerk. Ákos László) szintén csak az egyes számú alakot tartja helyesnek: „*Vad* gyűjtőnévvel nevezik a vadon élő állatokat, még akkor is, ha ketrecben tenyésztik azokat. Gyűjtő fogalom, ezért többszámú való használata (pl. „nagyvadak”, „vadak”) helytelen.”

Ha mégis szükség volna a többes számra, a *vadfajok* kifejezést használják: „*Vadászati idény*. Az egyes vadfajok vadászatára kijelölt időszak... *Vadászható vad*. A vadfajok egy része egész évben, más része csak meghatározott időszakokban vadászható.”

Ezek szerint tehát így lenne szabatos az említett cikk címe: „Mesterséges holddal a vad nyomában.”

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a régebbi vadászirodalomban, még szakmunkákban is, nagyon gyakori a *vadak* többes számú főnév, pl. Bérczy Károly: *Vadászműszótár* (1860.) „Nagy vadászat, mellynek köré a következő nagy *vadak* tartoznak”; Hónig István: *Vadászati műszótár* (1889.): „Agyonütni... a ragadozó *vadakat* szokták”; Kékesy László: *A magyar vadász kézikönyve* (1925.): „A régi »barbár« vadászból fegyelmet vadászutód sarjadzott, aki... elkerülhető szenvedést a *vadaknak* nem okoz.” De így ír még az 1962-ben megjelent Új magyar lexikon is: „*vadgazdálkodás*... Hasznos vadaknak azokat a vadfajokat nevezik, amelyek életmódjából vagy vadászatából a népgazdaságnak haszna van. A fontosabb Magyarországon élő hasznos *vadak* a következők: szarvas, dámvad...”

S a szépirodalomból is számos idevágó példát idézhetünk: „Hűves ősszel szeretek én Lovag, gyalog vadászni... A *vadakkal* csatázni” (Kisfaludy Sándor); „Toldi a *vadaktól* így megmenekülvén, Megpihent kevéssé egy zombékra ülven” (Arany János).

Tehát, ha a ma szokásostól eltér is a cikkben található *vadak* forma, hibásnak semmiképpen sem tekinthető.

R. L. G.

Hiábavaló. Dr. Baittrok József egy televíziós film kísérőszövegében figyelt fel a következő mondatra: „... a szülők utazása során a művész édesanyjának lova megbottlott, s a terhes asszony a földre zuhant. Ám hiábavaló volt az ijedelem, mert az anya röviddel az eset után egészséges fiúgyermeknek adott életet.” A levélíró minősíthetetlen hibának tartja ebben a szöveggörnyezetben a *hiábavaló* szót.

Valóban, kissé stílustalan ilyen szituációban a *hiábavaló* alkalmazása, mert ellentmond az általános szóhasználati szokásoknak. A leggyakrabban negatívumot szokott bevezetni, az ügynek, amellyel kapcsolatos, rendszerint kedvezőtlen kimenetelére is utal. Sokszor a rosszba való beletörődést fejezi ki. Ez a hangulati érték nem hanyagolható el teljesen.

A magyar nyelv értelmező szótárának példamundatai és értelmezése is nyilvánvalóvá teszi, hogy csak bizonyos megszorítással élhetünk e szóval. Jelentése ugyanis a szótár szerint: Olyan, amittől nem lehet eredményt várni, ami nem érheti el célját, hasztalan, céltalan, reménytelen, értelmetlen, meddő (beszéd, kísérlet, munka, vitatkozás, igyekezet stb.). Példamondatai: Úgyis *hiábavaló*, kár arra egy lépést is vesztegetni. (Mikszáth); A népeknek . . . akkoriban semmi kedvük se volt háborút játszani, és a diplomatának minden igyekezte *hiábavaló* maradt. (Móra)

A szóban forgó mondatba — véleményünk szerint is — inkább illetet volna a semlegesebb *fölösleges* melléknév. S még így is lehetett volna fogalmazni: „. . . ám nem volt ok az ijedelemre, mert . . .”

R. L. G.

Vallat. Dr. Perényi László főorvos a *vallat* igének az újságnyelvben, szakirodalomban újabban felbukkanó szokatlan használatát helyteleníti: *vallatják* a föld mélyét, *vallatnak* ásványokat, kövületeket, régészeti leleteket, elsüllyedt hajóroncsokat és még sok mást.

Köszönjük a figyelmeztetést. Valóban vadhajtás ez a szokatlan 'vizsgál, elemez, kutat, feltár stb.' értelemben alkalmazott *vallat* az újságnyelvben. De még inkább az a tudományos szakirodalomban. Ellenkezik az általános szóhasználati szokásokkal. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy minden stílusrégnek megvannak a sajátos kifejezési formái.

Mint hogy többször is megfigyelhettük a *vallat* efféle stílustalan „szereplését”, úgy látszik, hogy terjedő divatról, modorosságról van szó. Ez ellen pedig tiltakoznunk kell.

Ilyen modorosságnak tartjuk az Élet és Tudomány 1975. évi 19. számából (873. 1.) idézett címet is: *Vallatás hevítéssel*. Szerencsére az alatta olvasható szöveg visszavezet a helyes stílusba, s feloldja a pillanatnyi meghökkenést, amelyet a szövegből kiemelkedő vastagbetűs cím okozott: nem középkori forróvíz- vagy tüzesvaspróbaról van szó.

Természetesen van a *vallat* igének fő jelentésén kívül még 'faggat, kutat, keresgél, vizsgálgat stb.' jelentése is. (például: „*Vallatja* az apját, mit hoz majd neki Pestről”; „Pénztárcáját *vallatja*, mennyi pénze van még.” Szentesen jegyezték fel: *vallatja a disznó a tálat*, azaz még ételt keres az üres edényben, de gyerekről is mondják, ha erősen kaparja a lábas fenekét). Az ilyen használat azonban csak a bizalmasabb társalgási nyelvben vagy a népnyelvben stílusos. Többnyire van valami tréfás kicsengése is.

R. L. G.

Katymár. Bíró József ny. mérnök — 1111 Budapest, Bartók B. út 18. — a Bíró családnév *Katymár* ragadványnevének az eredete iránt érdeklődik.

Az első lehetőség a hasonló nevű Bács-Kiskun megyei községnévvel való összefüggés volna. Ez a községnév az eddigi kutatások alapján kun személynévből származtatható, ennek jelentése: nem szökik el. A levélíró azonban azt írja, hogy a községhez soha semmi közül nem volt. Az összefüggést mi sem tartjuk valószínűnek, hiszen olyan ragadványnévről, amely községnévvel azonos volna, nem tudunk.

Ugyanakkor sok tájszóból lett ragadványnevet ismerünk. Ezért valószínűnek tartjuk, hogy a *Katymár* ragadványnév összefügg a *kacsmarkodik*, *kacsmarog* tájszavakkal. Ezek Tolna, Győr-Sopron, Veszprém, Vas, Moson megyéből ismeretesek, tehát föltehető, hogy valamikor, az egész Dunántúlon élt ez a szó. Ennek jelentése 'enyeleg, udvarol, teszi a szépet, kedvelteti magát'. A *kacsmarog* szónak *katymarog* változata is van, az összefüggés könnyen megmagyarázható. Ez a *kacsmarog* minden bizonnyal összefügg a *kacsmar* (*elkacsmar* 'elcsen, elkaparint') igével, amely Bács-Kiskun megyében használatos. E szavak eredetével eddig nem foglalkoztak, de valószínű, hogy a *kacs*, *kacsó* szavakkal függenek össze, alapjelentésük tehát 'fog, megfog' colna.

Mindezek persze csak föltevések, de jelenleg ezek látszanak a legvalószínűbbnek.

L. J.

Anicét. Krizsák Károlyné — Piliscsév, Dózsa Gy. út 36. — keresztnevének, az *Anicét*-nek az eredete és a névnapja iránt érdeklődik.

Válaszunkat egy meglepő közléssel kell kezdenünk: az *Anicét* férfinév, és a Magyar Utónévkönyv 131. lapján meg is található. Itt olvasható a névről: „Az *Anicetus* latin személynév rövidülése. Ez görög eredetű, jelentése: legyőzhetetlen. Névnep: ápr. 17.”

Nevét minden bizonnyal tévedésből kapta. Az *Anivét* név ugyanis valóban nőies hangzású, így föltehetőleg az anyakönyvvezető sem tudta róla, hogy voltaképpen férfinév.

Ha emiatt keresztnevét bármilyen más női utónévre óhaktaná változtatni, akkor forduljon a lakóhelye szerint illetékes anyakönyvvezetőhöz. Ha nincs ilyen szándéka, nevének megőrzése sem jelent semmi jogszabálysértést.

Ezt a nevet egy 165-ben elhunyt pápa viselte, aki később vértanúságot szenvedett. Magyar névviseleiről nem tudunk. Feltevésünk szerint nagyon kevesen viselik ezt a nevet. Azt, hogy viselői férfiak-e, vagy nők, adatok híján szintén nem tudjuk megállapítani. Egy volt levelezőnk: Mikolai Anicét, Makkoshotyka, Rákóczi u. 49. sz. a. lakos szintén nő, most kb. 17 éves.

L. J.

Szó- és szófélmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Naszály és Nagy-szál.....	102
<i>K. Palló Margit</i> : Bús	104
<i>Kontra Miklós</i> : Néhány angol eredetű neoklasszikus szavunkról — Egy új kölcsön-homonimánkról	107
<i>Mizser Lajos</i> : Menyhért — Bálint	110

Szemle

Kemény Gábor: Krúdy képköltés (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	113
A. P. Zsuravljov: Fonetikai jelentés (Ismerteti: <i>T. Molnár István—Székely Gábor</i>)	114
Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői (Ismerteti: <i>Sallai János</i>)	118
Hajdú Mihály—Kázmér Miklós: Magyar nyelvjárási olvasókönyv (Ismerteti: <i>Zelliger Erzsébet</i>)	120

A Nyelvőr postája

<i>É. Kiss Sándor</i> : Csigapergető	123
<i>A. Jászó Anna</i> : Mosattat	124

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládája

<i>R. L. G.</i> : Ógytt — <i>R. L. G.</i> : Életesség — <i>R. L. G.</i> : Vadak — <i>R. L. G.</i> : Hiábavaló — <i>R. L. G.</i> : Vallat — <i>L. J.</i> : Katymár — <i>L. J.</i> : Anicét	125
--	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével) .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Égy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai .....
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszervi kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Ara: 9,— Ft
Évi előfizetés: 28,— Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0026

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17+25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A.D.E.F.O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungssätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers von István Tóth). 1975. 296 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×25 cm, 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti, László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des vogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Muszeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiadás. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós. 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 05 0731 5
- A magyar helyestrás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat. 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, Fve 9,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8